

R H C

SRĐA POPOVIĆ
(1937-2013)

5 BELEŽNICE
Srđa Popović

15 ZLOČIN, PRAVO I MORAL
Nenad Dimitrijević

41 TAČKA RAZLAZA
Jasna Dragović-Soso

69 PRODUŽENO KRIVIČNO DELO
Dejan Ilić

115 JUGOSLAVIJA I IZDAJA
Viktor Ivančić

HUMANISTIKA U TRANZICIJI

135 ANDREVLJE, 18-20.10.2014.

139 UVOD U STUDIJE HUMANISTIKE
Predrag Brebanović

- 157 DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
NAUKE U TRANZICIJI
Dorđe Pavićević
- 169 ISTORIJSKI REVIZIONIZAM I TRANZICIJA:
EVROPSKI KONTEKST I LOKALNE VARIJACIJE
Srđan Milošević
- 183 HISTERIJE ORGANIZMA
Viktor Ivančić
-
- 197 KULTURA MLADIH U TRANZICIJI:
ANALIZA FILMOVA "TILVA ROŠ" I "KLIP"
Jovana Đurović

Izdavač: "Fabrika knjiga", Beograd, 22. oktobra 17

+381 (0) 69 3371 583, www.fabrikaknjiga.co.rs, fabrikaknjiga@sezampro.rs

Urednici: Aleksandra Bajazetov, Predrag Brebanović, Dejan Ilić,

Slavica Miletić

Glavni i odgovorni urednik: Dejan Ilić

Grafičko oblikovanje: Olivera Batajić Sretenović

Kompjuterska obrada: Tanja Valjarević

ISSN: 0354-5288

SRĐA POPOVIĆ
(1937-2013)

Srđa Popović
(autor fotografije: Aleksandar Anđić)

PRVA BELEŽNICA

Ljudi i psi

U Beogradu 1996. godine primećujem da mnogi ljudi drže u kući pse. Čini mi se mnogo više nego ranije. Provode sate s njima, pričaju o njima, hrane ih i šetaju, leče, razgovaraju s njima. Otkuda ta promena, pogotovo u opštoj oskudici i svakodnevničici punoj briga?

Z.C. kaže M.O. koji ne prestaje da priča o svome psu: "Drugi put s njim možeš da piješ kafu!"

Starim i bolesnim ljudima u Americi lekari savetuju da drže pse. To im, kažu, reguliše krvni pritisak. Život je u psima sadržan na skromniji i pošteniji način. Psi poštjuju i život koji niko drugi ne poštuje. Konačno oboje smo sisari. Stimulišemo jedni drugima onaj isti, limbički, deo mozga kao onda kada vam je majka tepala, a vi gugutali. Ispada da je na početku i na kraju to jedino važno.

BELEŽNICE

SRĐA POPOVIĆ

Odlazak

Ratosiljao sam se svega onoga što sam bogznašto smatrao potrebnim: nekih isečaka iz novina, starih cipela, nekakvih beležnica, knjiga u kojima nisam ništa našao, pisama, dopisnica, posetnica... Svih onih trivijalnih stvari, andrmolja, koje popisivači nalaze u imovini pokojnika (jedna muštikla, drvena, jedna limena kutija, džepni sat marke Zenith (neispravan), češalj, plastični, kutija spajalica, zubna proteza ...). Jednom rečju, nakratko – sloboden. Dok ne počнем opet da skupljam.

Simbolično ponovno rađanje, početak kada smo bili goli i nismo imali ništa. Čudo: "Odbaci štake i hodaj!" Strah i prevladavanje straha. Pomalo nalik i na fantazije o samoubistvu. Bezopasna proba smrti. Junak tog komada se ubija, a glumac ide kući da večera.

Povratak

Sve vodi povratku. Nakon odlaska oslobađamo se svega akcidentalnog u svom životu: "otadžbine", doma, jezika, biografije, imena i otkrivamo – odsustvo esencije. U nameri da otkrijemo jezgro, otkrivamo ništavilo. Povratak se onda pojavljuje kao sADBINA, a sADBINA kao jedina tačka oslonca. Oslonca koji se, ipak, nalazi izvan nas. Kažnjen sam za preterano mešanje u svoj život. Teomahiju.

I šta se još tu otkriva: Stvarno otići može se samo jednom, jer stvarno znači zauvek. I posle povratka ne može se opet otići, jer smo jednom to već probali.

Grad izgleda jadno, ljudi skučeno, život trivijalan. Nije trebalo pokušavati, a moralo se pokušati itd.

Povratak (2)

Pokušavam da osetim da je ovo "moj poslednji dan u Njujorku". Ali, iskreno govoreći – to je samo jedan lep, jesenji dan u gradu koji je isti danas kao i juče, kao što će biti i sutra, sa mnom ili bez mene.

Deset puta se Zemlja okrenula oko Sunca od onog dana kada sam poleteo iz Zagreba za Ameriku. Ili se, u stvari, sve dešava istovremeno: detinjstvo, smrt, ovaj čas i svi oni događaji posle smrti (zaklonjeni od mog pogleda). Otkuda mi beše

6 ona nekadašnja luda smelost da nešto govorim, da o nečem imam mišljenje?

"Jer čovek, ustvari, nema sebi šta da kaže" (Bora Ćosić).

Nesanica, Zora, Avion

Nesanica do zore. Jer se noć ne menja, celom dužinom jednaka sama sebi, jedan jedini nestvarno produženi trenutak mraka. Noć je možda večna, vreme je možda konačno stalo, možda smo svi mrtvi, samo još to ne znamo. U zoru sve, ipak, opet krene; znači ipak živi, znači može se spavati.

Slično prekoceanskom putovanju avionom. Ništa se ne menja. Neprestano samo nebo, okean i tu oko nas avion, kao neka čekaonica, čistilište. Nebu i okeanu ne treba naše prisustvo da bi postojali. Zato vreme stoji, tek kada sletimo poteče ponovo.

U Njujorku sam ponekad u gluvo doba noći, pred zorou, kada najzad saobraćaj nakratko malo utihne i samo poneki žuti taksi još tutnji ulicom, gledao dugo televizijsku stanicu koja tada uključuje žive slike planete Zemlje snimljene iz satelita. Gledao sam proticanje vremena. Živi prenos obrtanja naše planete oko Sunca. Kao kada u prolazu pored izloga neke prodavnice elektronske opreme, iznenada ugledate sebe na ekranu. Satelit ponekad snima Istočnu obalu Amerike, ovu sa koje gledam sliku, a ponekad (vrlo, vrlo umanjenu, tek uz napor volje i mašte vidljivu) sliku klanja u Bosni. Najčešće samo Okean koji nas razdvaja.

NASA to snima, a emituje kanal 17 u gluvo doba noći. Živa slika naše planete, odsečaka Zemljine lopte. Planeta je plavo-bela. Snimljeni sa velike visine, odsečci su dovoljno veliki da obuhvate veće delove kontinenata. Iznenadjuje me da je Zemlja uglavnom, većim delom, stalno obavijena oblacima. Jedine forme koje se na njenoj površini jasno uočavaju su mase oblaka i konture kontinenata. Detalje upisuju iskustvo i mašta. Pozadina je crna – naša planeta, mada obasjana Sunčevim zracima luta prostorom kroz mrkli mrak, beskrajnu noć. Zemlja je takođe samo jedan predmet.

(Na aerodromu je oblačno; kasnije, iznad oblaka na pozadini azurnog neba krila našeg aviona blistaju na suncu, a nekoliko hiljada kilometara iznad aviona, iznad atmosfere vlada ogromna crna noć. Pod nama je blistava površina Atlantika. Dana 11. juna 1930. godine Charles William Beebe i Otis Barton u batisferi, čeličnoj lopti zidova debljine četiri centimetara, koju je Barton zvao "tenk", spustili su se do dubine od približno jednog kilometra, 1426 stopa; voda ispod njih "izgledala je kao crna čeljust samoga pakla", spustili su se na dubinu do koje ne dopire sunčeva svetlost (Robert D. Ballard, *The Eternal Darkness*). Samo kilometar ispod sjajne, namreškane površine Atlantika, ovde na našoj planeti, pojmovi dana i noći ili vremenskih razlika, gube svaki smisao.)

U stvarnosti mi izgleda ne živimo na površini kopna, već na dnu jednog okeana vazduha.

7

Orbita 121 prikazuje Pacifik, iznad koga u ovom času džinovska spiralna puslica oblaka obeležava formiranje tajfuna Winnie. Satelit se lagano kreće i kontinenti i okeani se smenjuju na ekranu u istom vremenu u kome ja sedim u svojoj sobi pred televizorom, sniman odozgo. Samo na mah uspevam da u to stvarno poverujem. Na takvom stepenu generalizacije gubi se kontakt sa stvarnošću i postajemo ravnodušni. Metafora "suštine" kao ništavila.

Pokušavam da raspoznam neki ljudski artefakt. Recimo, avione, hiljade aviona koji neprestano lete oko Zemlje – naravno, nevidljivi su na ovim snimcima. (Avioni iz kojih se takođe jedva raspoznavaju reke i veliki planinski venci, ali ne i gradovi ili kuće u kojima živimo; iz aviona DC 4 na letu Beograd-Zagreb, pedesetih godina, mogla su se videti vozila na autoputu Bratsvo-Jedinstvo, kuće pa čak i ljudi u polju.)

Poraz u glavnoj stvari

Beograd: u prolazu čujem odlomak razgovora: "Moj život je takav da ne može končno da se raščisti." To je verovatno opšte stanje: osećanje poraza u glavnoj stvari (šta god ona bila).

“Suština duše”

A.R.: “Hteo sam da uđem u sferu gde nije bilo strahovanja, ni jučerašnjice, ni sutrašnjice.”

Bio sam uvek “u pravu i pod kontrolom”, a šta ako su bile najvažnije emocije, ako je to “suština duše” (Singer). Nisam više jahač, a možda nikada nisam ni bio.

Uzrok i posledica

Prvo čovek živi, pa posle razume šta je uistinu odživeo. I često se oseća nasamaren. Ili je tome uzrok prosto starost, koja sa istinom nema nikakve veze? Ili su uzrok i posledica jedno isto?

DRUGA BELEŽNICA

[Drugi život (“Ovaj svet nije dovoljan; mora postojati i drugi, koji bi ovom dao smisao”, potrebna su najmanje dva za triangulaciju.)]

★★★

Zemlja u kojoj je najveći izraz pobožnosti usred tuđeg hrama se posrati.

8

★★★

Moram priznati odmah problematični kvalitet svoga postojanja. Nalazim se u onom neudobnom stanju u kome sam istovremeno i živ i mrtav. Fizičari to stanje nazivaju “stanjem mačke”, misleći na onu mačku iz misaonog eksperimenta Erwina Schrödingera. U tom čuvenom eksperimentu ovaj austrijski fizičar zamislio je ispaljivanje jednog fotona prema ogledalu koje je samo delimično bilo obloženo srebrom, tako da je foton mogao, s podjednakom verovatnoćom, i da se od ogledala odbije i da kroz njega promine. U ovom drugom slučaju, on bi aktivirao foto-ćeliju koja bi zatvorila strujno kolo čime bi bila razbijena epruveta s otrovom koji bi usmrtio mačku. Mačka je zatvorena u jednoj kutiji i dok se kutija ne otvorи mačka je istovremeno, teorijski, živa i mrtva.

Ja živim u jednoj kutiji na 18. spratu jedne zgrade na Menhetnu. Telefon sam isključio, poštu ne primam, pa živim, kako bi Miloš rekao, “u tom tornju”, “čitajući stare autore i hraneći ptice na balkonu”.

Izbegavajući dodir sa svetom tokom poslednje decenije, nastojao sam da ostanem u “stanju koherencije”, to jest u stanju (ili iluziji stanja) u kome sam istovremeno u svim mogućim položajima u kojima uopšte mogu biti. Čak i onim tako udaljenim kao što je takozvana prošlost i sadašnjost, ili Beograd i Njujork.

Slike Beograda, slike mog ranijeg života koji je možda konačno završen (a u svakom slučaju, života u koji nastojim da se više ne mešam), ipak, začudo (kada bez upozorenja ili vidljivog povoda iznenada izrone u svest), imaju živu sadašnjost pozorišnog komada. Džon Bergen zapaža da pozorište zavisi od dva različita vremena koja fizički koegzistiraju: vremena predstave i vremena komada koji se igra. U tim trenucima ja živim u oba. Kao što u pozorištu vi ne napuštate sadašnjost.

Proces odvajanja i rastanka počinje rođenjem i u taj proces je teško povrati ili ga prihvati, ali kada ga prihvate razvija se vaša mašta, sposobnost da ponovo povežete ono što je odvojeno, da vaspostavite stanje jedinstva koje je nekada postojalo.

Međutim, problematičnost moga postojanja se u tome ne iscrpljuje – ja sam svojstvo jedinke “doveo do najveće raspojasanosti” (Sioran). To je, dakle, definicija izdajnika, sina razbludnog, izroda. “Razbijanje lanca predaka i potomaka, transcendentalnog entiteta porodice (ili naroda)” (Apdajk), odbijanje te utehe, jer ona zahteva rastvaranje ega, ima za posledicu nestabilnost moga postojanja u fizičko-hemijskom smislu (kao kada se govori o nestabilnosti nekog jedinjenja). Michel Tournier upozorava da prvo što se primećuje kada se neko ja posmatra van konteksta drugih, jeste da ono postoji samo povremeno, i vrlo retko. Prisustvo toga ja odgovara sekundarnom i refleksivnom obliku znanja. Kabala to zove “golom dušom”; duša koja je napustila jedno telo i očekuje drugo. To je stanje nalik snu: ne znate gde ste, ne možete da mislite precizno i ne upravljate radnjom. Frontalni režnjevi mozga koji integriraju informacije i daj im smisao – isključeni su.

U *Nomosu* (socijalno organizovanom poretku iskustva) nema međuvremena i međuprostora. Na triptihu o životu svetaca promene u vremenu su predstavljene istovremeno u pejsažu, a pejsaž je kondenzovana geografija svečeve putanje. “Prošlost je gramatički pojam” (R. Konstantinović).

“I feel I’m living the present as if it were the past, as if it were a memory from long ago” (Orhan Pamuk, *My name is red*).

Na primer, Sava se uliva u Atlantski okean, Mladenovac je u Konektiku, a Stara Pazova na pruzi Njujork-Stemford (skupaju se oblaci, maca leti sa platana, oluja, dižu se oblaci prašine). S jednog prozora vidim Ist River, sa drugog Zvezdaru. Pisak voza čas dolazi sa Pančevačkog mosta, čas je to Amtrak na putu za Boston. U letnjoj noći sa 39. ulice čujem šmrkove beogradskih polivača o kojima je pisao Steva Raičković. Prolazeći pored Njujorške biblioteke na Petoj Aveniji čudim se statuama lavova, jer bi po meni tu trebalo da se propinju konji. Padajući u san za leđima osećam nečije fantomsко toplo telo.

★★★

"Kada ljudi oko tebe počnu da sikću, vreme je da odes" ("When people around you start to hiss it is time to leave" – čiji je ovaj citat?)

Podsećam se kako je sve to počelo. Prvo sam otkrio da prijatelji sa kojima sam se do nedavno dobro sporazumevali imaju teškoća da razumeju šta govorim. Uglavnom čute i gledaju me odsutnim staklenim pogledom. Rekao bih, čak, pomalo ljutiti na moje buncanje. Fila i Kosta, odvojeno preko zajedničkih prijatelja (bivših prijatelja?) poručuju mi da sam izdajnik. Matija da sam zaigrao u tuđem dresu. Vita Knežević da sam naivan, "Balkan je ovo, tu je samo pitanje ko će koga"; Žika da ga više ne interesuju tuđe priče, "mi konačno pričamo svoju priču"; plašljivi Mića da je baš dobro "da od nas malo cvikaju"; Ljuba Tadić da meni, izgleda, Srbi smrde.

Na prijemu u ambasadi Čehoslovačke, 1990. godine, razgovaramo sa ambasadorom Aca Ilić, Vladeta i ja. Ambasador postavlja večno ambasadorsko pitanje "o stanju ljudskih prava". Aca i Vladeta se utrkuju u pohvalama napretku. Pošto čutim, ambasador želi da zna da li ja možda mislim drugačije. Naravno da se ne slažem, u zemlji postoji dva miliona građana koji su potpuno obespravljeni. Aca i Vladeta su prvo zabezknuti, a onda se Vladeta doseća: "Aaa, ti misliš na Albance."

Svako jutro idući na posao prolazim Čika Ljubinom ulicom. Ulica je tesna, mračna. Danova gledam jednu istu baru koja nikada ne stigne da se osuši, već se samo puni novim pikavcima, zgužvanim praznim kutijama od cigareta i ispljuvcima. Ogledalce, ogledalce, ko je najlepši na svetu.

Pod prozore mi dolaze prevezani ulični svirači sa zurlama i talambasima, uvežbani da cinično iskoriste svakakvo piganstvo, pred kućom (bukvalno) igra šugava mečka sa alkrom u nosu. U Knez Mihajlovoj, Alfi, naš trubadur, uz gitaru svakodnevno nekom preti. Noću kada se obližnji bifei zatvore, pijana rulja urla iz svega glasa "Jugoslavijo, Jugoslavijo... šta? Srećem Šešelja na Terazijskim, nasmejanog i uzbudjenog, nosi žutu plastičnu kesu iz koje viri kalašnjikov. Smrknuti klovnovi hodaju samosvesno Knez Mihajlovom, maskirani u četnike, gledaju vas pravo u oči, jesmo li opasni, da li cvikate? Srećem Voju Koštunicu pred bankom u Kolarčevoj: Je l' ti vidiš ovaj užas oko nas, vidiš li šta spremaju?! Gleda me odsutno, čuti.

Žika Stojković uspeva da me nagovori da posetim jedno književno veče u Francuskoj 7, da se sam uverim, da vidim istoriju na delu, prijateljski se bori za moju dušu. Sala je prepuna, hodnik ispred sale prepun, stepenice koje vode na prvi sprat prepune ljudi užagrelih očiju, mnogi u ruci drže kasetofone, snima se istorija. Redaju se pesnici. Patos vatrenih reči, poziva, zaklinanja i proklinjanja. Frenetični, gotovo besni aplauzi. (Časlav Miloš kaže, "ali daj mu temu, pa da vidiš

aplauze“). Pored mene stoji sredovečni muškarac u kariranom sakou i žutoj rolci, o ruci mu visi platinasta plavuša sa masivnom zlatnom narukvicom (ginekolozi?). On sluša pesnike, visoko uzdignute, unazad zabačene glave, steže vilice i ponekad duboko uzdahne. Ona ga umiruje: “Nemoj, maco, da se nerviraš.”

Onda mi neko, tokom jedne sedmice, provaljuje u kancelariju, stan i vikendicu, a neko drugi razmazuje patriotski izmet po šoferšajbni automobila. Dobro, razumeo sam. Vreme je da se ide odavde.

Na poslednjoj večeri pred odlazak, imamo goste: Dragana Babića, Sudu Kapić, ali i nesrećnog “Struju” (na zadatku?), koji će par meseci kasnije granatirati Suadu u Sarajevu. U Njujorku do mene stiže novina koja objavljuje sliku već dobro podgojenog “Struje” (sa tregerima nalik na one Larryja Kinga) i njegovu izjavu: “Politika je surov posao, a ja sam surov čovek.” Tokom te večeri razgovor stiže neizbežno do *Nečistih sila*. S Draganom razgovor uvek na kraju stigne do Dostojevskog. Suada, uvek spremna da dela, diže se usred večere, uzima taksi, donosi knjigu, koju će sutradan čitati nad Atlantikom. “To je kao neka bajka”, ponavlja Suada. Naivno mislim da se oslobođam istovremeno biografije, geografije i istorije.

“Dark matter is filling the space between the galaxies and accelerating the expansion of the universe” (opšte rastajanje).

II

★★★

”Čak i planine tiho i tajno nagriza vreme, ništa nije večno; besmrtnost i trajnost ako i kada se pojave nemaju doma; postoje samo u ljudskom srcu koje ima sposobnost sećanja i ume da kaže: zauvek.” (Rilke)

Sve je prolazno sem ljudskog srca (beskućnog u svetu prolaznosti).

Osoblje bolnice ne haje za životnu priču bolesnika. Bolesnik je sveden na prolazni život tela koje ima svoju anatomiju i fiziologiju, ali ne i životnu priču. Poništen kao svest i osećanje, puki objekt postupanja. Iznenada, on pripada istom redu stvari kao planine, reke, ratovi i narodi – nešto što nema svrhe izvan poretku slepog kružnog kretanja, cirkularnog postojanja materije. Zora, crveno nebo iznad Ruzvelt Ajlanda, crna površina Ist Rivera, remorkeri, viđeni su očima životinje: tvrd, prolazan i trošni neorganski svet.

Iskustvo anestezije nalik je iskustvu bliske smrti: živa predstava sebe kao beživotnog tela na postelji. Pogled na onaj deo sebe koji pripada svetu predmeta. Čovek je takođe jedan predmet. Sazdan od hladnog, ravnodušnog i stranog materijala od koga je sazdano i sve ostalo: mravi, planete, asteroidi, psi, okeani. Jedan deo mene je noćas izrezan i bačen u kantu za smeće. On se sada hemijski razlaže dok zajedno sa svim drugim predmetima na ovoj planeti kruži svemirom.

Ali ko ovo govori ? I šta sa telom? Večno pitanje iz krimića. Hladnjače. Nevolje s Harijem.

“The elongated shadows we were casting by the light of the oil lamp belonged to others” (O. Pamuk, *My Name is Red*).

Moj otac je imao 87 godina kada je umro. Na sahranu su došli ljudi iz raznih epoha njegovog života. Sa nekim se nije video po dvadeset, trideset, pedeset godina, mnogi se nisu između sebe poznavali. Mnoge nisam ni sam poznavao. Došli su na sahranu istog čoveka o kome su imali vrlo različite predstave i uspomene. Iz vrlo različitih okolnosti. Iz vrlo različitih vremena. Sve je to bio on. Samo to je bio on. Opštene poznati.

Banalno

Recimo, ljubav, recimo njen osnovni zaplet: trougao. Pola svetske literature, filma, komedija i tragedija se njime bavi. Trougao je jedini mogući pogled na inače hermetični odnos dvoje ljudi, odnos neproziran za spoljnog posmatrača i nerazumljiv za učesnike potopljene u njega. (“Triangulacija je osnovni metod ljudskog mišljenja.”) Sam trougao je banalan. Ali upravo zato je njegovo opisivanje večno zanimljivo, jer banalno je nedokučivo.

12 (U trouglu se ne postavlja samo pitanje izbora, već se zaoštrava i zaboravljeno pitanje: kako živeti? Šta sa sukobljenim željama? Na to pitanje nema odgovora. Na njega se odgovara samo životom, svojim jednim jedinim i taj se odgovor ne može proveriti, popraviti, brisati, upoređivati, opravdati. Život dobijamo bez uputstva za upotrebu. Pokušavajući da je prevari, trougao otkriva linearu singularnost života. Otuda njegov patos.)

Šta se to desilo?

Kupujem sve moguće novine, gledam sve moguće TV programe, lunjam po bibliotekama i knjižarama, čitam, čitam, čitam, čekam, čekam da saznam i razumem šta nam se to desilo, ko smo sada. Ali, izgleda, moraću sam sebi to da napišem kako znam i umem.

Rat

Za jedan vrlo kratak trenutak, par godina, Jugoslavija i mi u njoj, nalazili smo se u stanju koherencije. U tom magnovenju, bar naizgled, bili su mogući svi ishodi – sve potencijalne istorije bile su nam na raspolaganju. (Istoričari, vođeni jednom cirkularnom logikom, sa ovim se ne slažu: sve što je bilo – moralno je biti, upravo zato što se dogodilo.) Bilo kako bilo, taj čas preloma, ma kako kratak, neprestano

i trdoglavu se u svesti vraća, kao onaj sekund pre nego što se sa strašnim treskom i lomljavom automobil zakucao u onaj kamion, zid, drvo, telefonski stub. Trenutak beskrajno produžen u doživljaju i sećanju, jer je još uvek moglo nešto da se učini i kada bi se umesto u bolnici našli kod kuće, u bioskopu ili bilo gde, samo ne ovde na operacionom stolu, pod nožem, kada bi naš saputnik još bio živ, dakle, pre nego što nam se noga okliznula u onom neopreznom koraku i pre ovog pada niz liticu u kome prizivamo beznadežno, a opet sa ludom nadom, da nam se vrati onaj trenutak i opiremo se vremenu jer nas njegov tok, čini nam se, sve više udaljava od te mogućnosti da film vratimo, da naše telo poleti nazad, uvis, nogama ka onoj litici. Važnost, težina tog trenutka izgleda tako ogromna da ne možemo da prihvatimo da je on zauvek propušten. Taj trenutak ostaje večna sadašnjost pokvarene ploče.

UVOD

U ovom radu pokušaču da situiram tekstove Srđe Popovića u diskurs o tranzicionoj pravdi. Ovakva namera ne bi trebala biti sporna. Popović se bavio zločinima koje je srpska strana počinila u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije u periodu 1991-1999. Činio je to u dva svojstva: kao građanin koji je pisao i govorio u javnom prostoru, te kao advokat koji je na sudu tražio pravni odgovor na zločin. Ova dva vida Popovićevog delovanja ne mogu biti jasno razdvojena, i to ne samo zato što je pravo uvek bilo u centru njegovih nastojanja. Popovićev publicistički angažman snažno je obeležen insistiranjem na imperativu moralne transformacije prava i politike. Isti imperativ vidimo i u jezgru njegovog profesionalnog rada. Ovakvo preklapanje možda se može objasniti ukazivanjem na kompleksnost tranzicione pravde. Izrek da je tranziciona pravda ‘kompleksna’ upućuje, između ostalog, i na uvid da se u tranziciji od zločina ka demokratiji standardne pravne i političke kategorije ispoljavaju na poseban način. Mehanizmi kao što su ljudska prava, vladavina prava, ili ograničena vlada ne mogu biti shvaćeni prvenstveno kao instrumenti odbrane slobode, jednakosti ili pravde. Ono što nedostaje ne može se braniti. Ne radi se niti naprsto o ‘izgradnji demokratije’. Društvo u kome su elementarne moralne koordinate razorene suočava se sa imperativom transformacije, koja je prvo moralna, a tek potom pravna, politička i socijalna.

Popović insistira da se naša situacija može razumeti samo ako pođemo od zločina kao politički, pravno, kulturno i moralno relevantne činjenice. U jezgru našeg tranzicijskog puta ka demokratiji treba da bude kontekstu primereno razumevanje pravde. Tranziciona pravda je skup mehanizama koji se

---

ZLOČIN, PRAVO I MORAL

NENAD DIMITRIJEVIĆ

fokusiraju na činjenicu zločina, insistirajući na ustanovljavanju i javnom prizanju istine o patnji žrtava, na različitim oblicima moralne i materijalne kompenzacije, te na odgovornosti za počinioce, lidere i sve one koji su na bilo koji način – činjenjem ili nečinjenjem – doprineli zločinu.

Način na koji Popović čita tranzicionu pravdu kao posle-zločinačku transformativnu pravdu usmerenu na menjanje moralnih koordinata društva biće u fokusu ovog teksta. Odrednica ‘posle-zločinačka’ upućuje na vreme od završetka rata na Kosovu do jeseni 2013. Popović je pisao i govorio do pred smrt. Međutim, njegovo mišljenje i delovanje u ovom periodu ne može se u potpunosti razumeti bez uzimanja u obzir njegovog prethodnog angažmana, odnosno njegovog nastojanja na afirmaciji vladavine prava u bitno ne-pravnom socijalističkom kontekstu, te njegove kritike nacionalizma u periodu 1987–2000.

Ponuđeni uvidi određuju strukturu mog rada. Ovom uvodu slede dva odeljka. U prvom ću ponuditi kratku rekonstrukciju Popovićeve kritike socijalističkog autoritarizma i nacionalističke fasadne demokratije. Drugi, centralni odeljak analizira Popovićev angažman nakon promene režima.

I.I. Pravo u kontekstu

Političke zajednice obeležene su napetošću između socijalne realnosti represivne državne vlasti, s jedne strane, i potrebe za opravdanjem te represije, s druge strane. Sva moderna društva u potrazi su za nekom vrstom racionalnog balansa između fakticiteta (oficijelna, pretnjom monopolisane prinude garantovana supremacija državno-pravnog aparata) i validnosti (razlozi kojima vlast utemeljuje zahtev za poslušnošću podanika).¹ Moderni politički režimi razlikuju se po tipu razloga kojima opravdavaju prinudu, te po statusu podanika koji je definisan ovim razlozima. Institucionalno-pravna arhitektura režima uvek se ispostavlja kao izvod ovog temeljnog legitimacijskog obrasca.

Demokratska vladavina prava, fokusirana na garantovanje ljudske slobode i jednakosti, jedan je od institucionalnih oblika usmerenih na upravljanje ovom napetošću između fakticiteta oficijelne prinude i razloga kojima se ona opravdava. Ovde je važno primetiti da demokratija nije apstraktna kategorija koja bi se – kao institucionalno otelotvorene univerzalnih vrednosti – mogla jedno-

---

¹ Jürgen Habermas, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992), str. 43 i dalje.

stavno “preneti u praksu”. Univerzalistički definisani aranžmani osnovnih prava, demokratske politike i pravno ograničene državne moći nikad jednostavno ne preslikavaju moralne principe kojima se rukovode. Ljudsko dostojanstvo, moralna jednakost, autonomija i pravda postoje ili ne postoje za nas danas i ovde: naše mišljenje o njima i delanje usmereno na njihovu afirmaciju uvek trebaju polaziti od konkretnog konteksta našeg zajedničkog života. Na normativnom nivou, demokratska vladavina prava legitimira se uvidom da sloboda ljudi koji jedni druge priznaju za moralno jednake potrebuje posebne mehanizme odbrane. Demokratija brani ljudsko dostojanstvo u okruženju koje onemogućava svakog čoveka ponaosob i sve ljude zajedno da budu u potpunosti i neposredovano autonomni.

Isto metodičko uputstvo važi i za razumevanje ne-demokratskih poredaka. Za nas koji preferiramo ustavnu demokratiju, a koji živimo izvan njenih granica, ovaj aranžman postaje teorijski zanimljiv samo u meri u kojoj je praktično relevantan. Pri tom, o demokratiji ne treba misliti kao o apstraktnoj idealno-tipskoj alternativi koju preferiramo postojećem režimu.² Moramo se kritički suočiti sa izazovom što ga ispostavlja naša situacija, te iz takve kritike izvesti odgovor na pitanje zašto nam – i kakva – demokratija treba.³

Ovaj uvid važan je za razumevanje Popovićevog dela. Baveći se advo-katurom za vreme socijalizma i pišući protiv nacionalizma za vreme Miloševićeve vladavine, on se kontinuirano zalagao za vladavinu prava, dakle za isti onaj vredno-sno utemeljen vladavinski aranžman na kome će insistirati i nakon promene režima u oktobru 2000.⁴ Popović veruje da režime socijalističke Jugoslavije, Srbije pod Miloševićevom vlašću i postmiloševićevske Srbije povezuju dva bitna elementa kontinuiteta: 1) instrumentalna (zlo)upotreba prava, i 2) razumevanje demokratije kao pravno, politički i moralno neograničene vladavine u ime stvarne ili fiktivne većine. Istovremeno, između ovih režima postoje i mnoge duboke razlike. Svaki od njih se na sopstveni način protivi slobodarskoj i egalitarnoj ideji vladavine prava. Zato se Popović nikad ne ograničava na pravničku egzegezu koja bi pokazala da režim krši ili selektivno-instrumentalno koristi pravne propise u ovom ili onom konkretnom slučaju. On istražuje bít svakog od ovih režima, tražeći u toj bít objašnjenje neprava.

17

² Zoran Đindjić, *Jugoslavija kao nedovršena država* (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988), str. 39.

³ Ibid.

⁴ Najvažniji tekstovi i govorovi Srđe Popovića iz ova dva perioda sakupljeni su u knjizi *Put u varvarstvo*, ur. Zoran Purešević (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000).

1.2. Socijalistička konstrukcija neprava

Mi znamo da se socijalistički režimi nisu zasnivali na primatu ljudskih prava i konstitucionalizmu. Ali odavde ne sledi nužno da pravo nije bilo važno. Forma i karakter prava zavise od onoga šta se od njega očekuje. Konstitucionalno-demokratski koncept vladavine prava (*rule of law*) vidi pravo kao objektivirani okvir u koji se i državna vlast i građani uklapaju na načelno jednak način. Svako je uvek pod pravom, odnosno svako mora na nesumnjiv, transparentan i efikasan način biti podvrgnut apstraktnim opštim pravnim normama. ‘Svako’ je izraz koji treba shvatiti doslovno, kao odrednicu koja obuhvata kako građane, njihove različite asocijacije, tako i državnu vlast. Vladavinski proces koji se ne ostvaruje u skladu sa opštim, apstraktnim, unapred poznatim pravilima, tek je ilegalna i nelegitimna zloupotreba vlasti, kroz koju država postaje personalizovana, pristrasna i neodgovorna, poništavajući u krajnjoj konsekvenци i samu mogućnost ljudske slobode.

Pravna slika socijalizma bitno je drugačija. Popović insistira da trebamo krenuti od početka, od karaktera promene režima. Socijalistička revolucija bila je radikalni politički i društveni preobražaj koji je gotovo potpuno razorio stari režim, njegove aktere, institucije i ideologiju. Negiranje starog sveta bilo je praćeno uspostavom novog – po ideološkom samorazumevanju trajno revolucionarnog – poretku. Definišući suštinu socijalističkog političkog polja upućivanjem na konstitutivnu i permanentnu ‘dijalektičku’ napetost pokreta i poretku, socijalizam je naznačio okvire za razumevanje prava:

Idući za svojim ciljevima revolucija ne hita da sebi veže ruke formalnim i apstraktnim pravilima ponašanja. Konkretnе situacije zahtevaju ad hoc rešenja, zato se ispoljava prezir prema pravnim tradicijama kao praznim formama, i norme, ukoliko se donose, imaju elastičnu formu, koja dozvoljava arbitrarну primenu, obzirom na političke efekte koji se žele.⁵

Ponovimo, ne radi se o pragmatizmu koji bi bio karakterističan samo za period neposredno nakon revolucionarnog osvajanja vlasti. Na delu je pre ideoški definisano odbijanje da se uspostavi transparentan poredak u kome bi se svakom čoveku garantovala pravna sigurnost kroz definisanje sfere garantovanih prava i podvrgavanje vlasti javnoj kontroli u skladu sa svima poznatim i efikasnim procedurama. Naravno, i ovaj sistem poznaje nekakvu dinamiku:

---

⁵ Put u varvarstvo, str. 20.

Vremenom se stvara nekakav pravni sistem, ali se i onda norme dedukuju iz političko-programskih premissa, umesto da polaze od realnih životnih odnosa. Adresati takvih normi imaju teškoća da ovakve norme interiorizuju, a nijedna norma se ne može sprovesti isključivo sankcijama. Kada se pri tom još ima u vidu i da je adresat norme nepostojeći, idealizovani ‘novi čovek’...⁶

Popović ovde ukazuje na dvostruko idealistički karakter socijalističkog projekta. Prvo, reč je o režimu koji odbija da postane moderan državni poredak, insistirajući na maglovitoj ideji *socijalizma* kao svom strukturnom uteviljenju (‘baza’) i temeljnog obavezujućem obrascu ponašanja (‘nadgradnja’). Drugo, adresat ove ideje bio je podjednako idealistički pojmljen ‘socijalistički čovek’. Socijalizam se tako reprodukovao kao svojevrsna ideološka realnost,⁷ poredak čiju reprodupcionu matricu je činila jedna *slika istorije*, ideal društva kojeg još nema, ali koje ‘mora moći biti’.⁸ Ovlašćeni tumač smisla i sadržaja ideala bila je komunistička partija, organizacija legitimirana (samodeljenim) statusom ekskluzivnog posednika znanja o karakteru i putevima dosezanja jedine moguće budućnosti.

Ovaj dvostruki idealizam vodi ka svojevrsnoj društvenoj anomiji, gde se propisana saglasnost (‘idejno-političko jedinstvo’) i uloge koje ideologija nameće svakom čoveku sukobljavaju sa pluralnošću svakodnevnog života:

19

Stvara se jedna šizofrena svest, po kojoj smo svi mi za zakonitost, ali, s druge strane, znamo da je ‘život nešto drugo’, da u njemu postoje razni interesi, koje javno ne priznajemo ili ih minimiziramo – i postoji pravni sistem koji postulira neke idealne i nedostižne odnose između idealnih i nepostojećih subjekata.⁹

---

⁶ *Ibid.*

⁷ Dragomir Vojnić i Žarko Puhovski, “The Economic and Political Dimensions of Transition”; u: Žarko Puhovski et al (eds.), *Politics and Economics of Transition*, (Zagreb: Informator, 1993), str. 43.

⁸ Tezu po kojoj socijalističku ideologiju treba razumeti ne kao ‘iskriviljenu spoznaju’, već kao specifično tvorenje prakse – što je u krajnjem izvodu teza o idealističkoj konstrukciji socijalističke stvarnosti – opširnije sam obratlagao u knjizi *Slučaj Jugoslavija* (Beograd: Samizdat B92, 2001), str. 30-45. Oslanjao sam se na teoriju socijalizma razvijenu u radovima Žarka Puhovskog. Up. Žarko Puhovski, *Povijest i revolucija* (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1980); *Socijalistička konstrukcija zbilje* (Zagreb: Školska knjiga, 1990).

⁹ *Put u varvarstvo*, str. 20.

Možemo reći i ovako: niko nije mogao da zna šta znači ponašati se u skladu sa idejom socijalizma. Socijalistička ‘nedovršena država’¹⁰ ispostavlja se kao poredak posve mašnje pravne i egzistencijalne nesigurnosti.

Ponovo, sve to ne znači da pravo nije bilo važno. Popović precizno identificuje i analizira karakter i ulogu prava u socijalizmu. Pravo je *instrument*, koji se (zlo)upotrebljava u skladu sa neupitnim vladavinskim preferencama:

U takvoj državi celokupno pravo je instrumentalizovano, propisana je samovolja koja je ograničena samo političkom ocenom o tome šta služi našoj svrsi, a šta ne. ‘Pravo’ koje ne rešava sukob interesa, nego važi samo pod uslovom da je nekome u interesu – nije nikakvo pravo. To su u pravo prerušeni administrativni akti.¹¹

Karakter, sadržaj, forma, te domet prava uobičeni su prethodećim razumevanjem suštine socijalizma i odatle izvedenim zadacima.¹² Zato pravo ne može biti shvaćeno kao objektivan okvir, koji bi uvek i na jednak način obavezivao svakoga. Pravno-politička regulacija determinisana je ideoškim imperativom ‘izgradnje socijalizma’; ova ‘izgradnja’ predstavlja ‘opšti društveni interes’. Samo je ovaj okvir predstavljen kao objektivan, odnosno kao neupitan izvor smisla, smera i dometa regulacije. Nаравно, jedino partija zna šta je u stvari sadržina tog interesa i kako se on može ‘ostvariti’. Sledi da je partijsko tumačenje obavezujuće. Stoga pravo ne može biti ništa drugo do instrumenta koji pomaže da se neupitno obavezujuće partijske proklamacije o tome kako stvarnost treba da izgleda ‘sprovedu u život’. Okvir tumačenja pri tom ostaje nejasan, pa partija mora uvek iznova da interveniše izdavajući obavezujuća uputstva o tome kako treba primenjivati pravo. To je načelo *celishodnosti*:

To je davanje prednosti nekim interesima nad zakonom. Kada je ovo načelo ugrađeno u sistem, ono ima tendenciju da kao rak iznutra razara sistem, a ne samo da ga relativizuje. Mi, recimo, imamo zakone koji propisuju da će se norme toga zakona primenjivati u onoj meri u kojoj to odgovara nekom

---

¹⁰ Ovu frazu pozajmljujem naravno od Zorana Đindjića.

¹¹ Put u varvarstvo, str. 88.

¹² Ovakvo stanje su Andraš Šajo i Vera Lošonci svojevremeno odredili kao *vladavina pomoću prava* (*rule by law*). Andras Sajo and Vera Losonci, “Rule by Law in East Central Europe: Is the Emperor’s New Suit a Straightjacket?”, u: David Greenberg et al (eds.), *Constitutionalism and Democracy. Transitions in the Contemporary World* (Oxford: Oxford University Press, 1993), str. 327.

interesu, koji se recimo naziva ‘opštim društvenim interesom’ ili ‘interesom jugoslovenske privrede’ ili sl. Od ocene organa koji zakon treba da primeni zavisi da li će biti primenjen ili ne i kako će biti primenjen. Zakon se time, u stvari, sam sobom ukida. Hteli-ne hteli u takav zahtev se projektuju, najnormalnijim psihološkim mehanizmima, ako već ne i sasvim cinično, svakojaki interesi, pa je takva ‘norma’ lišena svake opštosti.¹³

Ovakvo pravo ne može biti apstraktan, neutralan, opšti i transparentan okvir društvenog delovanja. Popović nam kaže da je to pravo tek ciljno-racionalni, iz ideološki određenog opštег interesa izveden set uputstava koji propisuje *neke od akcija države i neka ponašanja građana/podanika*. Pravo oscilira između pola hijerarhijski razgranate, sitničavo detaljne regulative nekih oblasti života, i pola potpunog odsustva minimalno nužne regulative nekih drugih oblasti života.¹⁴ Sem toga, prevlađuje tzv. podzakonska regulativa, čije je svojstvo netransparentnost, pa često i tajnost. Posledica se može odrediti kao stanje institucionalizovane nesigurnosti, gde su podanici trajno zavisni od moći čije sistemsko mesto (partija) jesu u stanju da identifikuju, ali čije poteze nisu u stanju da predvide.

Tako socijalizam nudi jedno osebujno razumevanje odnosa prava i politike. U demokratskom društvu politika je proces koji se odvija u javnoj sferi, u kome slobodni građani i njihove različite asocijacije izražavaju i artikulišu svoje interese, nastojeći da ih ostvare u pluralističkom kontekstu uređenom opštim, apstraktnim i transparentnim pravnim pravilima. Politika je polje slobode, suočavanja i kompeticije različitih pogleda na javna pitanja. U ovom procesu izvesne su samo norme koje nam kažu kako se treba takmičiti: ja sam obavezan da se za svoj interes zalažem u skladu sa pravilima igre koja podjednako obavezuju sve. Jednostavno, poštovanje prava nije stvar izbora.

21

Pravni dokument mora imati, između ostalog, unutrašnju koherentnost, a politika je poznata po tome što odjednom može zastupati i zadovoljiti više suprotnih interesa.¹⁵

Moj interes ostaje stvar mog slobodnog izbora i tumačenja, što uključuje i moju slobodnu odluku kako će se – u pravom definisanom okviru – odnositi spram onih čiji su pogledi na svet ili interesi različiti od mojih. Dok je u proceduralnom pogledu bitno

---

¹³ Put u varvarstvo, str. 21.

¹⁴ A. Sajo/V. Losonci, *op.cit.*, str. 325.

¹⁵ Put u varvarstvo, str. 120.

da komunikacijska pravila budu opšta, apstraktna i transparentna, u supstantivnom pogledu je bitno da država ostane neutralna, odnosno da ne favorizuje nijedan od svestonazora ili interesa političkih aktera. Kombinacija proceduralne jednakosti svih aktera i neutralnosti države ima za posledicu da ishod političke kompeticije ostaje neizvestan.

Kao pravnik moram podsjetiti da demokracija nije ništa drugo nego procedura. Ono što će se iz ‘procedure’ iskristalizirati nitko ne može unaprijed znati. Zbog te neizvjesnosti, kao i zbog toga što u ‘proceduri’ sudjeluje mnogo ljudi, za istinsku demokraciju potrebna je hrabrost suočavanja s nepoznatim.¹⁶

Kod nas su stvari izgledale i izgledaju drugačije:

S naslijedenim navikama iz prošlosti mi u ‘osvajanju demokracije’ idemo drugim putem. Možda je sve to samo tragična posljedica stanja u kome je dugi niz godina svaka druga ideja, zamisao, zahtjev ili prijedlog koji bi se artikulirao proglašavan za ‘otpor’, čemu je logično slijedilo ideoološko-političko djelovanje na slamanju otpora’.¹⁷

22

I.3. Nepravo u privatizovanoj nacionalističkoj para-državi

To je bio socijalizam, idealno-tipska suprotnost demokratskom poretku: ovaj režim obeležavalo je bitno nepravno i nepolitičko stanje. ‘Pravo’ je bilo sfera nesigurnosti i neizvesnosti. ‘Politika’ je bila sfera nametnutog ideoološkog monolitizma. I to je nasleđe koga se do danas ne možemo osloboditi. Politika se shvatala (i shvata se i danas) kao stvar formulisanja, izražavanja i bespogovornog sprovećenja volje jačeg, onog koji raspolaže ideoološkim aparatom i sredstvima fizičke prinude. Pravo je s druge strane shvatano (i shvata se i danas) kao skup normi čije važenje, domet i obaveznost zavise od interpretativnih i interesnih preferenci onih koji govore u ime jedine legitimne većine (radničke klase, nacije, ‘naroda koji je glasao za nas’). Poštovanje ili nepoštovanje netransparentnog instrumentalizovanog prava stvar je izbora i slobodne odluke nad-državnog suverena. Vlast u ime fiktivne većine prevedi se tako u neograničenu antipolitičku prinudu koju samolegitimirani moćnici koriste kako bi ugušili svaku drugačiju misleću manjinu.

---

¹⁶ Ibid., str. 170.

¹⁷ Ibid.

Tlačenje manjine kao tlačenje drugačijih jedna je od konstanti života u Jugoslaviji i Srbiji:

Ta instrumentalizacija prava ima jednu, rekao bih, užasnu posljedicu. U Jugoslaviji biti u manjini naprosto je strašno. Albanci se užasavaju od toga da budu u manjini u Srbiji, a Srbi da budu u manjini na Kosovu, ili u Hrvatskoj. Ideja prava je izvorno sasvim drugačija. Pravo treba da štiti slabijega, odnosno manjinu. U svakom sistemu političke vlasti, međutim, manjina (nacionalna, grupna, interesna, pojedinačna ili kakvagod već) unaprijed je ‘osuđena’. Otuda se svi naši nacionalni kolektiviteti, da se zadržimo na njima, svim silama upinju u pokušaju da nađu formulu u kojoj neće biti manjina, što je praktično neizvedivo. A izvorno pravno načelo zaštite slabijeg kod nas je okrenuto naglavce.¹⁸

Demokratija je pravnim procedurama definisan proces građanske participacije i institucionalnog odlučivanja o javnim poslovima. Ali nije reč o bilo kakvom pozitivnom pravu, niti o bilo kakvoj participaciji. Ponajmanje se demokratija može shvatiti kao vladavina većine. Demokratsko je samo ono društvo u kome je čovek sloboden, u kome su svi ljudi ravnopravni kao državljeni – nosioci prava, te u kome se svaki akt političke vlasti mora, u krajnjem izvodu, opravdati u terminima obrane individualne slobode. Demokratija je vladavinski poredek koji štiti ljudsko dostojanstvo od svake tiranije, uključujući i onu većinsku. ‘Vladavina većine’ u Jugoslaviji i Srbiji uvek je bila vladavina manjine u ime metafizičkog suverena (klasa, nacija), slobodna od pravnih ograničenja.

23

Popoviću nije promakao ovaj duboki kontinuitet između socijalističke i nacionalističke konstrukcije stvarnosti. Nacionalistički režim nastavio je tamо где je socijalizam stao, kao tip političkog poretku u kome vladajuća i jedina dozvoljena ideja, prevedena u političku direktivu, određuje karakter stvarnosti. Srbija u vreme Miloševića bila je entitet koji je podsećao na državu, kojim je upravljao režim sa obrisima institucionalizovanog političkog poretku. Ipak, u ovom režimu arbitarnost je zauzimala ono sistemsko mesto koje u demokratskim društvima pripada konstitucionalizmu i valja je čitati kao temeljno svojstvo režima u njegovom ‘institucionalnom’ aspektu. ‘Pravni sistem’, sa njegovim institucijama, normama i procedurama, bio je tek instrument koji su vladajući arbitрerno koristili za svoje posebne ciljeve, služeći istovremeno kao fasada autoritarnom režimu i njegovim

---

¹⁸ Ibid., str. 171.

praksama. Pravni propisi obrazovali su u najboljem slučaju tek akcesorni konglomerat naređenja i zabrana, čija principijelna funkcija nije bila regulisanje društvenih odnosa i ograničavanje vlasti, nego dodatno stabilizovanje režima.

2. SRBIJA NAKON ZLOČINA

2.1. Pogled sa ruševinu: o izboru puta

Nakon promene režima, novi protodemokratski poredak suočava se sa brojnim pravnim, političkim, ekonomskim i socijalnim izazovima. Koordinate novog početka ne mogu se valjano konceptualizirati bez promišljanja odnosa između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Nijedna promena režima, ma koliko radikalna bila, ne poništava celinu starog sveta. Institucionalni i vrednosni obrasci, akteri i procesi koji su do promene oblikovali zajednički život, neće naprsto nestati sa slomom starog poretka. Bar neki od njih će preživeti promenu, i tipično ćemo ih prepoznati kao 'naslede prošlosti': reč je o starim vrednostima, normama, ideološkim obrascima, institucijama i akterima. Ovi elementi starog u novom možda više nisu dominantni na način na koji su to bili do promene, možda nisu ni poželjni, ali su na različite načine još uvek prisutni.

Pitanje odnosa prema prošlosti u demokratskoj tranziciji postaje posebno teško u slučajevima u kojima se demokratski poredak želi uspostaviti na ruševinama režima čije je određujuće svojstvo bio sistematski masovni zločin. Kako se odnositi prema zločinačkoj prošlosti i njenom nasleđu? Da li je ova prošlost doista relevantna nakon promene režima? Pozitivni odgovori na ova i izvedena pitanja dovode nas do tranzacione pravde.¹⁹

Tranziciona pravda je skup pravila, mehanizama i procesa kojima društvo u demokratskoj tranziciji odgovara na sistematske masovne zločine počinjene

---

¹⁹ Ponoviću da su mogući i negativni odgovori na ova pitanja, na primer u obliku pravne i političke odluke da se prošlost proglaši irelevantnom za novu demokratiju. U Španiji su nakon pada Frankovog režima 1975. godine nove političke elite sklopile poznati 'pakt o zaboravu'. U Urugvaju su 1989. godine građani izašli na referendum na kome su izglasali amnestiju za pripadnike vojske i policije koji su počinili zločine za vreme diktature. Primera ima još, ali valja primetiti da nijedna ovakva politička odluka nikad nije ispunila postavljeni cilj – u svakoj od ovih zemalja zločinačka prošlost se vratila na dnevni red ne samo kao moralno i kulturno već i kao pravno-političko pitanje. O slabostima teorijskih argumenata kojima se brani pozicija 'zvaničnog zaborava' pisao sam u knjizi *Dužnost da se odgovori. Masovni zločin, poricanje i kolektivna odgovornost* (Beograd: Fabrika knjiga, 2011).

pod prethodnim režimom.²⁰ Dejvid Dajzenhaus piše da tranziciona pravda počiva na tri pretpostavke. Prvo, karakter tranzicionog izazova u postzločinačkom društvu ne može se svesti na pitanje promene režima i uspostavljanja demokratskog institucionalnog aranžmana: ova društva suočavaju se sa specifičnim problemom pravde. Drugo, tranziciona pravda je vanredna: problemi sa kojima se ovaj proces suočava, njegovi ciljevi i strategije njihovog ostvarivanja ne mogu se konceptualizirati i ostvariti samo kroz institucije i procese kojima se pravda afirmiše u stabilnim demokratijama. Treće, tranziciona pravda stoji u odnosu radikalnog diskontinuiteta kako prema moralno kompromitovanoj prošlosti, tako i prema projektovanom pravdom društvu: ovaj tip pravde raskida sa onim što je bilo loše, a njegovi mehanizmi prestaće da se primenjuju kad se demokratska normalnost stabilizuje.²¹

Da li je, i kako, ovo važno za Srbiju? Recimo ovako: nakon zločina počinjenih u ime ‘srpskog nacionalnog interesa’, te nakon prevrata kojim je zločinački režim uklonjen, mi stojimo na ruševinama pitajući se kako i kojim putem dalje. Zamilimo da je politički i kulturno dominantna ona opcija koja se zalaže za ‘novi početak’. Ta opcija kao da tek ukazuje na elementarnu kontekstualno-specifičnu činjenicu: ništa što je bilo ne može se promeniti (ne možemo učiniti da nedavnih ratova ne bude, pobijene ne možemo vratiti u život, silovane ne možemo poštovati užasa koji im se dogodio, ne možemo poništiti proterivanja, pljačke i nebrojene druge oblike ljudske patnje). Zato bi se sistematsko, pravdom motivisano, bavljenje prošlošću – eventualnim najboljim namerama unatoč – svelo na opsativno moraliziranje, koje se u najgorem obliku završava tezom o kolektivnoj krivici srpskog naroda. U praktičnom pogledu, izbor strategije suočavanja sa prošlošću onemogućio bi nam da se racionalno i efikasno suočimo sa mnogobrojnim teškim izazovima demokratske tranzicije. Ostaje nam zato samo da zatvorimo knjigu prošlosti, da prepustimo istoriju profesionalnim

25

²⁰ "Tranziciona pravda... obuhvata kompletan spektar procesa i mehanizama kroz koje jedno društvo nastoji da ovlada nasleđima masovnih nedela, sa ciljem da uspostavi odgovornost, doneše pravdu i ostvari pomirenje. Ovi procesi i mehanizmi mogu biti i sudski i vansudski, mogu (ali ne moraju) uključivati posredovanje međunarodne zajednice, individualna krivična suđenja, naknadu štete, otkrivanje istine, institucionalne reforme, zabranu zapošljavanja u javnim službama i otpuštanja iz javne službe, kao i bilo koju njihovu kombinaciju." *The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies, Report of the Secretary General to the UN Security Council*, S/2004/616, dostupno na: http://www2.ohchr.org/english/issues/rule_of_law/transjustice.htm

²¹ David Dyzenhaus, "Judicial Independence, Transitional Justice and the Rule of Law", *Otago Law Review*, Vol. 10, No. 3, 2003, p. 347.

istoričarima, i da naš pogled odlučno usmerimo unapred. Jedino što možemo je da našu sadašnjost i budućnost učinimo drugačijim, odnosno boljim.

Neko može primetiti da Srbija u stvari nikad nije dosegla do ovog oblika negiranja važnosti zločina. Mi smo ostali zarobljeni u diskursu ideoološkog inženjeringu koji istrajava na opravdanju zločina, kreirajući prošlost koje nikad nije bilo, i namećeći je kao osnovu identiteta društva i zajednice.

Srđa Popović insistira da su oba oblika poricanja – onaj koji negira važnost zločina za sadašnjost, te onaj koji negira zločin – oblici amoralnog revizionizma koji institucionaliziraju laž.²² Prva strategija implicira da se jučerašnji masovni zločin pukom odlukom može pretvoriti u arheološki nalaz koji ni na koji način ne određuje naš današnji život. Druga strategija ‘izmišljajući tradiciju’, u početnom koraku lažno predstavljajući ono što se dogodilo; u narednom koraku se ova ‘istorija’ politički-kulturno instrumentalizuje, kako bi se falsifikovani pogled unazad promovirao kao stub ‘zajednice sećanja’. Popovićev argument je da u oba slučaja kultura i politika laži postaju nosivi obrasci zajedničkog života, proizvodeći razorne moralne i praktično-političke posledice. Zato su opcije za post-zločinačko društvo veoma sužene i neophodno ih je sagledati u njihovoј ogoljenosti. Posle smene režima nude nam se samo dva puta. Prvo, možemo reći da kolektivni zločin nije pravno, politički, kulturno, niti moralno bitan. Drugo, možemo da odlučimo da se otvoreno suočimo sa pravnim, političkim, kulturnim i moralnim značenjem zločina:

26

To je prosto pitanje: hoćete li zadržati taj reakcionarni stav – ne ni konzervativan, nego reakcionaran – poricanja i autizma ili ćete stvarno da podvučete crtlu, napravite diskontinuitet i proglašite novu politiku i novi pravac?²³

Ako prošlost ostavimo za sobom ili je tematizujemo političkim i kulturnim strategijama prečutkivanja, relativizacije ili poricanja, praktično odlučujemo da sačuvamo obrasce razumevanja ispravnog i pogrešnog, dobra i zla, pravde i nepravde, formirane pod starim režimom. Takva odluka rezultira prvo jednim negativnim stavom: jučerašnji zločini nisu važni; stoga se šrtve danas, nakon promene režima, ne kvalifikuju za pravdu. Drugi izvod je pozitivan, i zahteva delanje: oni koji su uzročno odgovorni za kolektivni zločin zaslужuju našu zaštitu. Popovićeva poruka je opet jasna: ovo su neprihvatljivi stavovi. Za nas ne može biti normalnog života, ako pod normalnošću podrazumevamo zatvaranje očiju i pretvaranje da se ništa nije dogodilo, negiranje, relativističko poricanje, ili puku laž. Sve

---

²² Najvažniji tekstovi i govorovi Srđe Popovića iz ovog perioda sakupljeni su u knjizi *One gorke suze posle*, ur. Zoran Purešević (Beograd: Peščanik, 2010).

²³ *One gorke suze posle*, str. 211.

ovo mogu biti dominantni politički i kulturni obrasci, ali problem je u tome što kapacitet ovakvih obrazaca da preoblikuju stvarnost ostaje ograničen. Laž ne poništava istinu:

Ne govorim da li je to nemoralno ili nepošteno – ali je prilično naivno i lakomisleno smatrati da sve zločinačko i krvavo može da potone u zaborav i da se i dalje može živeti kao da se ništa nije desilo. To je nemoguće. Teško je zavaravanje misliti da je moguće učutkati taj razgovor.²⁴

Najkasnije nakon ubistva Zorana Đindjića moralno je postati jasno kako mnogi politički i društveni akteri imaju interes da se njihovo pozitivno čitanje zločinačke prošlosti očuva i uspostavi kao kulturno dominantan i politički ozvaničen narativ. Srbija tako do danas istrajava na pervertiranoj ‘normalnosti’ u kojoj se zločin negira, umanjuje ili predstavlja kao praksa koja uopšte nije bila zločinačka. Idući iza argumenta da ova strategija jednostavno nije ostvariva, Popović dodaje i normativni argument, po kome je reč o ‘normalnosti’ na koju nemamo pravo:

Da li ovde može da se počne da se ‘živi normalno’ dok se zločinci šetaju među nama, a cela nacija im jatakuje? Svrha kažnjavanja zločina (između ostalog) jeste restitucija narušenog ljudskog poretku. Kako da živimo normalno u društvu koje teške zločine previđa, zabašuruje, opravdava, relativizuje, po nekad čak slavi (Mladić-heroj)?²⁵

27

Ukratko, Popović insistira da Srbija mora da se suoči sa prošlošću, kako iz praktično-političkih, tako i iz moralnih razloga. Danas znamo da se ovo suočavanje dogodilo. Nakon promene režima, svi su brzo shvatili da će odnos prema prošlosti – prema ideoološkom utemeljenju, institucijama, akterima i političkoj kulturi starog režima – određivati karakter postmiloševičevske Srbije. Usledila je ogorčena pravna, politička i ideoološka borba oko definisanja zločinačkog nasleđa i načina njegove integracije u procese demokratske tranzicije. Zoran Đindjić je bukvalno žrtva ove borbe.²⁶ Nakon 2003. godine, Srbiju identificuje politički i kulturni okvir koji na različite načine afirmiše zločinačko nasleđe. Zato Popovićevu zalaganje za suočavanje s prošlošću dobija oblik suprotstavljanja dominantnim oblicima poricanja.

---

24 *Ibid.*, str. 102.

25 *One gorke suze posle*, str. 99.

26 Za detaljnju analizu, up. Srđa Popović, *Nezavršeni proces. Šta je ostalo nedorečeno tokom suđenja atentatorima na premijera Žorana Đindjića* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

2.2. ‘Deetnifikacija zločina’ i ‘kolektivna krivica’

Srbiju odlikuju pluralizam oblika i dinamika poricanja zločina. Popovićeva kritika poricanja praćena je pozitivnim argumentom o imperativu moralnosti prava, gde se pravo razume kao jedan od najvažnijih mehanizama transformativne pravde. Pre nego što pređem na ovaj pozitivni argument, želim da ukažem na njegovu analizu kontekstualnih prepreka takvoj transformaciji. Popović se koncentriše na dva povezana aspekta: tezu o potrebi ‘deetnifikacije zločina’, te optužbu da oni koji u nedavnim zločinima nalaze etničku motivaciju pripisuju srpskom narodu kolektivnu krivicu.

Termin ‘deetnifikacija zločina’ uveden je u javni govor u Srbiji u jednoj polemici iz 2002. godine, kao specifičan pokušaj tumačenja činjenice zločina.²⁷ Polemika je otvorena tekstom koji nekim nevladinim organizacijama i građanskim intelektualcima zamera pogrešan (‘totalitarni’) pristup počinjenim zločinima. Kritikovani pristup sažet je u tvrdnji da je u Srbiji na delu ‘uopštavanje i relativizacija zločina’. Kritika ovog ‘moralnog fundamentalizma’ polazi od teze “da zločinci imaju ime i prezime i da je totalitaran svaki način mišljenja koji je spremjan da čitav jedan narod optuži za zločin”.²⁸ Moralna zaslepljenost vodi analitičkoj i pojmovnoj konfuziji koja rezultira tezom o kolektivnoj krivici:

- 28 I ako, recimo, smatrate da bi *Srbi* trebalo da upute izvinjenje *Hrvatima/Alban-cima/Bošnjacima*, ne pada li vam na pamet da se time (da budem patetičan) krv s ruku *realnih zločinaca* raspoređuje na ruke *celog naroda*?²⁹

Krivičnim delima treba da se bave sudovi, na pravom propisan način, ne vodeći računa o etničkom identitetu počinilaca, i ne izvodeći iz svog rada nikakve moralne zaključke. To važi i za javnost. Samozvani “stručnjaci za moralna pitanja” treba da prestanu da se “prenemažu nad nesrećama za koje više nema leka”. Sad je ipak neko drugo vreme, zločinački režim je srušen, pa iako “posle ovakvih ratova mora da bude posla za sudove”, možda bi bilo dobro da shvatimo kako

... kraj rata nije samo prilika da se neko kazni i osudi. To je takođe prilika da se nekome pokaže dobra volja, da se oprosti što se oprostiti može, da se ispolje saosećanje i milosrđe, a ne samo osvetnički bes.³⁰

²⁷ Svi prilozi ovoj polemici sakupljeni su u knjizi *Tačka razlaza* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003). Vredan pažnje je i analitički pouzdan predgovor Olivere Milosavljević.

²⁸ *Tačka razlaza*, str. 21-22.

²⁹ *Ibid.*, str. 168 (kurzivi u originalu).

³⁰ *Ibid.*, str. 44-45.

Jedan poseban oblik ovog deficitia saosećanja i milosrđa, kaže dalje argument, ogleda se u izostanku osetljivosti za tešku situaciju pripadnika srpskog naroda nakon konflikta. Neposredno posle promene režima ljudi jednostavno nisu spremni da se suoče sa prošlošću i sopstvenom mogućom ulogom u onome što se dogodilo. Oni žude za normalnošću, žele da zakopaju prošlost, i da svoje živote žive što je moguće mirnije. Ako bismo sada, posle traumatičnih događaja iz nedavne prošlosti, morali da živimo sa njihovom zaostavštinom, i da zauzmemos aktivan stav u pogledu odgovornosti, ne bi li to vodilo opasnosti da pojedinci i celo društvo jednostavno 'puknu' pod pritiskom bolnih i uz nemirujućih sećanja? Još nije vreme za suočavanje sa teškim istinama:

Gubici i rane su još sveži a potreba za odbranom ljudskog digniteta većini onemogućava suočavanje sa faktima bez preteranih emocija... Njima [mladim ljudima – N. D.] kao i društvu u celini treba prostora i vremena da udahnu. Da opet počnu da žive normalno, da uobliče vlastito iskustvo o svetu oko sebe i da to saznanje iskoriste kao aršin za merenje i vrednovanje vlastite sredine. Onda će moći da se preispituje njena prošlost.³¹

Srđa Popović predvodi suprotnu stranu u ovoj srpskoj verziji *Historikerstreita*. On otvara relativističko jezgro u naizgled fatalističkoj tezi koja kaže da nas "ništa ne čini imunim na istoriju, na ratove, zločine i nesreće".³² Ako bi zlo bilo na ovakav način dato i neizbežno, tada bi zahtev da odbacimo moralističku obuzetost nesrećama za koje nema leka doista mogao da izgleda racionalan. Za Popovića je ovo ipak samo loš determinizam, koji bi da nas svede na pione mističnog istorijskog kretanja, kome možemo samo da svedočimo kao "cinični i duhoviti posmatrači".³³ Međutim, istorija, uključujući i istoriju zločina, ljudsko je delo.

29

Dalje, istorija nedavnih zločina je *naša istorija*. Mi koji smo slučajno Srbi moramo se suočiti sa činjenicom da je zločinačka praksa planski i sistematski razvijana u ime srpske nacije, te da je ova strategija 'zaštite legitimnih nacionalnih interesa' uživala značajnu podršku stanovništva. Ovde se teza o 'deetnifikaciji zločina' pokazuje duboko pogrešnom. Stav da je zločin naprosto zločin, pravno definisano delo za koje odgovara pravno odrediv pojedinac, te da ovo pravno određenje iscrpljuje sve što trebamo znati i činiti, tek je oblik relativizacije kojim se prikrivaju motivi, karakter, razmere, moralne implikacije zločina i, konačno, naša povezanost sa tim praksama. Prvo, zločine su činili neki Srbi, uz podršku značajnog broja Srba,

31 *Ibid.*, str. 60-61.

32 *Ibid.*, str. 44.

33 *Ibid.*, str. 53.

u ime svih Srba. Drugo, za mete napada izabrani su ljudi koji nisu Srbi, zato što nisu Srbi. Motiv, počinioци, žrtve – svi su obeleženi nacionalnim predznakom

Zločini o kojima govorimo bili su ‘etnički’. Niti ima potrebe da se oni ‘etnifikuju’ niti ih je moguće ‘deetnifikovati’. Motivi i umisljaj učinilaca imali su ‘etnička’ obeležja, tzv. napadni objekt imao je etnička obeležja. Genocid, na primer, ne može uopšte ni da se definiše bez primene utvrđivanja etničke pripadnosti zločinca i žrtve jer je napad na pripadnike ‘neke nacionalne, etničke ili verske grupe’ ugrađen u samu zakonsku definiciju tog krivičnog dela. Zalud je govoriti ‘zločin nema nacionalnost’, ovaj se ne može uopšte zamisliti bez ‘nacionalnosti’.³⁴

Kombinacija zahteva za saosećanjem i milosrđem i teze koja tvrdi da ‘još nije vreme za suočavanje’ vređa ljudsko dostojanstvo žrtava. Obe teze apeluju na osetljivost prema ranjivosti ljudi koji pripadaju istoj etničkoj grupi kao i počinioци. Ostavimo po strani to što nije do kraja jasno kako je moguće istovremeno insistirati na deetnifikaciji zločina i posebnom razumevanju za pripadnike naše grupe. Popović s pravom pita šta se može oprostiti, i ko ima pravo da prašta. Naravno, komparativno istorijsko znanje nas informiše da oni koji dele komunalni i grupni identitet sa počiniocima preferiraju čutanje, zaborav, ili različite oblike poricanja. S druge strane, žrtve, prežивeli i pripadnici njihove zajednice, insistiraju na istini, sećanju i odgovornosti. Ali ovaj empirijski uvid ne vodi relativističkom zaključku da svako ima svoju istinu, ili da svako trpi posledice zločina na različit način, pa da zato ni ne možemo identifikovati post-zločinačka prava i dužnosti u univerzalno validnim kategorijama. Popović kaže da je zločin moralna činjenica čija je bit u nanošenju bezrazložne patnje nevinim ljudima. Zato je jedina ispravna perspektiva – perspektiva žrtve i njene zajednice. Tražiti saosećanje za ‘nas’ jednostavno je moralno pogrešno. Isto je tako pogrešno da se mi nadamo oprostu. Mi nemamo pravo da tako nešto tražimo ili očekujemo, sve i ako bi preživeli bili spremni na takav korak.

Trebalo je sve te civilne žrtve pobiti, snajperima, jednu po jednu, trebalo je sve te kuće zapaliti i opljačkati, trebalo je sve te stotine hiljada ljudi isterati iz njihovih domova, trebalo je ispaliti dva miliona granata na Sarajevo...

‘Da se oprosti što se oprostiti može’ – a šta može? Sarajevo, Srebrenica, Vukovar?... Saosećanje prvo ide žrtvama...³⁵

---

34 *Ibid.*, str. 54.

35 *Ibid.*, str. 102, 53.

Ako prihvatimo da u postkonfliktnom razmišljanju i delanju primat treba da ima perspektiva žrtve, argument ‘naših svežih rana’ ispostavlja se – bez obzira na namere autora – tek kao loš cinizam. Reči da u današnjoj Srbiji “potreba za odbranom ljudskog digniteta većini onemogućava suočavanje sa faktima bez preteranih emocija”, svodi se na poruku žrtvama da njihove patnje nisu za nas važne. Ili još gore: propuštajući da osudimo jučerašnja zlodela, mi impliciramo da zločina nije ni bilo, odnosno da se ono što se dogodilo može razumeti i opravdati. Da bismo uopšte mogli da počnemo da razmišljamo o svom ‘ljudskom dignitetu’, mi moramo da shvatimo da imamo neke posebne dužnosti. Naš povratak u civilizaciju zahteva da javno priznamo kako je ono što se na prostoru bivše Jugoslavije radilo u ime srpskog nacionalnog interesa bilo zlo koje se ničim ne može objasniti niti opravdati. Kada se ova dužnost svede na svoju suštinu – izjašnjavanje o masovnom ubijanju i zlostavljanju nevinih ljudi – više nije jasno zašto bi to bilo teško.

Sve ovo nas, insistira pravnik Srđa Popović, ne približava nekakvoj kolektivnoj krivici. Krivica je uvek individualna, kao pravno ustanovljena odgovornost počinioca konkretnog krivičnog dela. Politička i moralna odgovornost su nešto drugo. Zločin je počinjen pozivanjem na prvo lice množine (‘mi Srbi’), i to je nešto sa čime svi mi koji smo slučajno Srbi moramo da se suočimo. Oni koji su na različite načine doprineli zločinu – od političkih elita, preko dvorskih nacionalističkih intelektualaca do ‘običnih ljudi’ koji su podržavali režim – treba da odgovaraju u meri i na način koji su srazmerni njihовоj participaciji. Ovako kompleksan problem odgovornosti razlog je zbog kojeg se u praksi tranzacione pravde koriste različiti mehanizmi, od komisija za istinu, preko lustracije, do reformi državnih institucija. Dakle, neophodno je sačuvati

31

... razliku između krivičnopravnog pojma krivice (ratnih zločinaca), koja je po zakonu uvek individualna, i pojma političke odgovornosti svih onih koji su makar i posredno doprineli (makar svojim glasom datim u trenutku kada se znalo da se radi o zločincima, makar naknadnim pravdanjem ili čak glorifikovanjem njihovih zločina) da ti zločini budu počinjeni, odnosno da ostanu nekažnjeni. Politička odgovornost svih takvih ljudi je prilično kolektivna, jer je efikasnost tog doprinosa zavisila od brojnosti tih ljudi. A oni su bili prilično brojni. Dovoljno brojni da je vlast mogla da tvrdi da su i ona i njena zločinačka politika legitimne.³⁶

‘Mi ostali’, koji nismo podržavali režim ili smo mu se možda čak aktivno suprotstavljali, takođe smo moralno obeleženi zločinom. Naš etnički identitet prestao je da bude

---

36 *Ibid.*, str. 100.

kontigentna, moralno irelevantna činjenica onog momenta kad je zločin počinjen u ime ‘svih Srba’. Svako od nas ima dužnost da prizna istinu o zločinu, i da se zalaže da ova istina nadvlada danas dominantnu politiku i kulturu laži.

2.3. Identitet obeležen zločinom

Zločin je moralna činjenica koja uobličava nove identitete: govorimo o žrtvama, preživelima, o onima koji danas pate od posledica zločina; govorimo takođe o počiniocima, pomagačima, posmatračima, o ‘običnim ljudima’ nakon moralne katastrofe. Razmišljati o kulturi i politici ovladavanja prošlošću u postjugoslovenskom ‘prostoru sećanja’ znači razmišljati o ljudima koji se na različite načine suočavaju sa zločinom. Ma koliko to nekome bilo bolno i teško da prihvati, mi u Srbiji smo ‘mi u zemlji zločinaca’.³⁷ Naša je obaveza da pamtimo i da javno priznamo da je zločin učinjen u ime grupe kojoj pripadamo. Ova spoznaja treba da bude naš moralni orientir za razmišljanje o prošlosti, za snalaženje u sadašnjosti, i za način osmišljavanja naše budućnosti. Zločin nam je nametnuo obaveznu odluke o tome čega ćemo se i kako sećati. Odluka da se sećanje na nedavne zločine izbriše ili falsificuje predstavlja moralno pogrešan izbor:

- 32 Osoba koja izabere amneziju o nedelima za koje je na neki način odgovorna, osoba je koja se seća na pogrešan način, ne nužno kao neko ko greši u pogledu činjenica, već pre kao neko čiji je izbor moralno pogrešan... Mi vrednujemo jednu osobu delom i na osnovu toga čega se i na koji način ona seća... Ovo vrednovanje sećanja uobličava naš identitet povezujući nas sa našom prošlošću, podvrgavajući nas etičkom суду koji insistira na dužnosti sećanja.³⁸

Ponovo, prošlost u kojoj su nevini ljudi pobijeni naša je prošlost. Sećanja na tu prošlost su “naša kolektivna sećanja, koja nisu zamjenjiva; naše dužnosti, prošle i buduće: ove dužnosti čine našu prošlost i naše sećanje na nju posebnim”.³⁹ Posmatrajući mnoštvo oblika poricanja u Srbiji nakon 2000. godine, Popović ukazuje na stanje moralne konfuzije koje takvo poricanje proizvodi:

---

37 Ova fraza je Habermasova: ‘Wir im Lande der Tatér...’, u Jürgen Habermas, “Warum ein ‘Demokratiepreis’ für Daniel J. Goldhagen? Eine Laudatio”, *Die Zeit*, 12/1997, dostupno na <http://zeus.zeit.de/text/archiv/1997/12/historie.txt.19970314.xml>

38 W. James Booth, *Communities of Memory. On Witness, Identity, and Justice* (Ithaca: Cornell University Press, 2006), str. II.

39 *Ibid.*, str. 69.

Nema nade ukoliko nemate jasnu svest o sebi, pa i o onom najgorem u sebi. Identitet smo zasnivali na gomilama laži, istorijskih neistina i to nas je dovde i dovelo. Najveći patriotski zadatak u Srbiji je da se spozna ta istina, ne samo onaj deo slavne istorije kojim se Srbi ponose, već puna istina – o porazima, klanjima, užasima koje su Srbi počinili.⁴⁰

Članovi grupe su, svakako, i dalje povezani zajedničkom kulturom i nacionalnom pripadnošću. Međutim, zajednička kultura, tradicije, sećanja – svi elementi etničkog identiteta – suočeni su sa zločinom počinjenim u ime njihove afirmacije. Mi ne možemo naprosto izabrati pozitivne elemente zajedničke kulture, odričući onom negativnom bilo kakav konstitutivni značaj. Naš identitet uobličen je kako onim što smo učinili ili nismo učinili, tako i našim odnosom prema tome. Jednostavno, odgovori na pitanja ‘ko sam ja?’ i ‘ko smo mi?’ zavise od toga kako se sećamo. Pri tom, ni ‘ja’ ni ‘mi’ ne mogu biti onakvi kakvi su bili pre zločina.

Mi više ne možemo biti ono što smo bili pre nego što smo počinili sve te zločine – ali takođe, ne možemo postati ono što posle toga jesmo, jer ih (te zločine) ne priznajemo. Naša predstava o nama samima na ovaj način postaje nemoguća, na nivou društva i na nivou pojedinaca.⁴¹

33

S jedne strane, povratka na predzločinačko stanje ne može biti. S druge strane, odbijanje da se suočimo razara grupu, zajednicu i moralnu osobu u svakom čoveku ponaosob, postavljajući na mesto nosivih principa zajedničkog života i individualnog sopstva svesne laži, nesvesna iskriviljavanja i samo-odbrambene konstrukte, te kreirajući formalne i neformalne norme i institucije kojima se stabilizuje stanje apatije, ravnodušnosti i moralne neosetljivosti. Veliki kolektivistički projekat završava u posvemašnjoj atomizaciji i anomiji.

Budući da stara predstava o sebi (pre zločina) nije moguća, a psihološki je nemoguće stvaranje nove (posle zločina), identitet čitavoga društva i identitet svakoga pojedinca postao je sumnjiv, neodređen, nestvaran, jer se identitet gradi na kontinuitetu predstave o sebi. Sumnjiva je postala i sama stvarnost našega postojanja... Budući da ne znamo ko smo, jasno je da ne razumemo ni šta se zbiva oko nas.⁴²

---

⁴⁰ Put u varvarstvo, str. 234.

⁴¹ One gorke suze posle, str. 110.

⁴² Ibid., str. III-II2.

Kad lažemo ili zatvaramo oči pred onim što se dogodilo, mi se ne zadržavamo samo na bagatelisanju istine o nasilnoj smrti i bezrazložnoj patnji. Mi sami sebe zavaravamo, pretvarajući se da bez spoznaje moralnog tereta te istine još uvek možemo da živimo kao pristojna ljudska bića. A to nije moguće. Masovni zločin predstavlja je odricanje od civilizovane normalnosti. Politika i kultura koji favorizuju negiranje, relativizaciju ('kontekstualizaciju') i čutanje, nasilno zadržavaju stanovništvo unutar vrednosnih koordinata loše prošlosti:

Na stranu to što smo kao ljudi spremni da sebi svašta oprostimo. Nemamo nikakav zahtev prema sebi, pa se onda i ne osećamo loše ako te zahteve ne ispunimo. Mi od sebe ništa ne očekujemo. To utiče na društvo u celini, koči ga i održava u smrznutom položaju poricanja i grču u kome se monomanički razmišlja samo o toj jednoj stvari. Pogledajte novine, pune su suludih priča u kojima to pokušava da se zatrpa, a ne može da se zatrpa, naravno, to stalno odnekud izvire.⁴³

2.4. Tranzicionalna pravda kao transformativna pravda: pitanje odgovornosti
Alternativa se sastoji u artikulisanju moralno ispravnog kulturnog, političkog i pravnog stava prema zločinima počinjenim u naše ime. Iz ponuđene analize sledi da se kod Popovića ova opcija suočavanja sa zločinom približava jednom mogućem razumevanju *transformativne pravde*. Koncept transformativne pravde, poznat iz krivičnog prava i kriminologije,⁴⁴ uveden je u analizu postkonfliktnih situacija u nastojanju da se ukaže na imperativ kulturnog preobražaja društava čija je prošlost obeležena ne samo režimskim zločinima, već i značajnom podrškom podanika takvom režimu i njegovim praksama.

[Nakon događaja u Jugoslaviji i Ruandi] postalo je očigledno da represivne prakse često izrastaju iz kultura u kojima se takve prakse tolerišu ili aktivno promoviraju. Ako nove demokratske vlasti žele da učvrste svoj autoritet i nove vrednosti, one moraju da transformišu društvo koje je tolerisalo i promoviralo represiju u društvo koje će poštovati ljudska prava i demokratske vrednosti. Drugim rečima, ako je populacija na neki način bila uključena u originalnu represiju, tada kultura koja je podržavala tolerisanje ili aktivnu

---

43 Ibid., str. 181.

44 Up. John Wozniak et al, *Transformative Justice: Critical and Peacemaking Themes Influenced by Richard Quinney* (Lanham: Lexington Books, 2008); Ruth Morris, *Stories of Transformative Justice* (Toronto: Canadian Scholarly Press, 2000).

participaciju u represiji takođe mora biti promenjena. Puka promena vladaca neće izlečiti problem od koga boluju i podvlašćeni.⁴⁵

Osnovna teza je jednostavna: afirmacija i stabilizacija demokratije, mira i stabilnosti nakon razornog konflikta ne mogu biti efektivno garantovani ako se novo društvo i režim ne anagažuju na prevladavanju ovakve kulture. Zatvaranje očiju pred problemom ovog nasleđa samo će kreirati nove oblike nasilja na privatnom i javnom nivou.⁴⁶ Ovaj uvid važan je za Srbiju, kako zbog karaktera prošlosti, tako i zbog opisane dominacije negativnih nasleđa.

U društvu u kome se Haški tribunal rutinski dezavuiše kao neprijateljska institucija,⁴⁷ Popović insistira na pravnom suočavanju sa prošlošću. Kad je reč o krivičnom pravu i suđenju za zločin, prvi cilj je da se identificuje krivično delo, imenuje i kazni počinilac:

Radi se o teškim krivičnim delima (često vršenim iz koristoljublja), učinilaca sa imenom i prezimenom. Ti ljudi se šetaju među nama, sede po kafanama, vozikaju se automobilima, neki se bave svojim biznisom. I, naravno, opiru se razgovoru o svojoj krivici (jer bi to navodno bio razgovor o srpskoj krivici).⁴⁸

Ali to nije sve. Domet suđenja se ne bi ograničavao na kažnjavanje počinilaca i dejanje retributivne ‘pravde po zasluzi’:

35

---

45 Erin Daly, "Transformative Justice: Charting a Path to Reconciliation", *International Legal Perspectives*, Vol. 12, No. 1-2, 2002, str. 73-74.

46 Paul Gready et al, *Transformative Justice – A Concept Note*, Manuscript, 2010, dostupno na: https://www.wun.ac.uk/files/transformative_justice_-_concept_note_web_version.pdf

47 Za empirijske analize i tumačenja vidi na primer: Diane Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial: The Impact of the ICTY in Serbia* (New York: Open Society Institute, 2008); Patrice McMahon and David Forsyth, "The ICTY Impact on Serbia: Judicial Romanticism Meets Network Politics", *Human Rights Quarterly*, Vol. 30, No. 2, 2008; Marlene Spoerri-Joksić and Annette Freyberg-Inan, "From Prosecution to Persecution. Perceptions of the ICTY in Serbian Domestic Politics", *ASSR Working Paper*, 2/2008, Amsterdam School for Social Science Research; Igor Bandović (ed.), *The Activity of ICTY and National War Crimes Judiciary* (Beograd: Belgrade Centre for Human Rights, 2005).

48 *One gorke suze posle*, str. 93.

Hag je značajan zbog pravde, saznavanja istine, pisanja istorije, koju mi sami nikada nećemo umeti da napišemo. Ali u ovom trenutku, Hag je najvažniji kao reagens koji će razbistriti konfuznu političku situaciju u Srbiji.⁴⁹

Ovde se insistira na moralnosti prava. Zadatak prava uopšte, i krivičnog prava napose, nije naprsto da razgraniči dozvoljeno od zabranjenog. Bit prava je u javnom definisanju, sankcionisanju i represivnoj zaštiti razlike između moralno ispravnog i moralno pogrešnog. U pristojnim društвima je ovaj okvir – koji tvore principi kao što su sloboda, jednakost, ljudsko dostojanstvo, socijalna pravda, uzajamno poštovanje, pravo na razliku, zaštita manjina – prihvачen kao aksiomatski. Pravo naprsto garantuje neke moralne distinkcije za koje se s dobrim razlogom prepostavlja da su interiorizovane neovisno od državne represije. S druge strane, problem mnogih postkonfliktnih društava, uključujući i srpsko, sastoji se u tome što je ova moralna razlika između moralno ispravnog i moralno pogrešnog razorenja, kako na nivou individualnog, grupno-specifičnog i društvenog znanja, tako i na nivou društvenih odnosa. U takvom kontekstu, u društvu obeleženom moralnom konfuzijom, zadatak prava trebao bi se sastojati u eksplisiranju i formalizaciji zaboravljenih ili odbačenih moralnih principa. Pravo bi bilo jedan od mehanizama transformacije iz stanja društvene anomije u pristojno društvo.⁵⁰

36

Za krivičara Srđu Popovića, s razlogom i s pravom, zločini su pitanje svih pitanja. Tek njihovo procesuiranje i suočavanje sa njima i sa Projektom koji je do njih doveo, može da rasprši ogromnu laž koja još nije dovedena u pitanje. Suđenje je neophodno, ne samo zbog toga da bi se počiniovi kaznili, nego i da bi društvo pokazalo da osuđuje zločin. Jedino suđenje može da uspostavi moralnu ravnotežu koja je zločinom poremećena.⁵¹

Da bi krivično pravo posle masovnog zločina moglo doprineti prevazilaženju moralne konfuzije, neophodno je da kako krivični proces, tako i presuda, napuste paradigmatiski fokus na konkretno delo i konkretnog počinioca. Principijelni predmeti pažnje krivičnog prava postaju žrtve i politička zajednica konfrontirana sa nasleđem zločina. Prvo, ovaj pristup insistira da je krivično pravo motivisano ostvarenjem

---

49 *One ganke suze posle*, str. 102, 195.

50 Klasičnu teorijsku analizu ovakvog razumevanja prava nudi Ruti Teitel, *Transitional Justice* (New York: Oxford University Press, 2000).

51 Dubravka Stojanović, "Onaj alegorični, suvišni veliki korak", Predgovor knjizi *One ganke suze posle*, str. 12.

pravde za žrtve. U toku krivičnog procesa razotkriva se njihova patnja, identifikacijom mnogostrukih oblika povreda – fizičkih, emotivnih, psiholoških, moralnih, materijalnih – koje su nanete velikom broju ljudi i od kojih mnogi preživeli pate i danas. Pri tom, nema potrebe da sud napusti formalni jezik pravno relevantnih činjenica. Na suđenju se javno priznaje i oficijelno sankcioniše jednostavna istina o tome šta se stvarno dogodilo. Time formalna pravnička istina raskrinkava vladajuću kulturu i politiku laži:

Tako Biljana Plavšić pojedinačno imenuje 391 logor koji su srpske snage uspostavile širom teritorije BiH; priznaje ubistva desetine zatvorenika u Manjači, 14 u Bratuncu, najmanje 266 u KPD Foča, 190 u selu Grabovice, stotine u logoru Omarska; priznaje streljanje 250 zatvorenika u Prijedoru, ubistva neodređenog broja u Karakaju, logoru Sušica, Keraterm, Luka i još 15 logora ili objekata u vezi sa logorima; priznaje ubistva tokom napada na sela i gradove, 78 u Bijeljini, 65 ubistava u Bratuncu, 10 u Brčkom, streljanje 30 muslimana u Prohovu, ubistvo i spaljivanje tela 70 muslimana u naselju Bikavac, likvidaciju više stotina muškaraca, žena i dece u Višegradu i na mostovima Drine, ubistvo 15 muslimana u Zvorniku i masovna ubistva u još 15 mesta u BiH; priznaje uništavanje preko 140 kulturnih i verskih spomenika Hrvata i muslimana u BiH.⁵²

37

Sâma kazna ima značaj javnog priznanja da su nevini i nemoćni bez ikakvog razloga postali metom režimski orkestriranog zločina, da se to ne može braniti nikakvim objašnjenjima ili tumačenjima, te da se društvo u tranziciji obavezuje da se tako nešto više neće ponoviti:

Lek je u civilizovanom svetu sud, koji restituiše ono što je moguće restituisati, a to zato da, pre svega, žrtvama bude vraćeno ljudsko dostojanstvo (nisu poklani prasići!), a i da preživeli dobiju makar moralnu satisfakciju u saznanju da društvo u kome živimo osuđuje zločin.⁵³

Drugi transformativni zadatak krivičnog prava sastoji se u menjanju moralne strukture post-zločinačkog društva. Kažnjavajući počinioce, krivična pravda postaje mnogo više od mehanizma utvrđivanja individualne krivice. Identificujući zločin kao zlo delo, sud kaže da je ono što su učinili krivično-pravno odgovorni pojedinci

---

52 *One gorke suze posle*, str. 121.

53 *One gorke suze posle*, str. 91.

moralno neprihvatljivo; nijedno društvo koje želi da bude demokratsko i pristojno ne može tolerisati etiku zla kojom je opravdavan takav zločin.

Nije svrha samo da se onaj [ko je počinio zločin – N. D.] kazni, svrha je da društvo kao celina vidi šta je zločin, ko je izvršio zločin i da je zločin kažnjen. Dakle, suđenje vodi vaspostavljanju jedne moralne ravnoteže koja je zločinom narušena i koju celo društvo oseća kao poremećaj u svom životu.⁵⁴

Ovako skicirana transformativna pravda zahteva pogled unazad kao neophodan uslov svakog moralno ispravnog i demokratski održivog pogleda unapred. Neposredna prošlost bila je odlučno obeležena nečim što bi se moglo nazvati moralnom korupcijom, izgubljenom sposobnošću za razlikovanje dobra i zla, ili kulturom praktične afirmacije zla. Zato danas, posle pada zločinačkog režima, mi imamo obavezu da delujemo – nas radi – na način koji će reaffirmisati izgubljeni osećaj za pravdu, odnosno izgubljeni etos dobrog i ispravnog ponašanja. Odbacujući standardni prigovor da se ovim previše očekuje od običnih ljudi, da im se nameće zahtev za ritualnim pokajanjem, Popović insistra da je ovakva transformacija u interesu svakog pojedinca i društva u celini:

38

Često se kaže da je ovde društvo razbijeno. Onog trenutka kada je društvo pretvoreno u narod, kada smo svi postali krompiri u vreći koja se zove narod, tu više nema ni društvenih uloga, ni društvenih grupa, ni svesti o tome ko kojoj grupi pripada, ni čiji su interesi zajednički, koji su interesi suprotstavljeni, ništa od toga ne postoji. To je anomija, koja postoji u nedostatku društva, i to dodatno unesrećuje ljude, jer je time izgubljeno i ono što se zove javni poredak... Mi se krećemo haotično kao atomi, svi nekuda idemo, menjamo pravce, sudaramo se, ali to nema nikakvog smisla, to se zove haos. U haosu ljudi ne mogu biti srećni, jer su uplašeni.

Posle zločina počinjenih u ime lažnih vrednosti, tranzicija u stanje civilizovanog demokratskog mira ne može se postići samo zamenom vladajućih elita i uspostavljanjem novog institucionalnog okvira. Loša prošlost zahteva jasnu, radikalno novu moralnu osnovu zajednice. Predmet transformacije su modeli verovanja, stavovi i vrednosti koji su oblikovani pod starim režimom a koji nakon njegovog pada prete da se stabilizuju u moralno nebranjivu kulturu čutanja. U ovom aspektu, transformativna pravda se tiče naših unutrašnjih grupnih odnosa, i ona pita o ceni

---

54 Ibid., str. 183.

koju treba da platimo – kako individualno, tako i kao zajednica – kako bismo mogli da živimo normalno, i kako bismo povratili pravo da nas drugi priznaju za pristojne ljude koji žive u pristojnom društvu. Mi treba da dokažemo nešto što uopšte nije očigledno: prvo, da zaslužujemo da budemo tretirani kao moralni pojedinci, tj. kao ljudi sposobni da žive u skladu sa standardima ispravnog i pravednog; drugo, da naše društvo zaslužuje da ga drugi tretiraju kao pristojno društvo.

Treba imati u vidu da je u jednom posebnom smislu domet transformativne pravde ograničen: nikakva pravda ne može da obnovi moralne odnose koji su postojali pre zločina. Činjenica da je zlo počinjeno ne može se ničim poništiti. Osobe čiji su se životi morali poštovati kao neprikosnoveni više nisu žive. Njihova nasilna smrt posledica je određenog etičkog tumačenja našeg kolektivnog identiteta. Nepromenljivost ove činjenice – nepromenljivost ovog odsustva s kojim smo povezani – čini naše živote trajno moralno oštećenima. Zato je naša prva – individualna i društvena – obaveza da se zapitamo šta znači živeti kao ljudsko biće obeleženo zločinom u zločinom obeleženom društvu. Mi u najmanju ruku imamo obavezu da se sećamo, pri čemu se ova obaveza zgušnjava u “obavezu da svedočimo o odsustvu žrtava. Takvo sećanje je zahtev pravde, ne u istorijskom ili empirijskom smislu... Reč je o procesu u kome bi zajednica pamtila kako je odbacila ne svoju sopstvenu prošlost, već pravdu”.⁵⁵

Ispravan izbor nije pitanje kulturne refleksije. Moralna promena sigurno nije isključivo stvar prava i politike, ali to ne vodi zaključku da refleksija treba da bude prvenstveno zadatak za civilno društvo. Iluzorno je očekivati da bi u moralno uništenom društву oni s ispravnim gledištima mogli da ubede nemu većinu o potrebi moralno ispravne reakcije na zločin. Transformativna pravda zahteva autoritativni okvir,⁵⁶ čiji bi glavni zadatak bio ”da proizvede i konsoliduje nove i specifične kategorije političke moralnosti, koje bi ubuduće usmeravale političku kulturu”.⁵⁷

39

---

55 Booth, *op.cit.*, 127–128.

56 Ovde jednostavno pretpostavljam nešto što bi trebalo posebno analizirati: post-zločinačko društvo zahteva autoritativnu istinu o prošlosti. Ovakom tvrdnjom se očigledno pokreću mnoga teška pitanja, od kontekstualno specifičnog problema ‘pobedničke pravde’, do opštijeg problema neutralnosti države. Pokušao sam da se ovim pitanjima pozabavim u mom “Justice Beyond Blame. Moral Justification of (the Idea of) a Truth Commission”, *The Journal of Conflict Resolution* 50 (2006): 375–377.

57 Andre du Toit, “The Moral Foundations of the South African Truth and Reconciliation Commission: Truth as Acknowledgment and Justice as Recognition”, u Robert Rotberg and Dennis Thompson (eds.), *Truth v. Justice. Morality of Truth Commissions* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 125.

Na kraju, pesimističan Popovićev izvod i dalje je na snazi. Menjanje moralne slike (identiteta) društva postaje ostvarivo samo ako je ispunjen jedan trivijalan prethodni uslov: da društvo hoće da se menja. Ovde možemo da sumiramo tri ključna problema srpske tranzicione pravde. Prvo, zločin je enorman. Drugo, nije ga lako svesti na puki režimski zločin koji bi bio predstavljen kao zlo udaljeno od običnih ljudi, zlo na koje oni nisu mogli da utiču. Treće, odbijajući da se na ozbiljan način suoči sa zločinom, Srbija odbija da pokrene proces demokratske tranzicije.

TAČKA RAZLAZA: JAVNO RAZMATRANJE NEDAVNE PROŠLOSTI U POST- MILOŠEVIĆEVSKOJ SRBIJI

JASNA DRAGOVIĆ-SOSO¹

S engleskog prevela Slavica Miletić

Kritičari ukazuju na nedostatke sudskog procesa ili na istrajavanje nacionalizma kao razloge za ograničeno transformativno dejstvo suđenja Miloševiću u Srbiji. Međutim, u oblikovanju reakcija na Sud u Hagu jednako važnu ulogu su igrali i pamćenje i različita mišljenja o tome kako bi se trebalo suočiti s prošlošću. U ovom poglavlju ti činioci se razmatraju ispitivanjem debate koju je suđenje Miloševiću izazvalo među srpskom liberalnom inteligencijom: naime, debata vođena u *Vremenu* 2002. godine pokazala je da postoje dva različita narativa srpskog viđenja ratova iz devedesetih, dva pristupa pitanju odgovornosti za ratne zločine počinjene u tim ratovima i dva duboko suprotstavljenia tumačenja uloge Zapada u srpskoj demokratskoj tranziciji. Debata u *Vremenu* pruža važna saznanja o tome zašto dejstvo sudova u tranzicijskim društвima nije onako direktno kao što su očekivali njihovi pobornici.

---

¹ Jasna Dragović-Soso je vanredna profesorka međunarodnih odnosa koledža Goldsmiths Londonskog univerziteta. Autorka je knjige “*Spasici nacije*”: *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma* (prevela Ljiljana Nikolić; Beograd: Fabrika knjiga, 2004); s profesorom Lenardom J. Cohenom uredila je knjigu *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Dissolution* (Purdue University Press, 2008). Zahvaljuje se Christianu Axboeu Niel森u i Mladenu Ostojiću za korisne komentare o ovom poglavlju, kao i anglo-japanskoj Fondaciji Daiwa i Britanskoj akademiji za mogućnost da raniju verziju ovog teksta predstavi na radionici *Memory, History, Trauma*, koja je u februaru 2010. godine održана na Tokijskom univerzitetu, i na konferenciji *Ex uno plures: Post-Yugoslav Spaces and Europe* na Harriman institutu Univerziteta Kolumbija u martu 2010. Odgovornost za tekst, naravno, snosi isključivo autorka. Poglavlje je prvobitno objavljeno u Timothy William Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy* (Oxford University Press, 2013) pod naslovom “The Parting of Ways: Public Reckoning with the Recent Past in Post-Milošević Serbia”, str. 389-418.

I. NEISPUNJENA OČEKIVANJA, SUPROTSTAVLJENI NARATIVI – DEBATA VREMENA

Od Nirnberškog procesa međunarodna suđenja, pored zvanično definisane svrhe – suđenja pojedincima za specifične zločine – imaju za cilj i edukaciju i menjanje društva. Međunarodni krivični sudovi shvataju se kao sredstva za utvrđivanje istorijske istine, sprečavanje zaborava i poricanja zločina te, na kraju, podsticanje pomirenja.² U očima svojih aktera i pobornika Sud u Hagu imao je zadatak da podstakne ostvarivanje upravo tih širih kolektivnih ciljeva u postjugoslovenskom regionu. Kao što se zapaža u izveštaju iz 2008. godine o uticaju Suda u Srbiji, mnoge pristalice Suda „smatrali su da je jedno od najvažnijih merila njegove uspešnosti edukovanje srpske javnosti o ratnim zlodelima – posebno o zločinima koje su počinili srpski politički lideri“.³

Od svih suđenja koje je Sud u Hagu dosad vodio, suđenje Miloševiću nesumnjivo je pobudilo najveća očekivanja u tom pogledu. U svom uvodnom obraćanju glavna tužiteljka Suda Karla Del Ponte opisala je to suđenje kao “prekretnicu za ovu instituciju” i možda “najznačajnije suđenje koje će ova institucija ikad voditi”.⁴ Po njenom mišljenju to suđenje će više nego ijedno drugo doprineti pisanju istorije nasilnog raspada Jugoslavije i “bratoubilačkog rata”⁵ i odigrati instrumentalnu ulogu u podsticanju suočavanja s nedavnom prošlošću i pomirenja u regionu. Srbija, čijem se bivšem vođi sudilo i čija je uloga u ratovima, po opštem mišljenju, bila najvažnija, našla se u središtu tog procesa.

Očekivanja se nisu ispunila. Miloševićeva smrt pre završetka procesa bila je strahovit udarac za Sud, ali je već od početka suđenja bilo jasno da će pedagoški ciljevi Suda teško biti ispunjeni. Iako je suđenje uživo prenosila državna televizija i iako je ono izazvalo ogromno interesovanje javnosti, posledica je zapravo bila suprotna onom čemu su se nadale pristalice Suda: umesto da diskredituje Miloševića i nedvosmisleno dokaže njegovu krivicu, suđenje je povećalo njegov ugled u srpskoj

42

² Za lucidan opis liberalnog shvatanja na koje se oslanja osnivanje međunarodnih krivičnih sudova vidi Gary Jonathan Bass, *Stay the Hand of Vengeance. The Politics of War Crimes Tribunals* (Princeton University Press, 2002).

³ Diane F. Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial. The Impact of the ICTY in Serbia* (Open Society Institute, New York, 2008), str. 20, http://www.soros.org/initiatives/justice/focus/international-justice/articles_publications/seria_20080520/serbia_20080501.pdf

⁴ Milošević case (61), Trial Tr. I-215 (12. i 13. februar 2002).

⁵ Milošević case (61), Trial Tr. I-215 (12. i 13. februar 2002).

javnosti.⁶ Mada je Tužilaštvo Suda u Hagu iznelo značajne dokaze koji povezuju srpske paramilitarne jedinice i Miloševićev režim sa zločinima u Hrvatskoj i Bosni i time se suprotstavilo poricanju učešća Srbije u tim zločinima, ono u velikoj meri nije uspelo da ubedi srpsku javnost u sopstvenu verziju istine o ratovima iz devedesetih godina.⁷

U literaturi možemo naći dve vrste razloga za neželjena dejstva suđenja Miloševiću: manjkavosti samog procesa i uporno istrajavanje nacionalizma u Srbiji. Pravne kritike suđenja usredsredile su se na slabosti Tužilaštva, posebno na povezivanje tri optužnice koje suviše terete Miloševića i daju preveliku težinu njegovoj politici stvaranja Velike Srbije. To je pretvorilo suđenje u glomazni maraton u kom je samo dokazni postupak Tužilaštva trajao tri godine i proizveo nesvarljivih 1,2 miliona strana, čime je dovedena u pitanje kako sposobnost samog Tužilaštva da dokaže sve tačke optužnice tako i Miloševićevu sposobnost da se sam brani.⁸ Kao nedostaci Tužilaštva u literaturi se ističu i izbor svedoka, očigledno nedovoljno poznavanje Srbije i njene istorije, te odluka da proces započne optužnicom za Kosovo – što je sve išlo naruku optuženom.⁹

---

6 Prema nalazu agencije za istraživanje javnog mnjenja Strategic Marketing, više od 60 odsto srpskih građana pratilo je prve dane suđenja, što je gledanost koju nisu dostizale čak ni popularne južnoameričke serije. Kada je od njih zatraženo da Miloševićevu odbranu ocene na skali od jedan do pet, 41,6 odsto ispitanika dalo mu je peticu (najvišu ocenu), petina mu je dala četvorku, petina trojku, pet odsto dvojku, a 11,6 odsto je bilo potpuno nezadovoljno njegovom odbranom (Beta, 22. februar 2002). Vidi Bieberovo poglavlje u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

7 Analiza uticaja na javno mnjenje nalazi se u Bieberovom poglavlju u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*. Vidi i Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial*, str. 108–123, i Gordy, “Rating the Sloba Shaw: Will justice Be Served?”, 50 *Problems of Post-Communism* (2003), str. 53–63.

8 Ta pitanja razmatraju Boas, Prelec i Waters u svojim poglavljima u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*. Vidi i Gideon Boas, *Milošević Trial. Lessons for the Conduct of Complex International Criminal Proceedings* (Cambridge University Press, 2007); Gow & Zverzhanovski, “Milošević Trial: Purpose and Performance”, 32 *Nationalities Papers*, str. 898–919.

9 Te kritike su pobrojane u Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial*, a mogu se naći i u Dimitrijević, “Justice Must Be Done: The Milošević Trial”, 11 *East European Constitutional Review* (2002), str. 59 (gde se kaže, na str. 60: “umesto da krene od prvih i najtežih događaja, Miloševićeva optužnica za zločine u Bosni i Hrvatskoj došla je na red tek posle optužnice za Kosovo”, čime je Tužilaštvo “neočekivano, kao u postmodernističkom komadu, započelo prikazivanje postavljanjem poslednjeg čina umesto prvog”). O implikacijama

Drugo objašnjenje, koje proizlazi iz perspektive političke nauke, pripisuje neuspeh Suda u obavljanju pedagoškog zadatka pre svega domaćim činiocima, posebno istrajnog nacionalizmu u Srbiji. U toj literaturi naglašava se kontinuitet između Miloševićevog režima i srpskog rukovodstva posle 2000. godine, kako u smislu ciljeva tako i u smislu retorike, i pripisuje se nedostatak uticaja Suda na srpsko društvo “neprekidnoj prevlasti neliberalnog, šovinističkog nacionalizma u Srbiji”.¹⁰ Iz te perspektive, sve dok stvari tako stoje, iluzorno je očekivati da će Haški sud uticati na menjanje srpskog društva; tek kada domaće elite zaista prihvate proces suočavanja s prošlošću, društvo može postati prijemčivije za poruku o liberalnim ljudskim pravima koju šalju međunarodni sudovi.

Oba argumenta doprinose da razumemo zašto je Sud u Hagu imao teškoća da dopre do građana u Srbiji, i uopšte, i posebno tokom suđenja Miloševiću. Postoje, međutim, i drugi razlozi za ograničen pedagoški ili transformativni uticaj međunarodnih sudova kao što je Sud u Hagu u poratnim društvima. Pre svega, uloga pamćenja – posebno pamćenja neposredno doživljenih trauma – važan je činilac u oblikovanju reakcija na sudske procese protiv bivših vođa. Optužnice, hapšenja i, pre svega, suđenja predstavljaju velike javne spektakle koji mogu da deluju kao okidač za “erupcije sećanja” na političku prošlost koja i dalje čini važan deo proživljenog iskustva stanovništva.¹¹ Evociranje takvih sećanja može poprimiti različite simboličke oblike i obuhvatiti različite komemorativne prakse, a što je još važnije, ona su artikulirana u toku intenzivne javne debate kao suprotstavljeni narativi o prošlosti: šta se zaista dogodilo, zašto su događaji krenuli putem kojim su krenuli i ko je odgovoran. Kao što pokazuje ispitivanje debate koja se 2002. godine vodila na stranicama nedeljnika *Vreme*, upravo se to dogodilo tokom suđenja Miloševiću.

---

tog početnog skretanja pažnje na Kosovo kao okidačem sećanja govori se kasnije u ovom poglavljju. O redosledu slučajeva vidi Del Ponte, str. 142–143.

¹⁰ McMahon & Forsythe, “ICTY’s Impact on Serbia: Judicial Romanticism Meets Network Politics”, 30 *Human Rights Quarterly* (2008), str. 412. Vidi i Jelena Subotić, *Hijacked Justice. Dealing with the Past in the Balkans* (Cornell University Press, 2009; knjiga je objavljena i na srpskom: Jelena Subotić, *Otimanje pravde. Suočavanje s prošlošću na Balkanu*, preveli Vojin Dimitrijević i Jovana Zorić [Beogradski centra za ljudska prava, 2010]), str. 38–82. i Bieberovo, Krasničijević i Trixovo poglavje u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

¹¹ Termin preuzet iz Wilde, “Irruptions of Memory: Expressive Politics in Chile’s Transition to Democracy”, 31 *Journal of Latin American Studies* (1999), str. 473.

Debata na stranicama *Vremena*, jednog od glavnih glasila srpske liberalne inteligencije, korisno je sočivo za posmatranje uticaja koji je suđenje Miloševiću imalo u Srbiji upravo zato što su se u njoj sučelili članovi bivše antinacionalističke i antiratne građanske opozicije, grupe koja je sama sebe nazvala Druga Srbija. Ti ljudi nisu poverovali Miloševićevoj propagandi niti su podržavali njegovu nacionalističku ideologiju i ciljeve. Naprotiv, oni su želeli da se utvrdi odgovornost za zločine počinjene u ratovima devedesetih i stoga su bili prirodni saveznici Suda u Hagu u samoj Srbiji.¹² Na mnogo načina, od nezavisnog istraživanja zločina do organizovanja javnih demonstracija, ta labava koalicija pojedinaca povezanih s nevladnim organizacijama, nezavisnim medijima i raznim intelektualnim grupacijama izgradila je tokom devedesetih prikaz događaja dostupan javnosti i postavila temelj za buduće istraživanje nasleđa Miloševićevih godina. Neki od njih su čak sopstvenim svedočenjem ili obezbeđivanjem dokaza pomogli u sudskim procesima.¹³ Međutim, umesto da predstavlja jedinstvenu snagu koja podržava Sud i suđenje Miloševiću, ta grupa se podelila oko pitanja o nedavnoj prošlosti Srbije koja je pokrenulo suđenje.

Značaj debate u *Vremenu* bio je jasan u času kad se ona vodila. Kao što je primetio jedan pronicljivi komentator:

Ima bar dva razloga zbog kojih se polemika o odgovornostima za ratne zločine na stranicama *Vremena* može smatrati krupnim društvenim i političkim događajem, čak od izuzetnog javnog interesa. Jedan je svakako u činjenici što je to kod nas prva javna rasprava u kojoj mnogi istaknuti pojedinci nastoje da definišu svoj lični, ali i kolektivni odnos prema zločinima koji su sa srpske strane počinjeni u bliskoj prošlosti. Od ove se teme do sada uglavnom bežalo... Ova je polemika, međutim, privukla pažnju i zbog još jednog kuriroziteta. Sučeljavaju se, sa dubokim razlikama u pogledima na nedavne ratne

¹² Mnogi od tih pojedinaca političke korene vuku iz disidentskog aktivizma "beogradske kritičke inteligencije" tokom sedamdesetih i osamdesetih, iz njegovih odbora za odbranu prava na slobodno mišljenje i izražavanje te peticija za poštovanje ljudskih i građanskih prava. Vidi Dragović-Soso, "Spasioci nacije". *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*.

¹³ Na primer, novinari Dejan Anastasijević i Jovan Dulović bili su svedoci Tužilaštva u suđenju Miloševiću za zločine počinjene u Hrvatskoj, dok je Nataša Kandić, aktivistkinja za ljudska prava i direktorka beogradske nevladine organizacije Centar za humanitarno pravo dostavila Tužilaštvu dokumentarni snimak na kom se vidi kako pripadnici srpskih paravojnih jedinica ubijaju civile u Srebrenici 1995, poznat pod imenom Škorpioni video (o tom snimku se govori i u Bieberovom i Popovićevom poglavljju).

zločine, uglavnom ljudi koji su za sve ovo vreme bili osvedočeni pripadnici demokratskog, odnosno antimiloševičevskog i antiratnog bloka u Srbiji...¹⁴

Zahvaljujući debati u *Vremenu*, u okviru liberalne inteligencije javno su artikulisana dva alternativna narativa o srpskom doživljaju ratova iz devedesetih, dva različita pristupa pitanju odgovornosti za zločine počinjene u tim ratovima i dva duboko suprotstavljeni viđenja uloge koju je igrao Zapad i pre 2000. godine i za vreme demokratske tranzicije u Srbiji – a te suprotstavljeni pozicije traju do danas. Ni nedostaci suđenja Miloševiću ni istrajni nacionalizam ne daju nam zadovoljavajuće objašnjenje za duboko divergentna stanovišta – obelodanjena tokom debate u *Vremenu* – o pitanjima koja se tiču nedavne prošlosti, pitanjima koja su podelila grupu Druga Srbija i izazvala tako intenzivan emocionalni potres među njenim članovima. Zapravo, ta debata je pokazala da je dubinski izvor nesloge među srpskom liberalnom inteligencijom u razdirućem iskustvu intervencije NATO-a protiv Srbije 1999. godine – početak suđenja Miloševiću prizvao je u sećanje to iskustvo.

II. KONTEKST I POČETAK DEBATE

Debata u *Vremenu* odigravala se u kontekstu znatnog političkog i javnog neprijateljstva prema Sudu u Hagu, oko šest meseci posle početka suđenja Miloševiću, koje je usledilo posle godine intenzivnog pritiska zapadnih vlada, posebno Sjedinjenih Država, da Srbija sarađuje sa Sudom tako što će izručiti pojedince tom sudu.¹⁵ Kao što objašnjava Vesna Pešić, spoljašnji pritisak i uslovljavanje neophodne ekonomske pomoći Srbiji takvom saradnjom doprineli su rascepnu u okviru već podeljene koalicije DOS-a, koja je pobedila Miloševića 2000. godine i, posebno, obelodanili sukob između srpskog premijera Zorana Đindića, čiji je stav bio da Srbija treba da prihvati te zahteve kako bi se ekonomski oporavila i približila Zapadu, i predsednika jugoslovenske federacije Vojislava Koštunice, koji je tvrdio da saradnja sa Sudom u Hagu nije prioritet i da je treba prihvati samo u okviru postepenog širenja pravnog sistema, kao što je usvajanje zakona o ekstradiciji. Kada je postalo jasno da Savezna

¹⁴ D.I., “Teskoba pred zločinom”, *Republika*, 1-31. oktobar 2002. Polemika se završila u novemburu 2002, a samo nekoliko meseci kasnije objavljena je u knjizi koju je izdala nevladina organizacija čiji su članovi učestvovali u polemici. *Tačka razlaza*, 16 *Helsińskie sveske* (2003). Treba imati u vidu i to da nisu svi učesnici polemike bili članovi Druge Srbije jer su svrstavanja u to vreme postala fluidnija.

¹⁵ O “saradnji sa sudom” vidi posebno Peskin, *International Justice in Rwanda and the Balkans* (2008).

skupština i Vrhovni sud, popunjeni ljudima preostalim iz starog režima, neće do neti zakonske akte na vreme, to jest pre roka koji su Sjedinjene Države odredile za važnu donatorsku konferenciju, Đindić se pozvao na jednu odredbu srpskog ustava koja mu je omogućila da u poslednjem momentu izruči Miloševića američkoj bazi u Bosni, odakle je prevezen u Hag. Iako nije odmah izazvalo reakciju, izručenje Miloševića je obeležilo raspad koalicije DOS-a, sve snažniju opoziciju Đindiću među pripadnicima kompromitovanih srpskih bezbednosnih snaga koji su i sami strahovali od izručenja Hagu i osećanje među stanovništvom da Srbija nema izbora, to jest da mora da pristane na ono što se doživljavalo kao ucena Zapada.¹⁶

Posle početka suđenja Miloševiću percepcija tribunalu u javnosti postajala je sve negativnija. Redovna istraživanja javnog mnjenja koja je preduzimao Beogradski centar za ljudska prava pokazala su da je procenat građana koji imaju pozitivnu percepciju Suda u Hagu opao sa 30 odsto na 25 odsto i da je približno isto opao i broj onih koji smatraju da pojedincima treba da sudi Sud u Hagu, a ne domaći sudovi; na osnovu toga Centar je zaključio da se učvrstilo mnjenje o Sudu (bilo je manje odgovora “ne znam”) kao i negativna ocena njegovog rada.¹⁷ Pitanja konkretno vezana za Miloševićovo izručenje i suđenje pokazivala su sličan trend: 2002. godine broj onih koji su smatrali da Milošević ne treba da bude izručen porastao je sa 44 na 62 odsto, dok je broj onih koji su izručenje smatrali opravdanim opao sa 43 na 27 odsto. Na kraju, ispitanici su dali najniže ocene postupku Tužilaštva i izgledima da suđenje Miloševiću bude pravično, dok je Miloševićeva samoodbrana dobila najviše ocene. U očima Srba suđenje je zapravo diskreditovalo Sud u Hagu a ne Miloševića.

U tom kontekstu, avgusta 2002. pojavio se članak u nezavisnom splitskom nedeljniku *Feral Tribune* iz pera poznatog srpskog političkog komentatora i satiriste Petra Lukovića. Luković je tvrdio da postmiloševičevska Srbija nije suštinski različita od prethodne i da aktivno radi na promovisanju “kolektivne amnezije” u

47

¹⁶ Tu percepciju pojačao je sam Đindić, koji je opravdavao Miloševićovo izručenje kao čisto finansijsku transakciju ne upuštajući se ni u kakvu raspravu o moralnim imperativima suđenja Miloševiću za zločine na Kosovu, u Hrvatskoj i u Bosni. Vidi Subotić, *Hijacked Justice*, str. 46.

¹⁷ Beogradski centar za ljudska prava, *Ljudska prava u Jugoslaviji 2002*, str. 455–457 (ur. Tatjana Papić i Vojin Dimitrijević, 2003). Tužilaštvo je za svoj rad dobilo ocenu 1,7 a izgledi da se protiv Miloševića vodi fer postupak ocenu 1,9 (pri čemu je 5 najveća ocena). Pola ispitanika je verovalo da Milošević zaslužuje četvorku ili peticu za to kako se sam brani. Ovi nalazi poklapaju se sa nalazima agencije Strategic Marketing. Vidi belešku 6. Vidi takođe Bieber u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

odnosu prema nedavnoj prošlosti zanemarjući osnovna pitanja o ratnim zločinima i Sudu u Hagu.¹⁸ Po njegovom mišljenju, za žalosno stanje stvari krivi su ne samo novo političko rukovodstvo već i liberalna inteligencija čija su najvažnija glasila – nedeljničnik *Vreme* i stanica B92 – davala prostor “opskurnim fašistima i šovinistima” da redovno iznose svoje stavove u javnost te sarađivala sa političkim vlastima u odbijanju suočavanja sa zločinima iz Miloševićeve ere.¹⁹ Taj članak je pratio intervjiju sa Sonjom Biserko, direktorkom Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, koja se slagala s Lukovićevim viđenjem:

Želim da ukažem na dva problema s kojima se suočavamo skoro svakodnevno: jedan je uopštavanje i relativizacija zločina i drugi je odnos prema Haškom tribunalu. Kako zločin postaje sve očigledniji i kako su dokazi sve dostupniji, srbjansko društvo, ili da budem preciznija, njegova elita, sve organizovanije čini napor da se zločin ne samo relativizuje već i deetnifikuje. Način na koji se ta nova Istina plasira – naročito preko tzv. nezavisnih medija, kao što su B92 ili “Vreme” – jednako je totalitaran kao i nacionalizam koji je svojevre-meno pokrenuo ratnu mašineriju.²⁰

- 48 Istog časa su usledile reakcije na ta tvrđenja. Veran Matić, direktor B92, odgovorio je pismom urednicima *Feral Tribunea*.²¹ Porekao je Lukovićeva tvrđenja, istakao da B92 i dalje neprestano prenosi suđenje Miloševiću (iako je državna televizija prestala to da čini) i nabrojao mnoge druge programe B92 koji se bave nedavnom prošlošću, među ostalima i 66 dokumentarnih filmova koji se bave ratom i konkretnim zločinima i koji su emitovani u udarnom terminu, u okviru serije “Istina, odgovornost i pomirenje”.²² Matić se, međutim, složio s tvrđenjem da je život u Srbiji krenuo dalje i da zločini iz Miloševićevog doba zaista nemaju prioritet u svesti ljudi, i zapitao se da li su “bezosećajnost i zaboravnost deo ljudske prirode ili specijalni srpski izum”; po njegovom mišljenju “zahtev da život stane dok se ne iskopaju grobnice jednostavno je sumanut”.²³ On je odbacio i optužbu Sonje Biserko za “totalitari-

---

¹⁸ Luković, “Opšta amnestoza”, *Feral Tribune*, 17. avgust 2002, u *Tačka razlaza*, 16 *Helsinske sveske* 179-182 (2003) [Luković, “Opšta amnestoza”].

¹⁹ Luković, “Opšta amnestoza”, str. 181.

²⁰ Citirano prema Luković, “Opšta amnestoza”, str. 182.

²¹ Matić, “Tko relativizira zločin”, *Feral Tribune*, 27. avgust 2002, u *Tačka razlaza*, 16 *Helsinske sveske*, str. 183-184 [Matić, “Tko relativizira zločin”].

²² Vidi takođe Bieber.

²³ Matić, “Tko relativizira zločin”, str. 184.

zam” napomenuvši da je u procesu suočavanja s nedavnom prošlošću B92 nastojao da bude sveobuhvatan koliko je to moguće. Složio se da kriminalci i ratni huškači ne treba da budu “amnestirani”, ali je odbacio ideju da pamćenje treba da bude “selektivno”, koju je pripisao svojim kritičarima.²⁴

Reakcija glavnog urednika *Vremena* Dragoljuba Žarkovića bila je još oštrelja. Pošto je naveo intervju koji je dala Biserko u svojoj uredničkoj kolumni, odgovorio je da nijedna optužba nije tačna izuzev jedne: naime, *Vreme* zaista nastoji da deetnifikuje zločine Miloševićevog režima: “Mi radimo u najboljem uverenju da zločinci imaju ime i prezime i da je totalitaran svaki način mišljenja koji je spremjan da čitav jedan narod optuži za zločin.”²⁵ Žarković je, uz to, podsetio čitaoce da je Biserko tokom NATO bombardovanja pozivala na denacifikaciju Srbije; takvim izjavama, tvrdio je Žarković, ona je zapravo podupirala slogan ekstremnih nacionalista da se u Hagu ne sudi samo Miloševiću već celom srpskom narodu. Po njegovom mišljenju, nevladina organizacija na čijem je čelu Sonja Biserko upravo zato se ogadila javnosti.²⁶

Ova oštra razmena mišljenja odmah je ukazala na glavne pravce polemike koja će uslediti u naredna četiri meseca: prvo, pitanje da li liberalni mediji načinom izveštavanja o haškom procesu minimalizuju srpske zločine i time doprinose političkom i javnom otporu prema sprovođenju pravde i suočavanju s prošlošću; drugo, pitanje da li priznavanje prošlosti u Srbiji treba da se usredsredi samo na zločine koje su počinili Srbi ili bi trebalo da se bavi i zločinima koje su drugi počinili nad Srbima; i treće, da li je moguće i da li je plodotvorno voditi raspravu na osnovu pretpostavke o srpskoj kolektivnoj odgovornosti za zločine koje je počinio bivši srpski režim. Na kraju, Žarkovićevo isticanje izjave Sonje Biserko za vreme NATO bombardovanja postavlja u prvi plan neizrečenu traumu koja je potpirivala razdor: vojnu intervenciju NATO-a protiv Srbije iz 1999. godine, čiji je nominalni cilj bio odbrana liberalnih vrednosti za koje se borila i s kojima se identifikovala beogradska opozicija.

49

III. PRVA NIT DEBATE: IZVEŠTAVANJE O SUĐENJU MILOŠEVIĆU I ULOGA MEDIJA

Kritiku koju su prvo izneli Luković i Biserko nastavila je grupa intelektualaca – ja-snoće radi nazvaćemo ih “kritičarima *Vremena*” – među kojima su bili i advokat Srđa Popović, jedan od osnivača *Vremena*, i Nataša Kandić, direktorka Fonda za humanitarno pravo, zajedno sa filmskim rediteljem Lazarom Stojanovićem, filološkinjom

²⁴ Matić, “Tko relativizira zločin”, str. 184.

²⁵ Žarković, “Dehelsinkizacija gospođe Biserko”, *Vreme*, 1. avgust 2002.

²⁶ Žarković, “Dehelsinkizacija gospođe Biserko”, *Vreme*, 1. avgust 2002.

Svetlanom Slapšak i istoričarkom i bivšom političarkom Latinkom Perović. Kao što je rekla Nataša Kandić, nezavisni mediji Srbije formiraju javno mnjenje isto onako kao što je to radio stari režim: oni izveštavaju o suđenju Miloševiću kao o sportskom događaju i otvoreno podržavaju jednu stranu – Miloševića.²⁷ Umesto da podupru edukativnu misiju Suda i raskrinkaju Miloševićevu taktiku kao “ogavnu farsu za lokalnu upotrebu”, izveštači su ponavljali Miloševićev cinično unakrsno ispitivanje svedoka i aplaudirali mu.²⁸ Za ovu grupu Sud je bio najvažniji mehanizam za suočavanje Srbije s prošlošću i saradnja države sa njim bila je glavni nacionalni interes. Međutim, kao što je primetio Srđa Popović, pakt koji su sklopili novo političko rukovodstvo Srbije i važni elementi Miloševićevog aparata – koji su napustili bivšeg lidera u zamenu za obećanje da oni neće biti izručeni Hagu – onemogućavao je svaku stvarnu promenu u Srbiji i ometao saradnju sa Sudom.²⁹ Iz ugla kritičara *Vremena*, umesto da srpskoj javnosti objašnjavaju sudski proces koji se odvija u Hagu i opravdavaju njegovu svrhu, nezavisni mediji su doprinosili delegitimizaciji Suda i “organizovanom zaboravu” zločina za koje se tu sudilo.³⁰

50

Nasuprot tom stanovištu, učesnici s druge strane u debati – koje ćemo nazvati “braniocima *Vremena*” – tvrdili su da razloge za nelegitimitost Suda i njegovu nepopularnost u Srbiji treba tražiti u samom Sudu i Tužilaštvu, a ne u srpskim medijima ili političkim vlastima. Stojan Cerović, poznati kolumnista i još jedan od osnivača *Vremena*, primetio je da većina Srba formira svoje mišljenje o suđenju Miloševiću na osnovu svakodnevnog televizijskog prenosa sudskog procesa, a ne na osnovu izveštavanja u štampi. Dakle, ako poruka o Miloševićevoj krivici ne dopire do njih, onda “s tim sudom i/ili tužilaštvom nešto nije u redu”.³¹ Navodeći nekoliko američkih i britanskih izveštaja novinarka Ljiljana Smajlović primetila je da srpski mediji nisu jedini koji kritikuju način na koji Tužilaštvo vodi postupak protiv Miloševića:

Razumem i frustraciju aktivista za ljudska prava zbog toga što haško suđenje Slobodanu Miloševiću ne teče onako kako su se oni nadali, i ne proizvodi učinak koji su oni očekivali. Ali novinari su samo donosioci poruke iz Haga.

---

²⁷ Kandić, “Neprijatelj u Srbiji – otvorenost, snaga i integritet nekoliko žena”, *Vreme*, 22. avgust 2002.

²⁸ Kandić, “Neprijatelj u Srbiji – otvorenost, snaga i integritet nekoliko žena”, *Vreme*, 22. avgust 2002. Vidi takođe Stojanović, “Otrovna značenja”, *Vreme*, 5. septembar 2002.

²⁹ Srđa Popović, intervju u *Monitoru* (Podgorica), prenet u *Vremenu* od 3. oktobra 2002, str. 65.

³⁰ Slapšak, “Neprijatelji nezavisnih medija”, *Vreme*, 22. avgust 2002.

³¹ Cerović, “Tvrdoglava selektivnost”, *Vreme*, 12. septembar 2002.

Nisu odgovorni za promašaje tužilaštva, za cinizam optuženog, za pomanjkanje istinoljubivosti svedoka.³²

Ono što je kritičarima *Vremena* izgledalo kao odbrana prethodnog režima – kritikovanje svedoka i strategija tužilaštva – za ovu stranu je naprosto bilo objektivno novinarstvo. Nekoliko učesnika u debati pomenulo je probleme sa albanskim svedocima, koji su se očigledno plašili odmazde OVK i nerado su priznavali i samu činjenicu da takva organizacija postoji, pa čak i da znaju išta o tome da su bombe NATO-a pale na njihova sela.³³ Drugi su primetili da je Tužilaštvo, doduše, dokazalo da su na Kosovu počinjeni zločini, ali nije bilo naročito uspešno u povozivanju tih zločina direktno sa Miloševićem. Svedoci insajderi koje je Tužilaštvo izvelo u tu svrhu ili su precenjivali svoju važnost i bili neverodostojni ili su – kad je reč o bivšim visokim funkcionerima režima – štiliti svog lidera.³⁴ Čak i učesnici u debati koji su inače podržavali suđenje Miloševiću u Hagu smatrali su da strateške odluke Tužilaštva potkopavaju potencijal suđenja; žalili su što je Tužilaštvo previše uplelo istoriju kad je pokušavalo da predstavi Miloševića kao predstavnika i izvršioca dugoročnog srpskog nacionalističkog projekta jer su smatrali da je time skrenulo pažnju sa ratnih zločina i među Srbima učinilo uverljivijim Miloševićeve tvrđenje da on zapravo brani ceo srpski narod.³⁵

Drugim rečima, mada su priznavali da suđenje ima negativan uticaj u Srbiji, branioci *Vremena* nisu smatrali da je uloga novinara da objašnjava publici zašto je ono potrebno i dobro, to jest da se implicitno zalaže za suđenje. Zadatak štampe je samo da objektivno izveštava o onom što se događa u sudnici i ona je taj zadatak, po njihovom mišljenju, obavljala. Kao što je rekao Nenad Stefanović, dopisnik *Vremena* iz Haga:

51

32 Smajlović, "Činjenice i reagovanja", *Vreme*, 29. avgust 2002. Probleme s nekim svedocima priznala je Del Ponte, na str. 143-145, 147-148.

33 To se pominje u Orentlicher, *Shrinking the Space for Denial*, i u Dimitrijević, "Justice Must Be Done and Seen to Be Done". Vidi i poglavlje čiji je autor Surroi i Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

34 U kasnijim fazama suđenja – Hrvatska i Bosna – bilo je više insajdera voljnih da svedoče protiv Miloševića; njihova svedočenja pokazala su se kao dragocena za uspostavljanje veze između Miloševića i srpskih vojski u dve susedne republike, kao i između srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova i srpskih paravojnih grupa koje su bile odgovorne za najstrašnije zločine počinjene tokom devedesetih. Nenad Lj. Stefanović, "S puno žara i na brzinu", *Vreme*, 29. avgust 2002.

35 Cerović, "Grešna strast", *Vreme*, 21. februar 2002.

... uz sve razumevanje za objektivne teškoće sa svedocima, [suđenje za sad] ne dostiže baš uvek najviše pravničke standarde koje bi ovakav jedan proces morao da ima. A bez poštovanja takvih najviših pravničkih standarda, teško da će ovo i slična haška suđenja previše pomoći da se u Srbiji poveća stepen podnošljivosti na istinu o sopstvenim zločinima, stepen upornosti da se otkriju zločinci, ili bolje osvetli period u kome su nacionalne ekstaze donele toliko mnogo žrtava... Čini mi se, inače, da dobar deo sporenja oko Haga i izveštavanja iz tamošnjih sudnica sve više proističe iz dve različite škole mišljenja. Jedne koja izgleda drži do toga da ono što je najverovatnije nemoguće odbraniti i ne zaslužuje nikavu odbranu i druge koja bi pre kazne da sasluša sve argumente optužbe i odbrane.³⁶

Stefanović na kraju aludira na drugu temu debate: pitanja srpske odgovornosti i srpskih žrtava, koja su postala poprište spora o tome kako bi se trebalo suočiti s prošlošću.

IV. SRPSKA ODGOVORNOST I SRPSKE ŽRTVE: KAKO BI SE TREBALO SUOČITI S PROŠLOŠĆU?

- 52 Druga tema spora ticala se odluke o tome da li se rasprave o prošlosti mogu produktivno voditi u okviru pitanja o srpskoj kolektivnoj odgovornosti za počinjene zločine ili bi, naprotiv, suočavanje s prošlošću moralo da bude što obuhvatnije, to jest da zločine postavi u širi kontekst i razmatra postupanje svih strana u ratovima. Tu nije reč samo o definisanju žrtava i počinilaca već o osnovnjem pitanju koje se tiče stepena i prirode počinjenih zločina: da li su zločini Srba bili drugačijeg reda u poređenju sa zločinima drugih tako da svako pominjanje srpskih žrtava nužno podrazumeva lažnu simetriju odgovornosti? Mogu li srpski intelektualci uopšte da pomenu srpske žrtve a da time ne relativizuju srpske zločine?

Najrečitiju odbranu prvog stanovišta (koje su zauzeli kritičari *Vremena*) dao je Srđa Popović: on je u nekoliko priloga u *Vremenu* i drugim medijima objasnio da Srbija mora da se suoči sa sopstvenim zločinima ne uzimajući u obzir zločine drugih strana u ratu i da je odgovornost za te zločine inherentno kolektivna. Pre svega, "Zločini o kojima govorimo bili su 'etnički'. Niti ima potrebe da se oni 'etnifikuju' niti ih je moguće 'deetnifikovati'".³⁷ Nemoguće je deetnifikovati zločine zato što su žrtve ubijene zbog svoje etničke pripadnosti i poziv na deetnifikaciju zločina je

---

³⁶ Stefanović, "S puno žara i na brzinu", *Vreme*, 29. avgust 2002.

³⁷ Popović, "Kapitulacija pred zločinom", *Vreme*, 5. septembar 2002.

izraz nelagode koju osećaju Srbi zato što je državu koja je počinila te zločine podržao veliki procenat njenih građana i institucija.³⁸ Saglasno uvidima nemačkog filozofa Karla Jaspersa, Popović tvrdi: „dok je krivična odgovornost političkih lidera bila individualna, politička i istorijska odgovornost [bila je] u potpunosti kolektivna” i takva će i dalje biti sve dok postoji kolektivno poricanje, opravdavanje i zataškavanje tih zločina.³⁹ Drugo, Popović je tvrdio da sada nije potrebno ispitivati uzroke zločina i nastojati da se sklopi potpuna slika događaja: to je, kaže Popović, važno za utvrđivanje “istorijske istine”, ali bi bilo najbolje prepustiti taj posao budućim istoričarima.⁴⁰ Neposredni zadatak za Srbe i njihove institucije i elite jeste usredstovanje na srpske zločine:

- (1) “Naši” zločinci nalaze se u **našoj** jurisdikciji u domaćaju policijskih i pravosudnih organa **naše** države (one koja ti je izdala ličnu kartu). Mi imamo pravo i dužnost da insistiramo da “naša” država goni “naše” zločince u **našem** interesu...
- 2) Slika ove zemlje u svetu, njen međunarodni identitet, tokom godina Miloševićevih ratovanja izgrađen je gotovo isključivo na osnovu slika koje su dolazile iz Sarajeva, iz Vukovara, iz Dubrovnika, iz Srebrenice. Svet je dотле malo znao o nama. Kada je Milošević pao, stvorena je prilika da se ova slika izmeni, da se tome svetu pokaže da se Milošević lažno sakriva iza “naroda”, da zločine koje je činio i poricao u ime “srpskog naroda” mi ne prihvatomo za svoje i nemamo razloga da ih poričemo. Postoji **državni interes** da se to učini jasnim.⁴¹

Po Popovićevom mišljenju, iako su i članovi drugih nacionalnih grupa vršili zločine, time treba da se bave njihova društva. Podsećanje na zločine drugih samo je sredstvo da se umanje zločini koje su počinili Srbi i predstavlja neprihvatljivi argument *tu quoque*.⁴² Popovićevi stavovi odjeknuli su u nizu priloga kritičara *Vremena*, kao i u drugim glasilima liberalne inteligencije, poput dvonedenljnika *Republike*, koja je primetila da je svaki pokušaj uspostavljanja simetrije zločina “samo izgovor za iz-

53

³⁸ Popović, “Dosta je bilo muljanja”, *Vreme*, 3. oktobar 2002.

³⁹ Popović, “Kapitulacija pred zločinom”.

⁴⁰ Popović, “A šta su radili drugi?”, *Vreme*, 19. septembar 2002 [Popović, “A šta su radili drugi?”].

⁴¹ Popović, “A šta su radili drugi?”.

⁴² Popović, “A šta su radili drugi?”.

begavanje odgovornosti za sopstvene zločine... Ne treba da gledamo preko plota u komšijsku baštu, već da otvorenije preispitujemo sopstvenu savest".⁴³

Među predstavnicima drugog stanovišta Stojan Cerović, nekadašnji bliski prijatelj Popovića, najdirektnije se suprotstavio Popovićevim tvrđenjima. Iako se složio da se treba pozabaviti pitanjima zašto je Milošević u jednom trenutku zadobio tako široku podršku naroda u Srbiji, zašto je došlo do rata i zašto je Srbija ušla u sukob "s celim svetom", to suočavanje ne sme da se obavlja na jednostran i iskrivljen način, kao što to, po njegovom mišljenju, rade Popović i drugi kritičari *Vremena*.⁴⁴ Za njega Popovićevo insistiranje na etnifikaciji zločina jasno pokazuje da "ovde imamo posla s tvrdoglavom selekcijom činjenica, s odbijanjem da se misli o bilo čemu izvan ,srpske krivice".⁴⁵ Zapravo, tvrdio je Cerović, Srbi nisu podržali Miloševićevu politiku tokom devedesetih godina u tako velikoj meri kao što se tvrdi i kritičarima *Vremena* je odgovaralo da zaborave drugi deo priče: "ne znam zašto se tako zaboravlja istorija srpskog otpora koji je najzad srušio Miloševića".⁴⁶

U jednom intervjuu iz septembra 2002, u vreme kad je polemika dostigla vrhunac, Cerović je ovako opisao Popovićev pristup prošlosti:

54

Ali, iz onoga kako kritičari *Vremena* i B92 to sada rade ispada da je krivica isključivo srpska, a da su žrtve isključivo na drugoj strani. Možda je to u većem delu tako, ali nije sasvim tako i daleko je od toga... Oni koji insistiraju na toj priči danas, a sa kojima polemišem, tvrde da se u Srbiji desilo nešto uporedivo sa nacističkom Nemačkom. To, naravno, nije tačno.⁴⁷

Cerovićevo odbacivanje poređenja s nacističkom Nemačkom zasnivalo se na uverenju, zajedničkom braniocima *Vremena*, da srpski zločini, mada većeg obima, nisu bili drukčije prirode od zločina koje su tokom ratova iz devedesetih počinili drugi. Iz perspektive te grupe, ono što su Srbi radili devedesetih dostoјno je prezira i kazne, ali se ne može izjednačiti sa holokaustom – srpski zločini nisu bili tako moralno jedinstveni.

Sa te pozicije je upućen poziv na "treći pogled". Poziv je uputio filolog i profesor Beogradskog univerziteta Ljubiša Rajić. On je postavio pitanje da li

---

43 D.I., "Teskoba pred zločinom", *Republika*, 1-31. oktobar 2002.

44 Cerović, "Biciklisti nisu krivi", *Vreme*, 26. septembar 2002.

45 Cerović, "Tvrdoglava selektivnost", *Vreme*, 12. septembar 2002.

46 Cerović, "Bez dobrog kraja", *Vreme*, 14. novembar 2002.

47 Milka Tadić-Mijović, intervju sa Stojanom Cerovićem, "Opasna priča o kolektivnoj krivici", *Monitor*, 20. septembar 2002.

je moguće prihvati takav pristup prošlosti koji Srbima ne dodeljuje ni isključivo ulogu žrtava (kao što rade srpski nacionalisti) ni ulogu počinilaca zločina (kao što rade kritičari *Vremena*).

Imam li pravo da smatram i javno kažem da su Muslimani u Bosni i Hercegovini kao narod bili izloženi proganjanju, od obične pljačke i zakidanja osnovnih prava do genocida, ali i da su Alija Izetbegović i SDA svojom politikom u velikoj meri doprineli tome. Mogu li, na primer, da osudim postupke Radovana Karadžića ili rukovodstva Srba u Krajini, ali i da kažem da su obični Srbi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj imali dovoljno razloga za strah od većinske vlasti u tim državama ako one postanu nezavisne? Imam li prava da kažem da bi Tuđman trebalo da sedi odmah do Miloševića u Hagu?... Smem li da budem i protiv Miloševića i protiv OVK i protiv NATO-a? Smem li uopšte da kritikujem SAD i NATO, ili se to smatra svetogrđem? Smem li da podržim suđenje optuženima za ratne zločine, ali da kažem i da se tužilaštvo Haškog tribunala ponaša kao strana u sporu i da deluje više politički nego pravno? Mogu li da osudim zločine nad Albancima, ali da smatram da je i rukovodstvo OVK krivo za slične zločine nad nealbancima? Da li postoji razlika između albanskih i nealbanskih izbeglica? Zašto ne bih smeо da kritikujem Zapad a da odmah ne budem svrstan među nacionaliste, ili da kritikujem nacionaliste a da odmah ne budem svrstan u izdajnike srpstva? ... Postoji li pravo na neko treće stanovište?⁴⁸

55

Ovo zaloganje za “treće mišljenje” podrazumeva da ne postoji “lažna” simetrija zločina jer su zločini Srba zaista uporedivi sa zločinima nesrba. Odgovornost za ratove iz devedesetih, a time i za počinjena zlodela ne može se pripisati samo Miloševiću, koji – mada je kriv – nije jedini lider koji je zaslužio da se nađe pred Sudom u Hagu. Iz te perspektive NATO i Zapad takođe nisu puki posmatrači već direktni učesnici u ratovima, te i sami snose deo odgovornosti.

Iako se takav stav može protumačiti kao relativizacija zločina koje je počinila srpska strana (a tako su ga i shvatili kritičari *Vremena*), za branioce *Vremena* reč je naprsto o preciznijem i potpunijem prikazu istine, jer on uzima u obzir motive i postupke svih strana i teži da objasni a ne da sudi. Uloga srpskih intelektualaca – kao i drugih intelektualaca – jeste da o prošlosti govore pošteno i da je prikazuju u svoj njenoj složenosti. Njihov zadatak nije da postupaju kao “moralni inkvizitori”

---

⁴⁸ Rajić, “Pravo na treće mišljenje”, *Vreme*, 29. avgust 2002.

koji osuđuju svoj narod i traže “nekakav masovni egzorcizam” kako bi naterali narod da prihvati sopstvenu krivicu.⁴⁹ Po Cerovićevom mišljenju takav pristup prošlosti nije samo pogrešan i lišen izgleda na uspeh već je zapravo štetan.⁵⁰

Cerović je veoma jasno izložio zašto je pristup kritičara *Vremena* tako poguban za Srbiju. Pre svega, štetan je jer ometa razvoj demokratije u Srbiji: name, tvrdjenja o srpskoj odgovornosti zapravo idu naruku nacionalistima jer daju verodostojnost stavu da je “Milošević isto što i Srbija” i da se u Hagu sudi celom narodu.⁵¹ Drugo, taj pristup je kontraproduktivan za prevladavanje poricanja u Srbiji i započinjanje prave rasprave o onom što se događalo tokom devedesetih: “Govor koji zvuči kao optužba, koji postavlja nerealne, nemoguće zahteve i ciljeve, koji počiva na nerazumevanju istorije i odsustvu saosećanja, sasvim izvesno priziva upravo ono protiv čega je uperen.”⁵² Po njegovom mišljenju, niko ne bi prihvatio da se bavi prošlošću pod takvim uslovima i insistiranje kritičara *Vremena* na takvom pristupu naprosto bi vodilo samoispunjavanjućem proročanstvu da će Srbija i njene elite odbiti da priznaju bilo kakva zlodela iz prošlosti.⁵³ Na kraju, Cerović kaže da je insistiranje kritičara na tome da su Srbi nepopravljivi nacionalisti i da se posle Miloševićevog pada ništa nije promenilo štetno zato što daje za pravo istim onim zapadnim viđenjima koja su bila u osnovi prinudnih politika protiv Srba devedesetih godina, politika koje još imaju pristalica u zapadnim prestonicama:

56

Za mene je pravi problem u tome što u svetu još ima mnogo onih koji nastavljaju politiku “rušenja” režima u Beogradu... Mislio sam da je Milošević naš veliki problem i da u ono vreme nismo morali da pitamo ko nam i zašto pomaže da ga se rešimo. Sad ispada da ništa nije rešeno, da je problem Srbija i svako od nas.⁵⁴

Po Cerovićevom mišljenju, ako se na Srbe još gleda kao da su kolektivno odgovorni (sve i ako nisu krivično odgovorni) zbog postupaka njihovog bivšeg režima, i ako preovlađuje viđenje da se posle Miloševićevog pada ništa nije promenilo, zašto je onda zapad prestao da primenjuje prinudne mere na Srbiju? Njegovim rečima:

---

49 Cerović, “Tužilačka revnost”, *Vreme*, 29. avgust 2002.

50 Cerović, “Bez dobrog kraja”.

51 Cerović, “Tužilačka revnost”.

52 Cerović, “Bez dobrog kraja”.

53 Cerović, “Biciklisti nisu krivi”.

54 Cerović, “Tvrdoglava selektivnost”.

Za [kriminalnu] krivicu sledi sud i kazna, a za odgovornost – šta? ... Da li i za odgovornost takođe sledi kazna? ... Srbija jeste iskusila kolektivne kazne u vidu sankcija i NATO bombardovanja i nisam čuo da se neko od njih [kritičara *Vremena*] tome protivio.⁵⁵

Cerovićevi završni komentari pokazali su šta je zaista bilo u jezgru debate o suđenju Miloševiću i pitanju kako se treba suočiti s prošlošću: sećanje na NATO bombardovanje i različita viđenja tog iskustva u krugu liberalne inteligencije koja su, zahvaljujući suđenju, izbila na javnu scenu Srbije.

V. SUŠTINA STVARI: NATO INTERVENCIJA KAO PREKRETNICA I REFERENTNA TAČKA

Time što je započelo optužnicom za Kosovo, suđenje Miloševiću verovatno je moralno dovesti do toga da se u Srbiji proces protiv bivšeg vođe zemlje poveže sa iskustvom NATO bombardovanja. Period između marta i juna 1999. godine različito je zapamćen u regionu: dok za kosovske Albance on evocira sećanje na masovne deportacije stotina hiljada ljudi, razaranje i ubijanje koje su vršile srpske snage bezbednosti i konačno oslobođenje, uz pomoć NATO-a, od višegodišnjeg srpskog ugnjetavanja,⁵⁶ za većinu Srba sećanje na taj period ravno je pre svega strahu i psihičkoj traumi od bombardovanja koje je, gotovo iz noći u noć, trajalo 78 dana, pogibiji civila od bombardovanja i obimnom razaranju infrastrukture i privrede Srbije, kao i onom što je usledilo posle intervencije – egzodusu više od sto hiljada Srba i drugih nealbanaca s Kosova i prisilnom gubitku teritorije koja se tradicionalno smatra svetim srcem Srbije.⁵⁷ Retorikom koja je stalno referirala na bombardovanje i prizivala slike bombardovanja, Milošević je postavio inter-

57

---

55 Cerović, "Bez dobrog kraja".

56 Vidi npr. Krasniqi, str. 214–216, u Waters (ur.), *The Milošević Trail – An Autopsy*.

57 Procene broja ubijenih civila u NATO bombardovanju kreću se od 500 do 1500. Prvu procenu nalazimo u Hum. Rts. Watch, "Civilian Deaths in the NATO Air Campaign", Report no. 1 [D], vol. 12 (feb. 2000), <http://www.hrw.org/report/2000/nato>, a drugu je dala Grupa-17, *Žavršni račun*, Stubovi kulture, 1999. Beogradski Centar za humanitarno pravo objavio je statistiku ubijenih civila na Kosovu između 1998. i 2000; za Albance procena je od 8.000 do 10.000, a za Srbe i druge nacionalnosti od 2.000 do 2.500. Istraživanje je još u toku. Fond za humanitarno pravo, *Kosovska knjiga pamćenja*, <http://www.hlc-rdc.org/stranice/Linkovi-modula/Kosovska-knjiga-pamćenja.sr.html>.

venciju NATO-a u središte svoje odbrane kako pred Sudom tako i pred srpskim gledaocima.⁵⁸

Oživljavanjem sećanja na intervenciju NATO-a Miloševićovo suđenje snažno je delovalo na liberalnu inteligenciju. Po rečima pisca Velimira Ćurgusa Kazimira ono je iznelo na površinu jednu stvar “koja otvara ono što smo, na neki način, želeli da potisnemo. Reč je o onome šta je ko radio u vreme svakako najtežeg izazova – tokom 1999. godine i intervencije NATO-a”.⁵⁹ Ponovo su se pojavila dva izrazito divergentna gledanja na uzroke te traume i na to ko je za nju odgovoran, dva vrlo različita shvatanja uloge intelektualaca i medija tokom tog perioda i, nadasve, dva nepomirljiva stava o ulozi koju je odigrao Zapad sa svojom liberalnom ideologijom “humanitarne intervencije”. Kao što je pokazala debata u *Vremenu*, iskustvo NATO bombardovanja bilo je u osnovi nesloge u krugovima srpske liberalne inteligencije – prava prekretnica njene istorije i istinska *tačka razlaza*.⁶⁰ U tom smislu, poziv Srđe Popovića da se nedavna prošlost prepusti budućim istoričarima kako bi se snage usmerile na sprovođenje pravde ne pogađa suštinu problema ovde – pojmovi pravde i odgovornosti tesno su povezani sa sećanjem na tu prošlost.

Središnje mesto intervencije NATO-a u svim raspravama o nedavnoj prošlosti postalo je jasno kada su obe strane u debati iz 2002. godine počele da pominju peticiju koju je u aprilu, u jeku bombardovanja potpisalo 27 istaknutih predstavnika liberalne inteligencije.⁶¹ Suprotni stavovi prema tom dokumentu odražavali su veoma različita shvatanja kosovskog rata i intervencije NATO-a među kritičarima i braniocima *Vremena*. Ta peticija je u osnovnim crtama odražavala shvatanje branilaca *Vremena* o zajedničkoj odgovornosti za rat i negativnoj ulozi koju je odigrao Zapad. Ona je glasila:

---

58 Vidi na primer Kocijan, “Filmom na film – optužbom na optužbu”, *Danas*, 16-17. februar 2002, <http://www.danas.co.rs/20020216/vikend2.htm>.

59 Kazimir, “Moj odgovor njima”, *Vreme*, 15. avgust 2002.

60 To je naslov knjige o debati u *Vremenu*, koja je objavljena u Beogradu 2003: *Tačka razlaza*, 16 *Helsińskie sveske* (2003).

61 Među potpisnicima je bilo petnaest univerzitetskih profesora i više predstavnika nezavisnih medija, kulture i nevladinih organizacija: Stojan Čerović, Jovan Ćirilov, Sima Ćirković, Mijat Damjanović, Vojin Dimitrijević, Daša Duhaček, Milutin Garašanin, Zagorka Golubović, Dejan Janča, Ivan Janković, Predrag Koraksić, Mladen Lazić, Sonja Liht, Ljubomir Madžar, Veran Matić, Jelica Minić, Andrej Mitrović, Radmila Nakarada, Milan Nikolić, Vida Ognjenović, Borka Pavićević, Jelena Šantić, Nikola Tasić, Ljubinka Trgovčević, Srbijanka Turajlić, Ivan Vejvoda i Branko Vučićević.

Demokratske snage u Srbiji našle su se između čekića NATO-a i nakovnja režima. Kao dugogodišnji zastupnici i aktivisti za demokratsku i antiso-cijalističku Srbiju, koji su ostali u svojoj zemlji u ovim teškim trenucima i koji žele da naša zemlja ponovo nađe svoje mesto u svetskoj zajednici država, izjavljujemo sledeće: Oštro osuđujemo NATO bombardovanja koja su strahovito pogoršala stanje na Kosovu i izazvala raseljavanje ljudi van granica, ali i širom Jugoslavije. Oštro osuđujemo etničko čišćenje albanskog stanovništva koje vrše bilo koje jugoslovenske snage. Oštro osuđujemo nasilje Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) protiv Srba, umerenih Albanaca i drugih etničkih zajednica na Kosovu.⁶²

U peticiji se zahtevalo da se sve interno raseljene osobe i izbeglice odmah vrate kući, da se poštuju njihova ljudska prava i da se sudski gone svi počinoci zločina protiv čovečnosti. I srpske snage i OVK pozvane su da odustanu od svojih najekstremnijih zahteva i da se vrate za pregovarački sto.

U isti mah, u peticiji je NATO intervencija kritikovana isticanjem njenih posledica: ofanzivnom akcijom NATO-a prekršeno je nekoliko važnih međunarodnih ugovora, kao i odredbe ustava nekoliko zemalja članica, što bi moglo “onemogućiti svaku borbu za vladavinu prava i ljudska prava u ovoj zemlji i drugde u svetu”.⁶³ Ta akcija destabilizuje ceo južni Balkan a u Srbiji uzrokuje sve više civilnih žrtava, “razaranje ekonomskih i kulturnih osnova jugoslovenskog društva”, kao i patriotsku reakciju koja jača režim.⁶⁴ Potpisnici su istakli da su i dalje “u opoziciji prema sadašnjem antidemokratskom i autoritarnom režimu”, ali da se jednak protive i “agresiji NATO-a”.⁶⁵ Posle konstatacije da su u sukobima u bivšoj Jugoslaviji lideri svetske zajednice počinili “brojne kobne greške”, peticija upozorava: “Nove greške vode pooštravanju sukoba i udaljavaju nas od traganja za mirovnim rešenjim.”⁶⁶ Na kraju sledi zaključak: “Obraćamo se svima: Predsedniku Miloševiću, predstavnicima kosovskih Albanaca, liderima NATO-a, EZ-a i SAD, da smesta zaustave svako nasilje i vojne aktivnosti i angažuju se na iznalaženju političkog rešenja.”⁶⁷

59

62 “Apel”, 15. april 1999, preštampano u *Vremenu* od 17. oktobra 2002
[“Apel”, u *Vreme*].

63 “Apel”, u *Vreme*.

64 “Apel”, u *Vreme*.

65 “Apel”, u *Vreme*.

66 “Apel”, u *Vreme*.

67 “Apel”, u *Vreme*.

Kritičari *Vremena*, koji su u toku debate prvi pomenuli tu peticiju, opisali su je kao "trajno otvoren dokument o tome ko je držao čiju stranu u ratu zločinca Miloševića protiv slobodnog sveta".⁶⁸ Nataša Kandić kaže da je od nje zatraženo da potpiše peticiju, ali je ona to odbila zato što je, po njenom mišljenju, samo Milošević bio odgovoran za bombardovanje, pa bi bilo logično da to javno pismo bude upućeno njemu.⁶⁹ Za nju su svi koji su potpisali pismo time "de facto podržali Miloševića i ušli sa njim u đavolji savez, još uvek neraskinut".⁷⁰ Kandić je takođe osudila odluku *Vremena* i B-92 da nastave rad u uslovima cenzure tokom NATO bombardovanja tvrdeći da nema velike razlike između njihovog izveštavanja i izveštavanja režimske štampe, naročito zato što ništa nije objavljeno o zločinima nad Albancima na Kosovu koje su počinile srpske snage za vreme NATO bombardovanja.⁷¹ Po mišljenju Srđe Popovića tadašnje izveštavanje *Vremena* ličilo je na prostituisanje.⁷²

Kritičari *Vremena* uglavnom su govorili u prilog intervenciji NATO-a: ona je bilo "za naše dobro" i mada je bombardovanje možda "stiglo u pogrešno vrijeme i iz potpuno pogrešnih razloga" izvesno nije bilo "nezasluženo".⁷³ U skladu sa sopstvenim stavom da srpski intelektualci treba da se usredsrede samo na srpske zločine, oni su isticali samo zločine protiv Albanaca za vreme bombardovanja zaključujući, po rečima advokata Dragana Todorovića, da je NATO sprečio "etničko čišćenje teritorije u srcu Evrope".⁷⁴ Kada bi bili pomenuti incidenti koji su izazvali civilne žrtve, oni su predstavljeni kao greške koje je NATO spremno priznao.⁷⁵ Čak i odgovornost za namerno gađanje zgrade Radiotelevizije Srbije (RTS) 23. aprila 1999. godine, kada je poginulo više zaposlenih, implicitno je pripisana direktoru RTS-a (koji uprkos upozorenju

---

68 Stojanović, "Otrovna značenja", *Vreme*, 5. septembar 2002. Pismo je prva pomenula Nataša Kandić u "Neprijatelj u Srbiji – otvorenost, snaga i integritet nekoliko žena", *Vreme*, 22. avgust 2002.

69 Kandić, "Neprijatelj u Srbiji". Ona je takođe dodala da su pisac Filip David i etnolog Ivan Čolović postupili na isti način.

70 Kandić, "Neprijatelj u Srbiji".

71 Kandić, "Neprijatelj u Srbiji". Ona je tada putovala na Kosovo, sakupljala dokaze o tim zločinima, ali joj je neko od novinara *Vremena* rekao da to ne može biti objavljeno jer bi magazin rizikovao da bude zatvoren.

72 Popović, "Gnusni zločinci su među nama", intervu u sarajevskim *B-H Danima*, preštampan u *Vremenu* od 3. oktobra 2002.

73 Miroslav Višić, "Bombardovanje za naše dobro", *Vreme*, 5. septembar 2002.

74 Todorović, "Patriotizam pod okriljem diktatora", *Vreme*, 7. novembar 2002.

75 O priznaju grešaka od strane NATO-a, vidi, na primer, Ivanišević, "Čijenice, pravo i izveštavanje", *Vreme*, 26. septembar 2002.

nije evakuisao zgradu) a da nije postavljeno pitanje može li se državni medij smatrati legitimnom vojnom metom.⁷⁶ Na kraju, ta grupa nije videla NATO bombardovanje kao događaj koji bi mogao negativno uticati na razvoj srpske demokratije; oni su žalili samo zbog toga što za bombardovanjem nije usledila kopnena intervencija kojom bi bio srušen Milošević i sprovedena velika čistka u srpskim institucijama, slična onom što su saveznici uradili u Nemačkoj 1945. godine.

Stanovište branilaca *Vremena* bilo je dijametralno suprotno. Po njima je bombardovanje "bilo protivpravan čin, ono je bilo ratni zločin i ono nije imalo nikakve veze s humanošću, već s interesima Sjedinjenih Američkih Država i NATO-a".⁷⁷ Zapravo, tvrdili su neki od njih, koliko god Miloševićevi postupci bili odvratni, on je bio tek "mali igrač u opakoj militarističkoj igri" čiji su protagonisti bili Sjedinjene Države i njihovi saveznici i čije se posledice osećaju u celom svetu".⁷⁸ Iz tog ugla, posledica intervencije NATO-a nije bila sprečavanje etničkog čišćenja, kao što su tvrdili kritičari *Vremena*; zapravo, da nije bilo intervencije, ne bi bilo masovne deportacije kosovskih Albanaca. Ističući da je masovni egzodus Albanaca počeo tek posle početka bombardovanja, NVO aktivistkinja Nadežda Radović kaže: "Udari bombi proizvode masakre, pokrivaju i omogućavaju zločine i drže u strahu sve ljude. To nije bilo nemoguće predvideti."⁷⁹ Za razliku od kritičara *Vremena*, ova grupa videla je "kolateralnu štetu" – kako je Alijansa nazivala incidente u kojima su od njihovih bombi ginuli civili⁸⁰ – kao ratne zločine za koje treba odgovarati pred sudom. Kao što je rekao jedan učesnik u debati: ti ljudi su bili žrtve "kao i muslimani Srebrenice, kao građani Sarajeva, kao Albanci, a zatim i Srbi na Kosovu".⁸¹

Na kraju, kao odjek peticije iz aprila 1999, branioci *Vremena* tvrdili su da intervencija NATO-a nije unapredila demokratiju i ljudska prava, već je zakočila te liberalne vrednosti. Kao što je rekla Nadežda Radović u pismu Sonji Biserko iz 1999. godine koje je, kao i tekst peticije, objavljen u *Vremenu* tokom debate:

61

76 Todorović, "Patriotizam pod okriljem diktatora".

77 Rajić, "Pravo na treće mišljenje", *Vreme*, 29. avgust 2002.

78 Nadežda Radović, "Pismo pod bombama", *Vreme*, 12. septembar 2002. Dve godine posle polemike u *Vremenu* Stojan Cerović uporedio je pripreme za bombardovanje s pripremama za napad na Irak 2003. godine. Cerović, *Izlazak iz istorije 1999-2004* (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), str. 19.

79 Nadežda Radović, "Pismo pod bombama".

80 Hum. Rts. Watch, "Civilian Deaths in the NATO Air Campaign", Report No. 1 [D], vol. 12 (februar 2000), <http://www.hrw.org/reports/2000/nato>.

81 Antović, "Kako sam počeo da navijam za Miloševića", *Vreme*, 26. septembar 2002.

Do demokratije se može doći samo mukotrpnim, strpljivim radom, građenjem čelija demokratskog društva, pravila i procedura demokratskog odlučivanja. SAD i NATO su unazadili razvoj demokratskih odnosa, obezvredili decenijski napor nevladinih organizacija, obesmislili gandijevski otpor albanskog stanovništva prema kome gajim duboko poštovanje.⁸²

Iz te perspektive intervencija NATO-a nije označavala nastupanje odlučnijeg humanitarizma već je prosto potvrdila da vojna moć i politička moć još nekažnjeno vladaju svetom.

Branioci *Vremena* žestoko su odbili optužbe da je taj nedeljnik kompromitovao sopstvene etičke i profesionalne standarde time što je prihvatio da izlazi u cenzurisanom obliku u toku NATO intervencije. Tvrdeći da su činili najbolje što su mogli u ekstremnim uslovima strogog državnog nadzora pa i fizičke opasnosti (u to vreme je ubijen glavni urednik jednog nedeljnika), pravdali su svoju odluku time što je u tom teškom periodu *Vreme* pomoglo “stotinama hiljada ljudi da ne izgube zdrav razum i nadu”.⁸³ U vezi sa načinom na koji su izveštavali tokom kampanje NATO-a, Stojan Cerović je polemički upitao: “Da li je trebalo da objašnjavamo zatucanom narodu da mora da voli NATO bombe? Da li smo morali da verujemo kako su svi oni mostovi porušeni iz razloga pedagoških, da bi Srbi naučili lekciju iz demokratije?”⁸⁴ Iz perspektive te grupe nije se *Vreme* ponašalo nemoralno već su se tako ponašali njegovi kritičari koji su se u ratno vreme šepurili “po zapadnim salonima” i koji su se stavili u službu propagandne mašine NATO-a.⁸⁵ Oni nisu delili sudbinu svog naroda u njegovom najtežem trenutku, pa zato nemaju moralno pravo da žigošu one koji su ostali i da osuđuju izbor koji ne mogu da razumeju.

Ta debata među nekadašnjim prijateljima i saradnicima, nabijena snažnim emocijama i gorčinom, najjasnije je pokazala u kojoj meri trauma od NATO intervencije još vreba ispod površine svake rasprave o pravdi i odgovornosti. Podele koje su nastale tokom 78 dana bombardovanja artikulisane su tokom debate u *Vremenu* – oko tri i po godine kasnije – kao sveobuhvatni svetonazor o nedavnoj prošlosti Srbije, intelektualnoj odgovornosti i načinu suočavanja sa zločinima iz devedesetih godina. Dok je za neke kritičare *Vremena* NATO intervencija bila nevažna u kontekstu

---

⁸² Nadežda Radović, “Pismo pod bombama”.

⁸³ Kazimir, “Moj odgovor njima”, *Vreme*, 15. avgust 2002.

⁸⁴ Cerović, “Tužilačka revnost”, *Vreme*, 29. avgust 2002.

⁸⁵ Milošević, “Ljubazna ratna dopisnica za g. Popovića”, *Vreme*, 3. oktobar 2002.

debate i njeno pominjanje su videli kao skretanje s glavne teme – srpskih zločina⁸⁶ – za većinu učesnika na obe strane debate postupci i pozicije tokom proleća 1999. godine predstavljali su prekrenicu na istorijskoj putanji Druge Srbije i važnu referentnu tačku za pristup pitanjima koja su bila u jezgru njenog aktivizma.

Posebno za branioce *Vremena* te pozicije su imale ključni značaj za formiranje njihovog stava prema Sudu u Hagu i one mogu pomoći da se shvati njihova reakcija na suđenje Miloševiću. Kao što je primetio Stojan Cerović, dve godine po završetku polemike i malo pre svoje smrti, NATO bombardovanje – koje je smatrao “neoprostivim”⁸⁷ – neopozivo je promenilo njegovo lično mišljenje o zapadnoj politici i govoru o ljudskim pravima, pa samim tim i njegov stav prema Sudu u Hagu:

Tada smo mogli da vidimo, izbliza, na sopstvenom slučaju, kako loše mogu da izgledaju najuglednije i najbolje institucije Zapada. Propagandna laž bila je sirova i gruba, vojna sila preterana i neselektivna baš kao ona protiv koje je pokrenuta, međunarodni sud instrumentalizovan i politički manipulisan. Postalo je, naravno, znatno teže zastupati evropske vrednosti, mada nikakvog drugog puta nije bilo. A za Srbiju posle rata svi putevi u svet vodili su preko Haga. To je predstavljalo problem ne samo za srpski nacionalizam, nego je vređalo osećanje za pravdu čak i kod onih koji su bili imuni na nacionalizam i koji su bili sigurni da su sa srpske strane počinjeni mnogi zločini.⁸⁸

63

Kao što je pokazala debata u *Vremenu*, Cerovićev lični put bio je paradigmatičan za mnoge liberalne srpske intelektualce. Gubitak vere u zemlje koje su oličavale ideale u središtu njihovog aktivizma je ključ za razumevanje njihove paradoksalne reakcije na suđenje Miloševiću, koje je logično trebalo da predstavlja krunu njihovog delovanja tokom prethodne decenije. Po Cerovićevim rečima, krajnji rezultat je to što je za Srbe Sud u Hagu “instrument istih sila koje su bacale humanitarne bombe”.⁸⁹

86 To je naročito bio stav koji je zastupao Srđa Popović u “Na kraju”, *Vreme*, 7. novembar 2002.

87 Cerović, *Izlazak iz istorije 1999-2004*, str. 18.

88 Cerović, *Izlazak iz istorije 1999-2004*, str. 20. Međutim, Cerović takođe dodaje da “bez obzira na sve, Tribunal je jedino mesto gde se uopšte može suditi ratnim zločincima iz bivše Jugoslavije, a postojanje zločina i potrebu kažnjavanja niko ne može poreći”. Isto, str. 23.

89 Cerović, “Bez dobrog kraja”.

Takvo viđenje – nastalo u vreme NATO bombardovanja i potvrđeno nekim potonjim postupcima Suda u Hagu⁹⁰ – nije ostavilo mogućnost za drukčiji ishod.

VI. ZAKLJUČAK: TAČKA RAZLAZA – MILOŠEVIĆEVO NASLEĐE I DEBATE U VREMENU

Kao što primećuje Waters, “malo šta ukazuje na to da se u bivšoj Jugoslaviji odigrava proces pomirenja ili da pojedinci teže ka zajedničkom viđenju sukoba, a pogotovo da je Sud u Hagu doprineo takvom procesu”.⁹¹ Očigledno, visokoparne didaktičke ambicije Suda da uspostavi autoritativen narativ o devedesetim godinama u regionu sada izgledaju neumesne, baš kao i predstava o nastojanjima tog suda da deljenjem pravde podstakne pomirenje. Ipak, kao što pokazuje slučaj *Vremena*, suđenje Miloševiću imalo je uticaj u Srbiji i mimo svoje usko definisane pravne svrhe tako što je izazvalo debatu o nedavnoj prošlosti, pitanju ratnih zločina i odgovornosti ne samo Miloševićevog režima već i srpskog društva u celosti. Izazivanje rasprave o prošlosti je jedan način na koji sudski procesi mogu doprineti širim društvenim procesima suočavanja s teškom istorijom rata i ozbiljnih kršenja ljudskih prava. Kao što se primiče u jednoj pronicljivoj studiji o ulozi suđenja u periodu političkih tranzicija:

64

Najmanje što bismo razumno mogli da očekujemo od sudova u takvim teškim vremenima jeste da podstaknu demokratski dijalog među onima koji bi želeli da se sećamo vrlo različitih stvari. Sudnica možda nije najbolje mesto za takav dijalog, a pogotovo ne za njegovo rešenje. Ali sudnica jeste mesto na kom bi on mogao plodno da započne ili da se nastavi.⁹²

---

⁹⁰ Mnogi Srbi smatrali su da Sud u Hagu pristrasno podiže optužnice jer je optuženo mnogo više srpskih političkih i vojnih vođa nego hrvatskih i bosanskih, a nijedan vođa OVK nije optužen do 2005. godine. Oni su takođe smatrali da podizanje optužnice protiv Miloševića u maju 1999, u jeku bombardovanja, i odbacivanje tvrdnji o ratnim zločinima NATO-a posle istrage u junu 2000. svedoče o tome da je Sud u Hagu instrument NATO-a. Vidi npr. Đilas, *Viewpoint: The Political Tribunal*, IWPR's Tribunal Update no. 230, 1. deo (16-21. jul 2000), <http://iwpr.net>. O problemima u vezi sa istragom vidi i Waters, “Unexploded Bomb: Voice, Silence and Consequence at the Hague Tribunals: A Legal and Rethorical Critique”, 35, *N.Y.U. Int'l L & Pol.* (2003), str. 1015.

⁹¹ Waters, str. 298.

⁹² Mark Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law* (Transaction Publishers, 2000), str. 282.

Debata u *Vremenu* upravo je takav početak dijaloga, otvaranje teških tema i formulisanije različitih stanovišta o nedavnoj prošlosti. Sasvim je prirodno što se takva debata vodila među onima koji su se devedesetih godina najodlučnije suprotstavljali ratu, Miloševićevoj politici i srpskom nacionalizmu; i očekivalo bi se da takvo suočavanje započne upravo u krugovima liberalne inteligencije. U tom smislu, uprkos problemima povezanim sa gonjenjem Miloševića i samim suđenjem protiv njega – bez umanjivanja ozbiljnih nedostataka i jednog i drugog – Sud u Hague jeste poslužio korisnoj društvenoj svrsi u Srbiji.

Razumevanje društvenog uticaja Međunarodnog krivičnog prava zahteva brižljivo razmatranje lokalnog konteksta, to jest onoga što naglašavaju političke, istorijske i antropološke analize. Međutim, naglasak na nacionalizmu koji su usvojili neki analitičari zamagljuje nijanse u lokalnim viđenjima međunarodne pravde i razloge iz kojih neki članovi analiziranih društava mogu da ne prihvate “istine” generisane međunarodnim suđenjima. Debata u *Vremenu* poučna je u tom smislu upravo zato što su se u njoj sukobili pojedinci koji su bili dugotrajni protivnici srpskog nacionalizma, koji su želeli da se njihovom vođi sudi za ratne zločine počinjene u Hrvatskoj, u Bosni i na Kosovu i koji su se – uprkos rezervama nekih među njima prema Sudu u Hague – u načelu slagali da je to jedino mesto na kom se takvo suđenje može odigrati. Odbacivanje mišljenja onih koji nisu hteli da prihvate narrativ suđenja Miloševiću kao pukog nazadnog nacionalizma ovde promašuje metu. Naprotiv, debata u *Vremenu* odražavala je razilaženja među antinacionalistima u viđenju konkretnih događaja koji su obeležili i definisali prošlost – šta se dogodilo, zašto se to dogodilo i, na kraju, ko je odgovoran – kao i različita shvatanja o tome kako se treba suočiti s prošlošću i o ulozi koju oni kao javni intelektualci i članovi civilnog društva treba da igraju u tom poslu.

Za svaku stranu u debati glavna referentna tačka za njeno posebno stanovište bilo je iskustvo intervencije NATO-a, kada je rat došao u Srbiju na najdirektniji način i kada su se zbivali zločini na Kosovu za koje je Milošević najpre optužen i procesiran. To je bila prekretnica na zajedničkom putu liberalne inteligencije, trenutak kada su stara priateljstva i intelektualni angažmani bili stavljeni pod lupu i kada su se pojavile nepomirljive razlike. Uloga koju je odigralo NATO bombardovanje u debati *Vremena* upućuje na širi zaključak koji takođe iziskuje obimnije istraživanje: da sećanje na zapadnu vojnu intervenciju devedesetih – bilo da je ona došla prekasno (kao za Hrvate i Bošnjake), u korist jedne nacionalne grupe (kao za kosovske Albance) ili protiv nje (kao za Srbe)⁹³ – i dalje u znatnoj meri

65

93 Prvo NATO bombardovanje ciljeva bosanskih Srba dogodilo se u aprilu 1994., dve godine nakon početka bosanskog rata; kasnije tokom te godine i

utiće na lokalne reakcije na Sud u Hagu, koji se u suštini i dalje opaža kao zapadna institucija uprkos međunarodnom karakteru osoblja i činjenici da on radi u okviru Ujedinjenih nacija. U načelu, međunarodno pravosuđe ne može se odvojiti od lokalnog iskustva o međunarodnoj intervenciji i upravo od tog iskustva zavisi kako će se ono opažati i razumevati.

Debata među liberalnom inteligencijom izazvana suđenjem Miloševiću ostavila je dva trajna nasleđa u Srbiji. Prvo je konačno cepanje Druge Srbije. To je, naravno, jednim delom prirodna posledica završetka rata i Miloševićevog pada. Kao što je jedan član Druge Srbije tada primetio, "bilo je mnogo laksé 'kada smo bili ujedinjeni'. Sada su stvari mnogo konfuznije zato što su linije diferencijacije naših stavova postale zamagljenije".⁹⁴ To svedoči i o činjenici da svaki proces preispitivanja prošlosti u demokratskom kontekstu prate razilaženja u mišljenju: "U modernim društvima mnogo je teže pričati priče koje jednakozvuče u svim krajevima. Ako se građani uopšte okupe oko tog cilja, verovatno se neće slagati o tome kako priča teče."⁹⁵ To je, zapravo, dobro, pošto su se prethodni pokušaji – u socijalističkoj Jugoslaviji – bavljenja teškim, razdirućim iskustvom rata i ratnih zločina zbivali u kontekstu ideoološki uslovljenog zvaničnog metanarativa i političkog ograničavanja dopuštenog govora.

66 Istovremeno, međutim, cepanje Druge Srbije predstavljalo je i jednu nesrećnu ostavštinu, pošto je ta labava koalicija nevladinih organizacija, intelektualaca i nezavisnih medija bila u Srbiji glavni pokretač procesa suočavanja s nedavnom prošlošću. Kako svojim aktivizmom tako i javnim govorom ta grupa je formulisala zahtev političkim elitama i društvu da ne zaborave prošlost, pa je njen raspud oslabio taj zahtev i prekinuo polet i optimizam rane postmiloševičevske faze. Debata *Vremena* je tako otvorila vrata širem suočavanju s devedesetim godinama u Srbiji, ali umesto da podstakne uporniji proces istraživanja, rasprave i širenja znanja o nedavnoj prošlosti, ona se iscrplala u proizvođenju nepomirljivih ideooloških pozicija.

Dve suprotstavljene narativne konstrukcije koje je proizvela debata *Vremena* bile su i tokom sledećih deset godina u velikoj meri karakteristične za liberalni segment diskursa srpske elite o nedavnoj prošlosti. Prvi narativ prikazuje Srbiju kao kolektivno odgovornu, u jasnom i samosvesnom kontrastu prema nacionalističkom tropu o Srbima kao žrtvama, i tvrdi da svako istinsko suočavanje s prošlošću zapravo

---

1995. usledilo je više vazdušnih udara, kao i bombardovanje SRJ 1999. O vojnoj intervenciji u Bosni vidi Steven L. Burg and Paul S. Shoup, *War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention* (M. E. Sharpe, 1999).

94 D.I., "Teskoba pred zločinom", *Republika*, 1-31. oktobar 2002.

95 Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, str. 281.

znači suštinsko suočavanje s kolektivnom odgovornošću. Iz te perspektive pomjnanje zločina nad Srbima stvara lažnu simetriju između srpskih zločina i zločina drugih i predstavlja puko poricanje odgovornosti i produžavanje nacionalizma. I drugi narativ priznaje zločine Srba nad članovima drugih nacionalnih grupa i slaže se s tim da počinioce treba privesti pravdi, ali tvrdi da je sagledavanje prošlosti koje počiva na pretpostavci o srpskoj kolektivnoj odgovornosti i pogrešno i kontraproduktivno jer samo osnažuje opšte osećanje nacionalne viktimizacije i radi u korist nacionalista. Umesto toga – kaže se – potrebno je sveobuhvatno razmatranje prošlosti u kom se moraju uzeti u obzir uzroci, posledice i zločini svih strana.

Oba narativa dobila su svoj izraz u partijskoj politici i javnom mnjenju u Srbiji.⁹⁶ Ali nijedan nije uspeo da izbegne zamke koje su predvideli njegovi oponenti u debati *Vremena* i da se ubedljivo suprotstavi još sveprisutnom nacionalističkom diskursu iako su i jedan i drugi njegovi protivnici. Narativ o nacionalnoj odgovornosti ostao je stanovište manjine i njegovi predstavnici su marginalizovani i bojkotovani u srpskom društvu – delom i zbog isključivog insistiranja na srpskim zločinima i odbrani oštре zapadne politike prisile protiv Srbije, uključujući i NATO bombardovanje iz 1999. godine koje većina stanovništva i dalje vidi kao nezasluženo i nepravedno. U isto vreme, narativ koji insistira na tome da u svakom ispitivanju prošlosti treba uzeti u obzir sve žrtve, pa i srpske, pripojen je diskursu koji teži da minimalizuje obim i specifičnost srpskih postupaka tokom ratova iz devedesetih godina.⁹⁷ Trop “sve strane su vršile zločine” je postao eufemizam za izbegavanje prošlosti, a ne istinski pokušaj da se ona razume. Posledica toga je da rad pamćenja koji su u postmiloševičevskom dobu mnogi očekivali od srpskih elita i dalje ostaje zadatak za buduće generacije.

67

---

⁹⁶ U političkoj sferi prvi od tih narativa najbolje predstavlja Liberalno-demokratska partija Čedomira Jovanovića, a drugi Demokratska stranka Borisa Tadića.

⁹⁷ To je postalo posebno jasno tokom skupštinskih debata 2010. godine, koje su u martu odnosno oktobru te godine dovele do usvajanja dve deklaracije – jedne o Srebrenici i druge o srpskim žrtvama. Čak i u deklaraciji srpske skupštine o Srebrenici pomenuto je da i druge strane u ratovima iz devedesetih treba da se izvine za svoje zločine nad Srbima, što je minimalizovalo specifičnost genocida koji su srpske snage počinile nad Bošnjacima u Srebrenici i dovelo do jednog moralno problematičnog izvinjenja. Vidi Dragović-Soso, “Apologising for Srebrenica: The Declaration of the Serbian Parliament, the European Union and the Politics of Compromise”, 28(2), *East European Politics*, jul 2012.

Č

itaocu se u ovom tekstu nudi jedno objašnjenje za neuspeh Srbije da se u protekle dve i po decenije transformiše u pristojno društvo. To objašnjenje u stvari je rekonstrukcija zapažanja i stavova pravnika i javnog intelektualca Srđe Popovića (1937-2013). Svoje viđenje događaja i kretanja u postsocijalističkoj Srbiji on je iznosio uglavnom u intervuima, ponekad u kraćim autorskim tekstovima. Na prvi pogled rasuta i nesređena, jer u njoj nema nijedne duže i obuhvatnije studije, ta intelektualna ostavština u stvari precizno identificuje, opisuje i objašnjava domaće tranzicione probleme. Jednako tako ona daje predloge za njihovo otklanjanje.

PRODUŽENO KRIVIČNO DELO: DVE NEUSPELE SRPSKE TRANZICIJE

DEJAN ILIĆ

Iz pažljivijeg čitanja Popovićeve intelektualne ostavštine formira se celovit uvid u dve neuspele tranzicije u Srbiji: jedne iz 1990. i druge iz 2000. U poslednjih dvadeset i pet godina, Popović je tražio i pronalazio razloge zbog kojih je Srbija oba puta propustila da iskoristi tranzicionu šansu koja joj se ukazala. Na slici koja se formira iščitavanjem njegovih intervjua i tekstova vide se akteri unutar političke arene koju uokviruju dominantni kulturni obrasci, kao i nasleđe loše prošlosti. Recimo odmah, uzroke za epohalni neuspeh Srbije, Popović vidi u glavnim akterima, prethodnom političkom poretku, dominantnim kulturnim obrascima i, u slučaju tranzicije iz dvehiljaditih, odbijanju da se prizna zločinačko nasleđe iz devedesetih. Utisak je da u opisu neuspeha iz devedesetih Popović naglasak stavlja na aktere koji moći unutar političkog polja stiću manipulacijama u polju kulture. Posle iskustva iz dvehiljaditih, Popović je razloge za neuspeh svodio na kulturu: njegov stav iz tog poslednjeg perioda dao bi se sažeti u jednostavnu formulu – ili će Srbija promeniti svoj kulturni model, ili će nestati!

Kako bi se od pravnika i očekivalo, tri dokumenta – jedna (fiktivna) optužnica za “produženo krivično delo” stvaranja zavere “radi neprijateljske delatnosti prema SFRJ” protiv Slobodana Miloševića, Borisava Jovića i Veljka Kadijevića iz 2003. godine¹ te “Predlog za proširenje optužnice”² iz 2005. i “Predlog za dopunu dokaznog postupka”³ iz 2007, oba u vezi sa pozadinom atentata na Zorana Đinđića i mogućom političkom ulogom Vojislava Koštunice u tom kriminalnom delu – najduži su i činjenicama najpotkrepljeniji prikazi ključnih epizoda u delovanju konkretnih aktera dve neuspele srpske tranzicije. Od tog “suvog” pravničkog štiva razlikuju se intervjui i tekstovi u kojima Popović u širokim potezima tumači zbivanja iz devedesetih i dvehiljaditih. Iako ih u tom izvornom obliku ne prati razrađen pojmovni aparat – pojedine koncepte Popović će tek uzgred i vrlo sažeto definisati – ta tumačenja ipak imaju jako teorijsko uporište, ponajmanje u pravnoj nauci. Kada se sklope u celinu, ona daju jednu sveobuhvatnu, dobro utemeljenu interpretaciju nedavne srpske prošlosti.

Ambicija ovog teksta je da izloži tu celinu. Rekonstrukcija će teći hronološki, a za ključne će se uzeti godine 1990. i 2000. One obeležavaju granice između tri perioda u novoj srpskoj istoriji: 1990. se završava prvi, koji bismo – rečima samog Popovića – mogli nazvati “putem u varvarstvo”. Između 1990. i 2000. su “varvarske” ratne godine obeležene masovnim zločinima srpskih snaga. Treći period počinje 2000. Godine 2012, Popović konstatiše da Srbija za dve i po decenije nije uspela da se izvuče iz “crne rupe” u koju je upala 1990. Razlog za to je dominantni model koji će označiti kao “kulturu poniženja”. Devedesetima, pak, dominiraće – po Popoviću – “kultura straha”. Reč je, naravno, o jednom te istom modelu.

Ovde je dakle reč o rekonstrukciji jedne celovite slike o raspadu savezne države, ratovima i zločinima, te nesposobnosti jednog društva da se upristoji. I sve to iz ugla kulture. Čitajući Popovića, čitamo o značaju kulture u tranziciji. Neću dokazivati da Srbija još nije postala pristojno društvo. Taj posao obavili su drugi.⁴ Naš

¹ Reč je o svojevrsnom misaonom eksperimentu koji se sastoji u formulisanju “elemenata jedne optužnice, po kojoj bi Milošević, Jović i Kadijević, da im nije uspelo da unište SFRJ, odgovarali po tada važećim jugoslovenskim zakonima pred domaćim sudom”. Vidi “Oni se kao otcepljuju, a mi im kao ne damo”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 15–47.

² “Predlog za proširenje optužnice”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 235–248.

³ “Predlog za dopunu dokaznog postupka”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 275–300.

⁴ Ovde ću navesti tek nekoliko publikacija. U zaključku zbornika *Četiri godine tranzicije u Srbiji* (Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije, 2005)

fokus je na ostavštini Srđe Popovića, a u fokusu te ostavštine, kako sam je ja pročitao, nalazi se kultura – konkretno, kultura Srbije koja odbija da se promeni. Po tome, čini mi se, Popović zauzima naročito mesto među domaćim i stranim stručnjacima za tranzicije. U središtu tranzitoloških studija obično se nalaze konstitucionalna, politička, pravna i ekonomska pitanja. Slučaj Srbije, pak, nedvosmisleno pokazuje da se njima mora dodati i pitanje kulture. To pitanje u tesnoj je vezi sa pravnim aspektima tranzicije. Mnogi pravnici imali su svest o tome da i kultura mora biti od nekog značaja za uspešnu tranziciju, a pogotovo za sprovođenje tranzacione pravde, ali su je ipak videli kao manje važnu od prava.⁵ Iako pravnik, Popović je kulturu sve vreme isticao u prvi plan: neretko, davao joj je – s dobrim razlogom – veći značaj nego pravu i pravnim merama.

Uporedo s Popovićevim shvatanjem nedavne prošlosti izlažem koncepte za koje smatram da su važni za njegova tumačenja. Polazim od koncepata tranzicije i tranzacione pravde kao okvira za Popovićeve istorijske interpretacije. Posle toga slede Popovićevi prikazi tri razdoblja propalih tranzicionih pokušaja. U svakom od tih delova stoje i kratki ekskursi o konceptima koji su važni za te konkretnе prikaze.

---

date su sledeće ocene: u Srbiji ne postoji snažna reformska politička orijentacija; osnovna pokretačka snaga tranzicije nije u Srbiji, nego je vanj nje; Srbiju je savladao “tranzicioni umor”. I deset godina po otpočinjanju tranzicije, utisak je da taj “umor” ne samo što ne prolazi nego je sve veći: ako je u središtu prvog zbornika bila ekonomija, autori u zborniku *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle* (Beograd: Fondacija Heinrich Böll, 2010) bavili su se političkim institucijama i došli do sledećeg opštег zaključka: postojeći poredek pokazuje zaprepašćujuće sličnosti s prethodnim poretkom; politika u Srbiji i dalje se vodi u etnonacionalističkom ključu; Srbija se još nije konstituisala kao država i nedostaje joj savremeni politički identitet. Što se konstitucionalnog aspekta tranzicije u Srbiji tiče, treba pak pogledati analizu Aleksandra Molnara dovoljno rečitog naslova *Ustavni хаос прве револуционарне ротације у Србији: 5. октобар 2000 – 27. јул 2012.* (Beograd: Fabrika knjiga i Fondacija za otvoreno društvo, 2013).

5 U tom smislu, zanimljiv je primer Marka Osiela. Pošavši od iskustva aktera argentinske tranzicije on je sasvim ozbiljno predložio da se režiranim, dramaturški osmišljenim javnim sudskim procesima protiv osumnjičenih za masovne zločine, iz dana u dan, u nastavcima nalik na popularne TV serije, kod gledalaca proizvede privrženost novim vrednostima, uspostavi ispravno kolektivno sećanje i učvrste principi liberalne moralnosti. Vidi Mark Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law* (New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 2000).

I.

TRANZICIJA, TRANZICIONA PRAVDA, KULTURA I IDENTITET

Kontekstualno-specifična priroda koncepata tranzicije i tranzicione pravde proizlazi iz njihove zavisnosti od konkretnih okolnosti i aktera. Tranzicija je uklještena između loše prošlosti i neizvesne budućnosti društva koje hoće da se promeni. Razumevanje konkretnе prirode loše prošlosti i normativni cilj kome dato društvo teži presudno određuju prirodu same tranzicije. Pored toga, na shvatanje tranzicije i tranzicione pravde u konkretnim situacijama presudno utiču i subjektivna poimanja pravde aktera koji žele njeni ispunjenje.

Tako, na primer, o ulozi tranzicione pravde u tranziciji piše Jon Elster.
Elster kaže da se tranzicija uopšte i tranziciona pravda posebno mogu posmatrati samo iz ugla tranzicionih aktera, pa stoga ne može biti opšte teorije o tranzicionej pravdi, kao što je, smatra Elster, uostalom nema ni o samoj pravdi: postoje jedino ljudi koji postupaju u skladu sa svojim osećanjima i interesima, pa stoga – zaključuje on – zadatak nije da se utvrdi njihovo značenje, nego da se podrobno objasni uloga pravde u tranziciji. Pri tom treba stalno imati na umu da se tu pod pravdom podrazumevaju isključivo pojmovi pravde i pravičnosti kojih se pridržavaju sami akteri i koji su, da ponovimo, oblikovani njihovim emocijama i interesima.⁶ Elster, razume se, nije sasvim u pravu, ali njegovi uvidi zasnovani na ispitivanju niza konkretnih istorijskih situacija u kojima se namesto jednog uspostavlja drugi poredak jesu relevantni: oni su važni upravo tamo gde njegov metodološki individualizam može dati najbolje interpretativne rezultate – u tumačenju ponašanja samih aktera.

Za razliku od Elstera koji odbacuje normativne aspekte tranzicije i tranzicione pravde, Ruti Teitel insistira na shvatanju tranzicije kao procesa sa normativnom komponentom prelaska od manje demokratskog i liberalnog režima ka više demokratskom i liberalnom režimu.⁷ Tranzicija tu podrazumeva da se čitavo društvo upušta u poduhvat vlastite političke, društvene i kulturne rekonstrukcije. Potreba za tako krupnom promenom proizlazi iz uvida da je prethodna vlast razorila društvene kapacitete za sklapanje pristojnih društvenih aranžmana. Taj uvid počiva na identifikaciji zlodela prethodnog režima. Na ta zlodela odgovara se primenom posebnih instrumenata tranzicione pravde. Odatle slede dva važna izvoda: prvo, koncept tranzicione pravde ne može biti proizvoljan – bitno ga određuje priroda zlodela prošlog režima;

⁶ Vidi Jon Elster, *Svođenje računa. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*, preveli Vesna Bogojević et al. (Beograd: Beogradski krug, 2005), posebno 4. pov glavlje, str. 131–198.

⁷ Vidi Ruti G. Teitel, *Tranziciona pravda*, preveli Dejan Ilić i Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2014), str. 15.

drugo, za identifikaciju tih zlodela bitan je koncept same pravde, njegovo normativno i univerzalno važenje – na osnovu toga se zaključuje o zločinačkoj prirodi prethodne vlasti. Univerzalno i normativno shvatanje pravde bitno je i za viziju društva kome se teži – za definisanje pravne države i vladavine prava.

Tranzicija dakle nije samo puki prelazak iz jednog poretku u drugi; nапротив, реће је о трансформацији друштва која подразумева нормативни скок из стања неправде у праведнiji демократски и liberalni пoredак. Тада скок није могућ без промене нормативних образаца, а то значи без културне промене. У неким случајевима – као што је то случај Србије – то напослетку значи промену идентитета политичке јединице. Тител, наравно, не заобилази пitanje kolektivnog идентитета и njегове промене у транзiciji. Но, пре него што pogledamo njen одговор, jedna kratka digresija.

Pitanje nacionalnog идентитета нашло се и у средишту “расправе историчара” која се у другој половини осамдесетих водила у Савезној Republici Nemačkoj. На једној страни у том спору нашао се Jürgen Habermas, а на другој група историчара са Ernstom Nolteom на чelu. Спор се водио око “normalizације” злочиначког нацистичког наслеђа из угla posleratnog nemačkog идентитета. Историчари су заговарали смеštanje nacional-socijalizma у шири историјски контекст у коме би се он тумачио као реакција на совјетски totalitarni režim и njегове злочине. Habermas је, пак, бранио став да тада период представља коначну цезиру у немачкој историји, definitivni prekid sa свим dotadašnjim tradicijama, posle кога Nemci moraju iznova da izgrade sopstveni идентитет у овречи према масовним злочинима које су починили и који се не могу ни разумети ни opravdati.

Не само што је smatrao nedopustivom “normalizацију” national-socijalističke “epizode” у историји немачког народа, он је takođe odbacio као neprihvataljive pokušaje да се kontinuitet немачке нације uspostavi prostim zaobilaženjem или “premošćavanjem” злочиначког периода.⁸ Ne постоји историјска тачка pre 1933, smatra Habermas, на коју се може prikopčati posleratni немачки идентитет: sve predратне традиције nepopravljivo су korumpirane national-socijalističkim злочинима. Habermas stoga предлаže да се нови nationalni идентитет gradi preispitivanjem немачких традиција или облика живота из угla njihove povezanosti са Drugim svetskim ratom и нацистичким злodelima. Iz takvog preispitivanja proizašao је концепт ustavnog patriotism: формирање nationalnog идентитета oko vrednosti a ne oko posebnih традиција, to jest zalaganje за нормативни идентитет umesto narativnog.⁹

73

8 Ovo je bilo стајалиште Michaela Stuermera. За целу raspravu vidi E. Piper (ur.), *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit. The Controversy Concerning the Singularity of the Holocaust* (New Jersey: Humanities Press, 1994).

9 Vidi Jan-Werner Müller, *Ustavni patriotism*, preveo Dejan Ilić (Beograd: Fabrika knjiga, 2010).

Teitel će, pak, ostati pri narativnoj koncepciji identiteta. Kao da joj je ponestalo istorijskog materijala kojim bi potkreplila tvrdnju o nužnoj promeni identiteta, ona pristupa identitetском pitanju u tranziciji kroz interpretacije književnih dela. Literarni izvori na koje se oslanja su jedna biblijska priča i jedna Shakespeareova drama.¹⁰ Iz ta dva predloška ona izvodi sledeća obeležja tranzicije: uslov za otpočinjanje tranzicije je spoznaja istine o zloj prošlosti; za tim mora da usledi institucionalno odricanje od zle prošlosti i prihvatanje novootkrivene istine; i jedno i drugo vraća društvo na "pravi" put. Svrha samospoznaje je transformacija koja vodi ka promeni kolektivnog identiteta i ponašanja. Naravno, i u biblijskoj i u Shakespeareovoj priči reč je o individualnim, a ne kolektivnim identitetima, ali to autorki ipak ne smeta da po analogiji izvede zaključke koji se odnose na identitete političkih zajednica.

Ta neobična strategija pre svega otkriva poteškoće na koje je Teitel naišla kada je u analizu uključila – potpuno opravdano – i pitanje identiteta. Problem je u tome što nije lako zamisliti kako se društva koja prolaze kroz tranziciju re-kreiraju, kako se formira novi kolektivni identitet na ostacima starog. Identiteti se ne stvaraju ni iz čega kao što ne mogu ni nestati bez traga. Elster je to predstavio jednom upečatljivom slikom: on je društvo u tranziciji uporedio sa brodom koji se pokvario na otvorenom moru i koji se mora popraviti od materijala koji se nalazi na njemu. To je paradoksalna situacija, pa Teitel izbegava analitička i pribegava literarnim sredstvima da je opiše.

Ona, međutim, pravi još jedan korak. U redovnim okolnostima, u demokratskim i liberalnim društвима, kaže ona, identitetska pitanja su pitanja kulture,¹¹ što ne može biti sporno ako identitet razumemo kao kulturne strategije,

---

¹⁰ Teitel, str. 160–163. Reč je o priči o Isaku i Jakovu, kao i o drami "Bura".

¹¹ Koja se shvata znatno šire od umetničkih praksi i uključuje, na primer, i istoriju, do koje je Teitel posebno stalo u razmatranju tranzicionih procesa i promene identiteta. O shvatanju pojma kulture biće više reči u zaključnom delu ovog teksta. Ovde je dovoljno reći da bi šire poimanje kulture, s jedne strane, moglo da se osloni na Clifforda Geerta i njegovu konceptualizaciju kulture kao mreže javno dostupnih simboličkih oblika putem kojih ljudi doživljavaju i izražavaju smisao; s druge strane, kultura bi se mogla shvatiti i kao svojevrsno skladište raznih skupova simbola, običaja, narativa i smernica za ponašanje, kako ju je videla Ann Swidler. Zajedno, ova dva shvatanja omogućavaju nam da konkretnu kulturu vidimo kao celokupno nasleđe simboličkih oblika (Geertz) ili raznih skupova simbola, običaja, narativa i smernica za ponašanje (Swidler), dok bi dominantni kulturni model unutar te kulture predstavljaо u stvari izbor iz tog nasleđa koji se nameće kao jedina kultura, dok potiskuje sve ostale elemente. Kolektivni identitet bi se onda sastojao od elemenata koje daje dominantni kulturni model, dok bi

odgovore na važna moralna pitanja, načine pamćenja i osnovne narative o kolektivu – što sve određuje odnos date zajednice prema prošlosti. Međutim, u krupnim društvenim promenama, pravo preuzima na sebe identitetske uloge kulture. Na osnovu novog shvatanja prava¹² identifikuju se zločini prethodnog režima. Ti zločini su razlog da se odbaci predstava o prošlosti koju je gradio taj režim. U pravnim procesima formiraju se nova istina i drugaćiji odnos prema prošlosti, kao i novi načini sećanja. Reč je dakle o novim kulturnim strategijama i drugaćijim odgovorima na važna moralna pitanja. Sve to sa sobom povlači promenu identiteta. Teitel razume da su to pre svega kulturni mehanizmi te da se oni teško menjaju ako izostane opšti pristanak da se to uradi, a mora izostati pošto je prethodni režim razorio njegovu kulturnu osnovu. Zato ona insistira da pravo, uz upotrebu instrumenata tranzicione pravde, formira novi okvir unutar koga će se oblikovati novo kolektivno pamćenje i novi identitet.¹³

Stvari su ipak mnogo komplikovanije od toga. Ideja od koje Teitel polazi u osnovi je tačna: društva u tranziciji menjaju svoj identitet. Taj identitet menja se pod pritiskom novootkrivenih istina o zlodelima prethodnog režima. U razotkrivanju prave prirode zlodela određenu, pa i bitnu ulogu imaju pravni instrumenti: u jakoj varijanti – sudski procesi; u nešto slabijoj varijanti – komisije za istinu. No, i dalje važi da se utemeljujuće “istine” na kojima se formira kolektivni identitet sklapaju i prenose mehanizmima koji nisu pravni. To su kulturne strategije, bitna moralna načela, načini pamćenja, kao i osnovni narativi o zajednici. Lako je zamisliti kako se pravnička istina raspada u sudaru sa “istinom” ukopanom u kulturne strategije, partikularna moralna načela (u opreci spram univerzalnih), načine pamćenja i osnovne narativne obrasce kolektivnog samopoimanja.

U stvari, nema razloga da to zamišljamo: svakodnevno to gledamo u neposrednom (političkom, medijskom, kulturnom, obrazovnom) okruženju. Na primeru suđenja Dinku Šakiću u Hrvatskoj s kraja devedesetih, Viktor Ivančić je ne-

prihvatljive bile samo one ideologije koje su saglasne sa tim preovlađujućim obrascima. Vidi Kliford Gerc, *Tumačenje kultura*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: XX vek, 1998), Prvo poglavje; Ann Swidler, “Culture in action: Symbols and Strategies”, *American Sociological Review*, Vol 51, 1986.

¹² Elster smatra da je i samo pravo rezultat političke odluke: šta će biti identifikovano kao zločin rezultat je političke odluke prema kojoj se saobražava nova pravna definicija o tome šta je zločin. Teitel, pak, smatra da sud o tome šta je zločin treba zasnovati na univerzalnim moralnim načelima koja su otelovljena, recimo, u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima.

¹³ Teitel, str. 106.

dvosmisleno pokazao slabost prava u sukobu sa jakom (identitetskom) kulturom.¹⁴ Uprkos tome što je Šakić, zapovednik koncentracionog logora u Jasenovcu tokom Drugog svetskog rata, bio suđen i osuđen na najstrožu kaznu (istina, ne zbog zločina protiv čovečnosti), hrvatska javnost uspela je od njega da napravi heroja i mučenika za "hrvatsku stvar", i tako potpuno poništi – to jest izvrne naglavce – učinak presude i spreći "identiteski" učinak "novootkrivene" istine. Ivančić će dati dug i podroban opis kulturnih mehanizama koji su izvrgnuli ruglu opravdanu i na činjenicama utemeljenu odluku suda. No, mi se nećemo dalje upuštati u taj slučaj. Ovde nas zanimaju Srbija i njeni slučajevi.

Ako se ne varam, rekao bih da Popović nigde ne koristi termin "tranziciona pravda", a reč "tranzicija" upotrebljava izuzetno retko. Izuvez Nenada Dimitrijevića, ne pominje teoretičare tranzicione pravde. Ne poziva se na tranzicione primere iz drugih zemalja, izuzev jednom, kada će povodom propusta u Statutu Suda u Hagu referisati na Povelju međunarodnog vojnog tribunalu u Nirnbergu i sudiju Roberta H. Jacksona.¹⁵ Pa ipak, sve vreme je govorio i o tranziciji i o tranzicionoj pravdi u Srbiji kao procesima kroz koje Srbija mora proći da bi postala pristojno društvo. Neki elementi tranzicionog narativa stalno su prisutni u njegovim izlaganjima: stvaranje pravne države zasnovane na vladivini prava, izgradnja pluralnog društva, oslobođanje javnog prostora, saznavanje istine, privođenje zločinaca pravdi, prihvatanje kolektivne odgovornosti, promena kulturnog obrasca, formiranje novog kolektivnog identiteta. Nekih drugih elemenata, pak, nema. Upadljivo se nije zanimalo za ekonomiju, na primer.

Stoga njegov prikaz devedesetih i dvehiljaditih može izgledati jednostran. No, ta jednostranost može u stvari biti njegova prednost. Među ustavnim, političkim, krivično-pravnim i ekonomskim pitanjima, istočnoevropske tranzicije naročit naglasak stavljaju upravo na ekonomski pitanja. Nekako se uzimalo zdravo za gotovo, zbog prirode prethodnog režima, da će upravo ekonomske mere dovesti do brze transformacije društva. Popović je na tranzicione stvari gledao iz bitno

¹⁴ Viktor Ivančić, *Točka na U. Slučaj Šakić: anatomija jednog skandala* (Split: Feral Tribune, 2000).

¹⁵ "Ruganje mrtvima", u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 212-214. Nadalje će u beleškama sa referencama na Popovićeve tekstove stajati naslov teksta i broj strane u odgovarajućoj knjizi. Brojevi strana dati su prema štampanom izdanju knjige jer postoji razlika u paginaciji iste knjige u štampanom i u elektronskom obliku, koji je takođe dostupan na <http://pescanik.net/sve-knjige/>. Radi lakšeg snalaženja, zato se uz broj strane u štampanoj knjizi daje i naslov originalnog teksta na koji se referira.

drugačije perspektive. Ono što sledi je istorijski prikaz neuspelih promena u Srbiji dat iz tog posebnog, drugog ugla.

II. 1990/91.

PAD U VARVARSTVO

Druga polovina osamdesetih godina 20. veka u Srbiji protiče u znaku raspadanja partije i savezne države. Nestajanje federalnog okvira otvorilo je, pak, prvu šansu za tranziciju. Po Popoviću, to je pre svega bila mogućnost za političku transformaciju Jugoslavije. Tek ako ta jugoslovenska tranzicija ne uspe, šansu je trebalo da iskoristi Srbija. Promene u Srbiji zaista su se i dogodile: bila je to svojevrsna “tranzicija” u obrnutom smeru, koju će Popović nazvati “padom u varvarstvo”. Tom padu je, po njegovom mišljenju, umnogome doprinela nedovoljno zrela i loše informisana srpska javnost. Ona je bila izložena uglavnom samo jednoj vrsti ideja i ne čudi što je te ideje onda i prihvatile. Ta isključivost, smatra Popović, proistekla je iz straha koji su potpirivale i njime manipulisale nacionalne vođe, pre svih Slobodan Milošević. Za Miloševića – u to vreme predsednika Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (od 16. jula 1990. Socijalističke partije Srbije), a potom i predsednika Republike Srbije (od decembra 1990) – to je bio efikasan način da sačuva vlast u trenutku kada je bio politički poražen i praktično pred silaskom sa javne scene. Izlaz iz očiglednog političkog poraza, Miloševiću je otvorila takozvana nacionalna inteligencija.

To su elementi od kojih Popović sklapa narativ o prvoj neuspešnoj tranziciji u Srbiji: politički poredak koji se raspada; ključni akteri u borbi za vlast; polje kulture u kome se nudi samo jedan odgovor na krizu države. Rezultat te jednakine bez nepoznatih bio je – pad u varvarstvo. Popović pod padom u varvarstvo podrazumeva nestajanje organizovanih oblika zajedničkog života, umesto kojih se pojavljuju “razbojnički oblici”, koji se u političkim odnosima manifestuju kao pravo jačeg. “Ko ima silu, hapsiće”, govorio je tada Popović, opisujući odnose između Srba i Albanaca, to jest srpskih i albanskih čelnika: oni koji su usvojili jedan protivustavni ustav (Ustav Srbije od 28. septembra 1990) hapsiće “one koji pišu Kačanički ustav jer je on tobože protivustavan”. Pošto su i jedan i drugi ustav protivustavni, to na kraju znači da hapsi “ko koga može i ko koga sme, ko je jači”.¹⁶ A tamo gde vlada sila, preovlađuje – očekivano – osećanje straha. Ovako Popović o Srbima 1991: “Ovaj

77

¹⁶ “Pad u barbarstvo”, intervju, *Danas* (Zagreb), 20. II. 1990; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 123–129; citat na str. 124.

narod je prepun strahova (nešto što mnogi ne razumeju), on se plaši od svakoga, plaše ga Albancima, Hrvatima, plaše ga ekonomskim kolapsom, budućnošću. Ovo je jedan uplašeni narod, kojim se može vrlo lako manipulisati.”¹⁷

Godine 1994., Popović će produbiti opis “pada”. On će tada reći da se jugoslovensko društvo raspalo upravo kao društvo. To je važan uvid – ako se “društvo definiše kao zajednica ljudi koji prihvataju jedan vrednosni sistem”, to praktično znači da su vrednosti zamjenjene politikom straha i sile. Uništen je oblik zajedničkog života, a ljudi su “prepušteni samima sebi”, obuzeti strahom jer “ničeg nema, ničem ne pripadaju”. Tako je postavljena scena za nacionalne spasitelje:

78

Onda su ih odmah utešili – nemojte ništa da brinete, ti si Hrvat, ti si Srbin, ti si Albanac, dakle, natrag, korenima. I to je bio jedini oblik pripadanja, jer više niste pripadali društvu koje ima svoj vrednosni sistem, nego ste pripadali praznoj kategoriji. Šta znači biti Hrvat? Šta znači biti Srbin? To nema nikakvu sadržinu, jer ima raznih Srba, ima raznih Hrvata, a ta identifikacija je moguća jedino u sukobu s drugima. Onda postaje jasno: ko je Srbin? – Srbin je onaj koji mrzi Albance, ko je Hrvat? – Hrvat je onaj ko mrzi Srbe... Šta radi Srbin? – Srbin se bori s Albancima, Srbin se bori s Hrvatima. To onda postaje program. [...] Sukob je bio nužan da se tim praznim odrednicama da neka sadržina i da se one pretvore u program – a program je rat!¹⁸

Ovde je reč o uverljivom i koherentnom tumačenju događaja i okolnosti koji su doveli do rata. Istoriski kontekst sastoji se u raspadu jednopartijske države. Individualni akteri su političke vođe i intelektualci; kolektivni akter je uplašeni “narod”. Svakom elementu Popović će u ovoj istorijskoj rekonstrukciji – koja nastaje praktično paralelno sa događajima koje tumači – posvetiti posebnu pažnju. Prvo, država – ona se raspada jer više nema partije koja je drži na okupu:¹⁹

---

17 “Odgovornost snose srpski intelektualci”, intervju, *Koha* (Priština), 3. 4.

1991; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 152–160; citat na str. 156.

18 “I Treći Reich je bio pravna država”, intervju, *Aržin* (Zagreb), 1994; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 198–211; citati na str. 203, 204.

19 O čvrstoj ideološkoj i političkoj sprezi između partije i države vidi u Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)* (Beograd: Edicija Reč, 2003). Vidi, takođe, Nenad Dimitrijević, *Slučaj Jugoslavija. Socijalizam, nacionalizam, posledice* (Beograd: Edicija Reč, 2001).

[...] partijska država – a takvu smo imali, ispravnjenu od svakog drugog sadržaja – ne može bez partije. Odjedanput se videlo da puca i ustavno-pravni sistem u kome je kičmu predstavljala Partija, videlo se da ni institucije države više ne funkcionišu, jer je i njih Partija držala na okupu. Raspao se ceo pravni sistem i sve njegove institucije, zavlada je potpuna verbalna neodgovornost i nasilje.²⁰

Partija se, pak, raspala zbog sukoba između “tvrdog i mekog krila u SKJ”. Meko krilo bilo je “spremno za reforme, slične onima koje su se događale u zemljama Istočne Evrope”. Ono je bilo spremno, u krajnjoj liniji, i da preda vlast. S druge strane bila je “ova čvrsta linija koju je predstavljao Milošević”. Ona je htela da se zadrži na vlasti “po svaku cenu, i silom”. Ta tvrda linija bila je politički poražena raspadom partije januara 1990, na poslednjem Kongresu SKJ.²¹ To je istorijska pozornica.

Svetlo zatim pada na glavnog aktera. Poraz tvrdog krila partije doveo je Miloševića²² u bezmalо bezizlazan položaj. Bio je to i njegov lični poraz. Njegova situacija postala je još teža zbog protesta u Beogradu iz marta 1991, iako su demonstranti tada tražili samo smenu čelnika televizije. Popović veruje da je tada još bilo moguće zauvek skloniti Miloševića sa političke scene. Međutim, dogodio se preokret: Milošević je vešt izbegao poraz i to tako što je pridobio “narod” i vojsku. Oni su mu pomogli da se zadrži na vlasti. Do preokreta je moglo da dođe zahvaljujući kulturnom zaleđu. Kolektivni identitet formiran u skladu sa socijalističkim oblikom života postao je neodrživ. U kulturnom polju, spreman da ga zameni bio je jedino nacionalistički identitetski obrazac. Ideološku potku tog identiteta Popović označava kao “gomilu laži” i “istorijskih neistina”.²³ Ta ideologija, koju su stvorile “ubice za pisaćim stolom”,²⁴ osuđetila je demokratski preobražaj Srbije:

79

²⁰ “Pad u barbarstvo”, str. 124.

²¹ “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, intervju, leto 2000, u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 244–269; citati na str. 248.

²² Za hronološki pregled sticanja i održavanja na vlasti Slobodana Miloševića u periodu 1987–1998. vidi, na primer, Robert Tomas, *Srbija pod Miloševićem. Politika devedesetih*, prevela Aleksandra Popović (Beograd: B92, 2002).

²³ “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, intervju, *Monitor* (Podgorica), 17. II. 1995; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 215–222; citati na str. 220, 221.

²⁴ “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 208.

Ova nacionalna homogenizacija koja se izražava kroz eufemističke slogane, kao “srpsko jedinstvo”, “ujedinite se Srbi”, fatalna je za demokratski razvoj. To je Srbiju zaustavilo u demokratskom razvoju. Najveću odgovornost imaju srpski intelektualci, jer su bili ushićeni opštom euforijom i od toga su imali materijalne koristi, pošto su postali ideolozi tog nacionalnog pokreta.²⁵

Stvar, međutim, nije samo u tome što je Milošević iskoristio intelektualce za manipulaciju uplašenim “narodom”, tu je ponajpre reč o svojevrsnoj povratnoj sprezi: “Od intelektualaca vi uvek očekujete da budu moralno čistiji od političara, a oni su stvorili jednu ideologiju kojoj je trebao Milošević. On je njihove sulude fantazije sproveo u život. Sprovodio je ludosti Ćosića, Đoga, Crnčevića, Kapora...”²⁶ Na istorijskoj sceni sreli su se političar odlučan da po svaku cenu zadrži vlast, “inteligencija”²⁷ koja traži realizatora za svoje sulude zamisli, raspadom države obezglavljena vojska u iščekivanju novog “komandanta”, te uplašeni “narod”. U momentu kada su se stvorili uslovi za demokratski preobražaj, ovi individualni i kolektivni akteri povući će društvo u varvarstvo.

- Za Popovića, društvo “nije prosto bilo koja velika skupina ljudi”; na 80 protiv, društvo su “ljudi u određenim, definisanim socijalnim i ekonomskim ulogama”.²⁸ Kada se društvo raspade, više nema načina da se artikulišu “prepoznati realni interesi pojedinih društvenih grupa i slojeva”.²⁹ Tako nastaje homogeni “narod”.³⁰ Umesto tranzicije u demokratsko društvo, dogodila se “tranzicija” u “narod”. Popović jednostavno konstatuje da nije bilo dovoljno kapaciteta za drugačiju transformaciju – ni političkih, ni kulturnih, ni intelektualnih – kao što nije bilo ni aktera koji bi mogli da povuku tranziciju u pravom smeru. “[M]i nemamo

---

25 “Odgovornost snose srpski intelektualci”, str. 153.

26 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 221.

27 Za vrlo pažljivu i preciznu analizu nacionalističkog intelektualnog miljea u Srbiji tog doba vidi Jasna Dragović Soso, *Spasicioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).

28 “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 258.

29 Isto.

30 Popularnom, “narodnom” verzijom nacionalističke identitetske matrice bavio se ponajviše Ivan Čolović. Vidi, na primer, Ivan Čolović, *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji* (Beograd: B92, 1997), naročito ogled “Srpski politički etnomit”, str. 9-84.

svog Havela”, reći će.³¹ Tu prvu tranziciju osujetile su političke vođe, pre svih Slobodan Milošević, i nacionalistički intelektualci. Podršku im je dao i njihove stavove prihvatio narod, odranije naviknut na vođu. Jednako kao i vojska. To je grupni portret raspada.

Na toj slici dati su i detalji. Glavni akter, pokretač i realizator pada u varvarstvo nesumnjivo je Slobodan Milošević. Popović ističe dve crte Miloševićeve ličnosti. Jedna je želja za apsolutnom vlašću; druga je sklonost ka nemotivisanoj destrukciji. Ne uviđajući potonju, mnogi pregovarači propustili su priliku da na vreme reaguju i stanu Miloševiću na put.³²

Pored aktera, Popović jasno naglašava i strukturne elemente koji su uzrokovali pad. Među njima, opet, akcenat je na kulturnom aspektu. Popović insistira na “kulturi straha”. Strah motiviše ljudе da prihvate nacionalističku ideologiju koju, pak, Milošević, vođen instinktom političkog preživljavanja, pronađazi kod domaćih intelektualaca. “Ljudi su bili uplašeni od budućnosti, strah je pojačan ekonomskom krizom, prezaduženošću Jugoslavije, padom komunizma, strašnim slikama iz Rumunije”, piše Popović, “I Milošević je osetio taj strah, strah kod ljudi od vremena u kome žive. I počeo je njime da manipuliše.”³³ Tako smo dobili vlast koja

81

[...] živi i opstaje na zaoštrevanju odnosa sa svojim susedima. Prvo proglašava nekog za svog neprijatelja, što stvara strah kod Srba, a posle im obećava da će ih braniti pod uslovom da joj se daju šire nadležnosti. Tako se stvara krug: što veće nadležnosti ima ta vlast, stvara se veći strah, i što se veći strah stvara traže se još veće nadležnosti. Nije u interesu te vlasti da rešava bilo šta, jer time bi rušila temelj na kome počiva.³⁴

STRAH I MOĆ

O strahu u politici pisao je svojevremeno Franz Neumann. Više od dve decenije ovaj Nemac se opsativno vraćao jednom pitanju: kako je bilo moguće da njegova

31 “Pad u barbarstvo”, str. 123.

32 Pojedinačne uvide u vezi sa Miloševićem, koje je tokom devedesetih izložio u nizu intervjuja i kraćih tekstova, Popović je 2006. objedinio u celovit portret. Kao (iznenadujući) uzor za taj portret poslužila mu je Coleridgeova interpretacija Shakespeareovog Iaga. Vidi “Milošević, nemotivisano zlo”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 68-81; posebno str. 75-76.

33 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 221.

34 “Odgovornost snose srpski intelektualci”, str. 158.

država doživi epohalni društveni i moralni krah?³⁵ Nama će ovde – u kontekstu Popovićevih istorijskih analiza – biti posebno zanimljiv Neumannov ogled “Strah i politika”.³⁶ Za Neumanna, kao i za mnoge druge njegove sunarodnike, najkasnije od početka tridesetih godina prošlog veka bilo je očigledno da nemački građani srljaju u katastrofu.³⁷ Ostalo je, međutim, nejasno kako je došlo do suspenzije zdravog razuma u međuratnoj Nemačkoj. Poput svojih kolega iz frankfurtske škole, i Neumann je posegao za psihoanalizom u potrazi za prihvatljivim objašnjenjem potiskivanja razuma iz središta političkog života. Iz psihoanalize on će preuzeti i koncept straha, da bi ga razradio u eseju o strahu i politici.

Strah umanjuje slobodu odlučivanja, piše Neumann. Za slobodu odlučivanja, pak, konstitutivne su četiri slobode: sloboda mišljenja, sloboda religije, ekonomska sigurnost i sloboda od straha.³⁸ Jedino strah i sloboda od straha na presudan način iskoračuju iz domena racionalnog. Zato će u pokušaju da objasni iracionalno i pogubno ponašanje svojih sunarodnika Neumann staviti strah u središte svoje političke analize. Strah može ukinuti sposobnost da slobodno biramo i odlučujemo. Kada smo lišeni te sposobnosti, svaki ishod izgleda kao neminovan i van našeg uticaja.

Za Neumanna je važna razlika između realnog i neurotičnog straha:
82   “Prvi se – realni strah – ukazuje kao reakcija na konkretne opasne situacije; drugi

---

³⁵ To pitanje on će u jednom pismu iz 1954. formulisati na sledeći način:

“Kako sam si često nakon 1933. postavljao pitanje gdje se zapravo nalazi moja odgovornost za *nacionalsocijalizam*. Jer, ne verujem u kolektivnu krivicu – ali ne mogu se izuzeti od nje... Svi mi koji smo bili u opoziciji spram reakcije bili smo previše kukavice. Sve smo kompromitirali. Vlastitim sam očima video kako je himbena bila SPD u mjesecima od srpnja 1932. do svibnja 1933. (i ne samo tada) i ništa nisam rekao. Kako su se kukavički ponašali sindikalni bossovi – a i dalje sam im služio...” Navedeno prema Žarko Puhovski, “Kritička teorija politike Franz Neumanna”, u Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, preveli Nadežda Čačinović-Puhovski i Žarko Puhovski (Zagreb: Naprijed, 1992), str. 7-17; citat na str. II.

³⁶ Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, preveli Nadežda Čačinović-Puhovski i Žarko Puhovski (Zagreb: Naprijed, 1992); navedeni esej na str. 227-255.

³⁷ Potresno svedočanstvo o tome može se naći i u važnoj knjižici Karla Jaspersa *Pitanje krivice*. Vidi “Pogовор ‘Питанју кривице’ написан 1962”, у Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, prevela Vanja Savić (Beograd: B92, 1992), str. 99-104.

³⁸ Naravno, Neumann se ovde poziva na uvide američkog predsednika Franklin D. Roosevelta, koji je 6. januara 1941. proglašio ove četiri slobode. – Neumann, str. 227.

– neurotički strah – proizvodi ego da bi ispočetka izbjegao čak i najdaljnju prijetnju opasnosti.”³⁹ Neurotični strah je unutrašnji strah, ali ga spoljašnje opasnosti mogu intenzivirati. Kombinacija unutrašnjeg straha i spoljašnje opasnosti može se ispoljiti u vidu straha od proganjanja. Strah od proganjanja podstiče predaju ega putem afektivne identifikacije sa masom. “Rast straha u strah od proganjanja uspijeva tada kada je jedna grupa – klasa, religija, rasa – ugrožena od gubljenja statusa, bez da razumije proces koji vodi njenoj degradaciji.”⁴⁰ Tada dolazi do političkog otuđenja, to jest do svesnog odbacivanja pravila igre političkog sistema. Konačno: “Regresivni masovni pokret, došavši na vlast, mora, da bi održao identificiranje s vođom, institucionalizirati strah. Tri su metode za to: teror, propaganda i, za pripstaše vođe, zajedno počinjeni zločin.”⁴¹

Neumann su pre svega zanimali građani Nemačke, u svome eseju nije se previše bavio vođom. Za njega kaže samo to da pred podanicima ne sme izgledati uplašeno. To je jedan od izvoda iz teorijske konstrukcije koju je podigao. Ima više razloga zbog kojih nam je Neumann ovde zanimljiv. Prvo, on na probleme koji su ga opsedali nije bacio naknadni pogled unazad. Naprotiv, pokušao je teorijski da ih uokviri u trenutku kada su iskrslili i manifestovali se u svoj svojoj snazi. U tom smislu, Neumann je izuzetan primer pravnika i politikologa koji ne zatvara oči pred zloslutnim događajima; on nastoji da ih razume, opiše i ponudi izlaz.⁴² Isto se može reći i za Popovića.

83

Ima više podudarnosti između interpretacija istorijskih događaja koje su ponudili Franz Neumann i Srđa Popović. Tumačeći događaje u Srbiji na prelazu iz osamdesetih u devedesete godine 20. veka, Popović razvija analitički model umnogome sličan modelu nemačkog pravnika. Popović rečito pokazuje kako je i u Srbiji reč o zameni realnog straha neurotičnim, to jest o skretanju pažnje od stvarnih problema. Stvarni problemi se skrivaju, prečekuju, zataškavaju, tako što se izmišljaju novi problemi. Jednostavan je mehanizam u osnovi tog obrasca. Postoje dobri razlozi da građani budu uplašeni, njihovi životi realno jesu ugroženi. Problem dodatno pogoršava nerazumevanje pravih uzroka za tu ugroženost: konkretna

---

39 Neumann, str. 232-233.

40 Isto, str. 253.

41 Isto, str. 254.

42 Njegova obimna knjiga *Behemot. Struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933-1944* (preveo ju je Damjan Lalović, a objavio zagrebački Disput 2012), čije je prvo izdanje izašlo 1942, a drugo, dopunjeno, 1944. godine odličan je primer za takav pristup. Ta knjiga je pored ostalog poslužila i za osmišljavanje sudskih procesa u Nurnbergu. Pandan toj knjizi u domaćem kontekstu jeste, recimo, zbornik *Srpska strana rata* koji je priredio Nebojša Popov, a izdala Republika 1996. godine.

opasna situacija ostaje izvan vidokruga. Da tako bude, staraju se pored političara i mediji. Umesto da tačno informišu građane o stanju stvari, oni kreiraju sliku sveta – *da je ceo svet u zaveri protiv nas*⁴³ – koja indukuje⁴⁴ neurotični strah.

Neurotični strah predstavlja podnošljiviju zamenu za realni strah. Na toj neurotičnoj slici jasno su označeni tobоžnji uzroci opasnosti koje je lako otkloniti. Recimo, umesto realnih okolnosti koje tada ugrožavaju pristojan život u Srbiji – ekonomска kriza, raspad institucija, nestanak državnog okvira – u prvi plan se kao nosioci pretnje pojavlju donedavni sunarodnici koji “nam” rade o glavi. To što postoji realni razlog za strah samo dodatno pojačava neurotični strah koji sprečava da se identificuje i razume stvarnost. Umesto pravog rešenja za ublažavanje opasne situacije – sklapanjem novih društvenih aranžmana – javlja se lažno rešenje: rat protiv suseda koji nam rade o glavi.

Neumannov model je za nas zanimljiv i zbog aspekta “zajedničkog zločina”. Identifikacija “naroda” sa vođom gradi se i putem osećanja krivice zbog učešća u zajedničkom zločinu i realnog straha od kazne. Tu, naravno, nije reč isključivo o krivici u krivično-pravnom smislu. Pre svega se misli na kolektivnu odgovornost koju podanici izbegavaju identifikacijom sa vođom. Po Neumannu, vođa koji želi da veže podanike za sebe mora izvesti zločin u koji će svi oni biti umešani. (Zgodno će mu tu poslužiti jedan fikcionalni primer – lik Stavrogina iz *Zlih duhova*.) Taj zločin udara večni pečat na savez između vođe i naroda. On čini da taj savez ne može biti razvrgnut. Po mogućству, zločin treba povremeno obnavljati, kako bi se savez dodatno učvrstio.

Svoj mračni eseј Neumann će završiti jednim optimističnim i naizgled krajnje naivnim predlogom: “Mnijemo li ozbiljno s humaniziranjem politike, že-

43 Popović o Srbiji: “[...] i to je u stvari jedna monstruozna država koja smatra, to je njena ideologija, da je ceo svet u zaveri protiv nje i da je i kriminal sredstvo kojim se može poslužiti za preživljavanje”. – “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 208.

44 Reč “indukuje” ovde nije na mestu. Koristim je da bih izbegao priču o odricanju poriva koju u vezi sa strahom sklapa Freud, a za njim i Neumann. Zanimljivo je ipak pomenuti Freudovo objašnjenje, na koje se čvrsto naslanja i Neumann, kako ograničenje poriva osujećeuje užitak, pa otuda ne može biti ispunjen zahtev da se bude srećan. Tu osujećenost Freud će povezati s proizvodnjom straha. Ako to prevedemo u domen politike, dobili bismo otrprilike sledeći jednostavan narativ: vođa podanicima obećava da će biti srećni, pri čemu računa na njihove porive ka užitku; svoje obećanje ne može ispuniti; izneverenih očekivanja, to jest odricanja poriva, nastaje strah; u toj situaciji i podanici i vođa proizvode neurotični strah kako bi izbegli bilo kakvu pretnju konkretne opasnosti.

limo li spriječiti da demagog koristi strah i apatiju, ne smijemo, mi učitelji i studenti, šutjeti. Trebamo potiskivati bahatost, tromost i gnušanje spram prljavštine dnevne politike. Moramo govoriti i pisati.”⁴⁵ Treba imati na umu da je ovo naivnost osobe koja je iz prve ruke, već tridesetih godina prošlog veka, iskusila pogubnu nacionalsocijalističku politiku. Popović nam danas deluje kao sledbenik upravo jednog ovakvog “idealističkog” saveta.

Spremnost da se vođa iz straha bespogovorno sledi, identifikacija masa sa vođom, najkasnije od treće dekade prošlog veka zaokupljaju pažnju filozofa, kritičkih mislilaca, psihologa, politikologa.⁴⁶ Jan-Werner Müller tu zaokupljenost objašnjava kao reakciju na snažni ulazak masa na javnu scenu: politički sistemi morali su da se saviju pod pritiskom velikog broja ljudi koji su zahtevali da se u oblikovanju društva i države uvaži i njihov glas. Tobože u želji da ispune te zahteve, političke vođe kršile su osnovne demokratske principe i izmišljali nove, “demokratski” poretke. Tako su i nacionalsocijalistička Nemačka i Sovjetski Savez (ovde ih navodim zajedno bez želje da sugerisem da postoje suštinska podudaranja između ta dva poretka) imali svoje apologete koji su isticali njihovu “pravu” demokratičnost.

Brojniji od branilaca tih sistema bili su ipak njihovi kritičari. Kada govorimo o vođi koji manipuliše narodom putem straha od proganjanja, vredi skrenuti pažnju na još jednog od njih – Eliasu Canettiju.⁴⁷ Posebno će nam biti zanimljive dve njegove opaske o “masi Nemačke”. Prvo: simbol te mase, kaže Canetti, bila je – vojska.⁴⁸ I drugo: općinjenost militarizmom ogledala se i u funkcionišanju nemačkog parlamenta, koji je, po Canettiju, imao psihološku strukturu zaraćenih

---

45 Neumann, str. 254-255.

46 Jedan od klasika te literature je španski liberalni filozof José Ortega y Gasset. U knjizi *Pobuna masa* iz 1930, on je “čoveka mase” okarakterisao onime što mu je nedostajalo, “a nedostajali su mu tobožnji kvaliteti liberalne ličnosti dobrog devetnaestog veka, a naročito racionalnost i uzdržanost. Još gore od toga, ‘čovek mase’ preuzimao je poluge države i moderne tehnologije, što je, zauzvrat, dalje homogenizovalo ‘mase’”. Tako Jan-Werner Müller sažima poziciju španskog filozofa (Jan-Werner Miler, *Osporavanje demokratije*, prevela Slobodanka Glišić [Beograd: Fabrika knjiga, 2013], str. 30). Ta pozicija je, razume se, u mnogo čemu sporna. I liberali i socijal-demokrati ponudili su niz rešenja za problem koji je Ortega dobro uočio, iako je na njega pogrešno odgovorio. Vidi Hose Ortega i Gaset, *Pobuna masa*, preveo Branko Andić (Čačak: Gradac, 1988).

47 Pre svega, ovde mislim na knjigu Elias Kaneti, *Masa i moć*, preveo Tomislav Kargačin (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010).

48 Kaneti, str. 193-197.

strana:⁴⁹ svrha glasanja u parlamentu bilo je “samo to da se na licu mesta oceni snaga obeju grupa”.⁵⁰

Kao u ratnom sukobu, “glasanje postaje presudno kao trenutak u kojem dve strane stvarno odmeravaju snage”,⁵¹ a da pri tom niko zaista ne veruje “da je mišljenje većeg broja ljudi kod nekog glasanja istovremeno i ispravnije zbog njihove brojčane premoći”.⁵² Canetti je smatrao da ovaj njegov opis parlamentarnog sistema važi za sve evropske parlamente, bez obzira na to da li je reč o dvopartijskim ili višepartijskim političkim sistemima. Naravno, nije bio u pravu. On se bavio jednim posebnim sistemom – političkim sistemom nacionalsocijalističke Nemačke – te njegovi uvidi ostaju validni samo kada je reč o tom i njemu sličnim sistemima. U nekim drugim sistemima iz tog i kasnijih vremena, pravo većine da donosi odluke bilo je strogo ograničeno ustavom i zakonima. Tu bi bila reč o ustavnim demokratijama koje počivaju na vladavini prava, a ne na vladavini većine.

Neumann i Canetti pokazuju lice i naličje istog tipa vlasti, to jest način vođenja spoljašnje i unutrašnje politike izrazito autoritarnih režima. I jedno i drugo lako je primenljivo na Srbiju iz devedesetih. I jedno i drugo uočio je i Popović i jasno to predstavio.

”PRODUŽENO KRIVIČNO DELO“

”Ovoj zemlji predstoji teško puzanje iz crne rupe u koju se ukopala tokom poslednje decenije”, tako Popović vidi Srbiju u letu 2000. Nije imao ni najmanju nedoumicu oko toga šta se dogodilo tokom devedesetih. Naziva to “produženim krivičnim delom”:

... kada postavite oko jednog grada artiljeriju i snajpere koji četiri godine, kao na streljani, odstreljuju ljudi, žene, decu – onda postaje jasno da se tu radi o jednom masovnom zločinu, koji se odvija, kako bi pravnici kazali, jednim produženim krivičnim delom, pred televizijskim kamerama, a ceo svet nemoćno gleda to divljaštvo. Tu streljanu finansirala je i organizovala vlast u Beogradu...⁵³

---

49 Isto, str. 203.

50 Isto.

51 Isto.

52 Isto, str. 204.

53 ”Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 245.

Produženo krivično delo proisteklo je iz osnovnog zločina srpskog političkog rukovodstva – zločina protiv mira.⁵⁴ Zajednica koja je 1990. propustila šansu da se transformiše te nije izvela tranziciju i uspostavila pravnu državu i vladavinu prava, završila je kao homogena masa, to jest “narod”. Taj “narod” se sada našao na prelasku iz devedesetih u dve hiljadite sa bremenom odgovornosti za teške zločine počinjene u njegovo ime i uz njegov, ne samo nemi, pristanak. Popović, međutim, jasno razdvaja odgovornost “naroda” od krivično-pravne odgovornosti njegovih vođa i profesionalnih boraca:

Ljudi nisu verovali u rat, jer se nisu mrzeli toliko da bi rat i vodili. Zato su i zločini koje su na početku sukoba činili pripadnici JNA i Arkana bili tako strašni, vadili su oči, ubijali su masovno ljude oko Vukovara, raspirivali mržnju. Verujem da je sve to hladnokrvno smisljeno, da bi rat mogao da se hrani. Onog trenutka kad na televiziji pokažete leševe, odrubljene glave, kada ubijete nečije dete, ceo univerzum se menja. Zaboravlja se da smo se nekad, ako ne ludo voleli, a ono makar tolerisali i živeli zajedno... Nasilje, dakle, nije nastalo spontano, već je naređeno sa vrha i izvodili su ga profesionalci. Proizvodili su leševe, strah i mržnju. Vladar je mogao mirno da vlada. Više nije bilo bitno u kakvom ćemo uređenju živeti, kako će izgledati skupština, kakva je opozicija... Strah je sve normalno razneo kao atomska bomba.⁵⁵

87

Povratak u normalnost zahtevao bi pre svega prihvatanje istine o devedesetima. Ta istina morala bi biti dovoljan razlog za pokretanje korenitih promena u društvu, koje podrazumevaju izgradnju institucija pravne države i vladavinu prava. Pored toga, u otklonu od zločina morao bi se formirati i novi identitet. Dakle, Srbija se posle devedesetih našla na istoj onoj tački na kojoj je bila i 1990. Ovaj put, međutim, teret nasleđa loše prošlosti mnogo je teži. Ako je početkom devedesetih problem bio u tome što Srbi, “u proseku, ne znaju ništa ni o svojoj tradiciji, ni o svojoj kulturi, ni o svojoj istoriji”, pa im je Milošević objasnio šta znači biti Srbin”, a to sa srpskom tradicijom i srpskom kulturom i istorijom nije imalo nikakve veze,⁵⁶ stvari su sada bile još mnogo komplikovanije i zločudnije. Istina iz devedesetih nosi sa sobom krivično-pravnu odgovornost bezmalo čitavog državnog aparata. Bilo je nerealno

54 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 207. Vidi i “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”.

55 Isto, str. 222.

56 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 209.

očekivati da će taj isti aparat insistirati na obelodanjivanju te istine. Pored toga, postojala je bojazan, o kojoj Popović takođe govori u letu 2000, da “narod to ne bi prihvatio”. Vreme će potvrditi da taj “patriotizam” što se ogleda u jatakovanju “svakom lopovu i ubici samo zato što je Srbin” zaista prevlađuje u Srbiji iako “strahovito moralno nagriza društvo”.⁵⁷ Uprkos svemu, Popović insistira da se mora stvoriti jedna kredibilna pozicija koja bi uporište imala u istini:

Srbi su dosad istoriju učili uglavnom iz narodnih pesama, a nema nade ukoliko nemate jasnu svest o sebi, pa i onom najgorem u sebi. Identitet smo zasnivali na gomilama laži, istorijskih neistina i to nas je dovode i dovelo. Najveći patriotski zadatak u Srbiji je da se spozna ta istina, ne samo onaj deo slavne istorije kojim se Srbi ponose, već puna istina – o porazima, klanjima, užasima koje su Srbi počinili.⁵⁸

Pošto Srbi nisu bili u stanju da obelodane tu istinu, izlaz se morao tražiti izvan Srbije. Srđa Popović video ga je, za kratko, u Sudu u Hagu. Drugi izlaz nametale su same činjenice i realni odnosi moći unutar Srbije. Popović se nije ustezao da to glasno izgovori: zarad sopstvene budućnosti, Srbija treba da bude vojno poražena.

88

SUD U HAGU

Godine 1995, Popović Sudu u Hagu predviđa važnu ulogu u zaustavljanju spirale sukoba, zločina i osvete:

Ja jesam za taj sud, čak i ako ga neće biti. Ne znam koliko je iskrena želja za taj sud, čak i onih koji su ga stvorili. Ali, ja tu ne mogu da se postavim ni nepristrasno, ni objektivno, jer ne želim ni da pomislim da takvog suda neće biti. Na ovom celom prostoru ne može biti života dok krivice ostanu kolektivne. Kolektivne krivice samo vode novim sukobima, revansizmima, i tome nema nikad kraja, to je jedan začarani krug koji ovde večno traje. Ako bi jedanput mogli da se individualiziraju učinci, njihovi zločini i odgovornost, možda bi onda bilo lakše tim kolektivima nacionalnim da opšte jedni s drugima.⁵⁹

Utvrđivanje krivice individualnih počinilaca ne sme se shvatiti kao rasterećenje kolektiva od odgovornosti. Da ponovimo, kada je reč o pojedincima krivica podrazu-

---

57 “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 246.

58 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 220-221.

59 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 207.

meva krivično-pravnu odgovornost, u slučaju kolektiva krivica se odnosi na političku i istorijsku odgovornost. To su jasni odvojeni koncepti i ne treba ih mešati.

Postoje tri vrste odgovornosti za ove zločine: prva obuhvata naredbodavce i izvršioce, i ona je krivična. Postoji druga odgovornost, odgovornost kreatora javnog mnjenja (takozvanih elita), koji su te zločine podsticali, opravdavali, zataškavali, branili, bagatelisali, relativizovali. Ta odgovornost je moralna: neizbrisiva krmača na tim biografijama, njihova trajna fusnota. Postoji i treća vrsta odgovornosti, političko-istorijska: to je odgovornost onih koji su nekoliko puta birali zločinačku vlast, nosili slike Miloševića, kada je već bilo jasno o kome se radi, sa cvećem ispraćali tenkove, širili *rodoljublje*. [...] Ta krivica je, bojim se, *prilično kolektivna* i trajaće sve dok traje i kolektivno poricanje, pravdanje i zataškavanje zločina.⁶⁰

Popović je od Suda pre svega očekivao utvrđivanje krivično-pravne odgovornosti. Međutim, pročitavši Statut Suda, zaključio je da u tom smislu "Hag neće biti uspešan".⁶¹ Razlog za neuspeh je izbegavanje Suda da u Statut unese zločin protiv mira. Izostavljanje tog zločina za Popovića je bilo "rugarje mrtvima".⁶² No, Popović će i dalje videti prostor da Sud obavi jedan koristan posao i to u vezi sa utvrđivanjem i obelodanjivanjem istine o zločinima. Ako već neće privesti pravdi glavne zločince, Sud bi mogao pomoći ljudima da na osnovu nepobitnih činjenica prihvate "političko-istorijsku odgovornost". S jedne strane, prihvatanje istine i odgovornosti

89

60 "Kapitulacija pred zločinom", *Vreme* (Beograd), 5. 9. 2002; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 90-92; citat na str. 92.

61 "Proizvodaci mržnje, straha i smrti neće stići u Hag", str. 220.

62 "Rugarje mrtvima", u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 212-214. Frazu "rugarje mrtvima" Popović je preuzeo od sudije Suda u Nirnbergu Roberta H. Jacksona. Sudija Jackson bio je Popoviću važan iz dva razloga. Jedan, koji smo već pomenuli, ticao se Jacksonovog insistiranja na krivičnom delu zločina protiv mira. Drugi je u vezi sa njegovim odbijanjem da se suđenje pretvorи u istragu o uzrocima rata. Koji god da su uzroci rata, smatrao je Jackson, sud mora rigidno da se pridržava doktrine da je planiranje i započinjanje agresivnog rata bilo ilegalno. Isti stav uporno je branio i Popović. Istu argumentaciju izneo je, u vezi sa osnivanjem Komisije za istinu i pomirenje od 29. marta 2001. jedan drugi poznati ovdašnji pravnik i ugledni javni intelektualac – Vojin Dimitrijević, u pismu od 15. aprila 2001, u kome odbija da bude član komisije u čijem programu stoji da će se baviti uzrocima rata a ne konkretnim zločinima.

koju ona sa sobom nosi imalo bi jednu praktičnu posledicu: naime, "pisanje prave istorije ovog rata" potrebno je, veruje Popović, i zato što će Srbi ostati "izolovani, pariće u svetu, i neće moći da se uključe ni u šta" sve dok se "ne suoče sa istinom, s onim što je učinjeno u njihovo ime u ovome ratu".⁶³ Stoga:

Sud može obaviti jednu stvar koja se sada ne vidi dobro, a koja je veoma važna. Arhivi u Hagu biće naša istorija, istorija našeg zločina. Tu će istoriju pisati neko ko je posve objektivan, ko se nalazi daleko od našeg jugoslovenskog konteksta. Mislim da je to važno za sve jugoslovenske narode. Jer, zna se kako smo mi pisali istoriju – onako kako nam se sviđa – a ratovali smo, između ostalog, i stoga što smo se svađali oko prošlosti koju smo svi drugačije videli, ratovali smo što nam se, recimo, nisu slagali brojevi žrtava po raznim jamama i Jasenovcima... Srbima sada neće dokazivati Muslimani i Hrvati šta su radili u ovom ratu. Istoriju će pisati neko drugi, u Hagu...⁶⁴

Baš kao Teitel čijim smo stavovima započeli ovaj tekst, Popović takođe veruje da obe-lodanjena istina vodi promeni kulturnih obrazaca, uspostavljanju novog identiteta, što mora ići uporedo sa izgradnjom pravne države zasnovane na vladavini prava. Zato u njegovim razmišljanjima iz druge polovine devedesetih Sud u Hagu ostaje važan uprkos krupnoj manjkavosti njegovog Statuta. Iz više razloga, Sud u Hagu nije ispunio ni tu drugu ulogu. Istina koja je tamo utvrđena, dočekana je u Srbiji sa nepoverenjem. Osobe kojima je tamo suđeno ovde su zadržale status nacionalnih junaka.⁶⁵ Kulturni model pokazao se jačim – upravo onako kako je o tome pisao Ivančić povodom slučaja Šakić u Hrvatskoj⁶⁶ – od pravnih odluka i istine na kojima su one počivale.

PRIŽELJKIVANJE PORAZA

Godine 1993. Popović je sa grupom intelektualaca potpisao otvoreno pismo "Šta Zapad mora da uradi u Bosni"⁶⁷ upućeno predsedniku Sjedinjenih Država. U pismu se od američkog predsednika tražilo da Zapad bombarduje položaje srpskih

63 "I Treći Reich je bio pravna država", str. 210.

64 "Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag", str. 220.

65 Vidi Igor Bandović (priр.), *Rad Međunarodnog krivičnog tribunala za bišu Jugoslaviju i domaćih sudova za ratne zločine* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005).

66 Vidi belešku 14.

67 "Šta Zapad mora da uradi u Bosni", *The Wall Street Journal* (New York), 2. 9. 1993; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 167-170.

snaga u Bosni. Uprkos napadima koji su na njega potom usledili zbog tog pisma, Popović je više puta ponovio isti zahtev i obrazložio njegovu suštinu. Iste godine, po objavljanju pisma, Popović objašnjava:

Mislim da je patriotski danas želeti vojni poraz u Bosni, jer bi on značio i kraj zločina, i politički poraz Miloševića i nadu za katarzu i preokret, i suđenje ratnim zločincima i kraj kolektivnih krivica koje samo rađaju revanšizme i reprodukuju nasilje.⁶⁸

Stvar je bila u tome što su se na ključnim mestima nalazili ljudi sa “apokaliptičnim vizijama”. Oni su nasledili “komunistički aparat, medije, novac, organizaciju”. Imali su pod sobom i vojsku. To je “beznadežna situacija”,⁶⁹ u kojoj se pomoć mora tražiti spolja. Godine 1995, ponovo:

U Srbiji je napravljena jedna gotovo neraskidiva veza između vlasti i kriminala. To se samo silom može razbiti. Milošević drži sve poluge vlasti, drži privredu, medije, vojsku, policiju. Ne zanima ga skupština, međustranački život. On je vaninstitucionalan, da se poslužim njegovom omiljenom frizom. Vlada vaninstitucionalno [...].

[...]

Da je zločin manji, možda bi se i mogao lakše priznati. Stoga se i bojim da će sutra, kada se bude videlo da je sve ovo jedan strašan promašaj, biti lakše reći ono što govori Dobrica Ćosić: pa mi smo jedan proklet narod – a ne: mi smo narod čija je vlast počinila toliki zločin. I ne samo vlast. Iz tog ludila nas, kao i Nemce, može izvući samo jedan nedvosmislen poraz.⁷⁰

91

Poraz kao jedini izlaz iz režima koji društvo uvlači u masovni zločin nije, naravno, kao rešenje izmislio Srđa Popović. Jedna od potresnih epizoda iz istorije međuratne Nemačke svedoči da su se istim idejama vodili i ljudi iz tog doba. Među njima, recimo, Karl Jaspers. On će objasniti da je već u prvoj polovini tridesetih godina 20. veka bilo sasvim jasno da Nemačka hrli ka epohalnom slomu. Pored toga, bilo je jasno da to društvo nema kapacitet da zaustavi taj kataklizmični pad u varvarstvo. Stoga će Jaspers

68 “Opet bih potpisao!”, *Borba* (Beograd), 13. 9. 1993; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str.

171–175; citat na str. 174.

69 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 198.

70 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 219, 221.

u jednom sećanju⁷¹ na te godine, sećanju koje je zabeležio posle rata, priznati da se sa prijateljima slagao da bi jedini izlaz za Nemačku bila strana okupacija, i to što pre to bolje. Do okupacije, kao što znamo, nije došlo, i on će naknadno, pošto su se strašni događaji odigrali, krivicu za katastrofu jednim delom pripisati i silama saveznicama. Trebalо je, smatra on, da te snage primene силу pre nego što je Nemačka uopšte i započela svoj ratni pohod. Na sličnom tragu biće i otvoreno pismo iz 1993. koje je potpisao i Popović. Slična svest o nemoći da se spreči moralna katastrofa navela je Popovića da i posle 1993. dosledno zagovara vojnu intervenciju protiv Srbije. Ovde međutim nije reč samo o kapacitetima društva da se sâmo stara o svojoj pristojnosti, ima nešto i u samoj prirodi masovnog zločina što ga od jedne tačke nadalje čini neminovnim a društvo nemoćnim da se odupre toj navadi.

KULTURA I MASOVNI ZLOČIN

Grubo govoreći, može se napraviti razlika između dve vrste kolektivnih zločina: jedne bismo mogli okarakterisati kao režimske, a druge kao masovne. Režimi koji sistematski krše prava sopstvenih građana suočavaju se sa odgovornošću koja ne mora nužno imati veze s kolektivnim identitetom koji preovlađuje u dator političkoj zajednici. Zapravo, najčešće ta veza i ne postoji, uprkos nastojanjima režima da se predstavi kao izraz volje naroda: ti režimi na vlasti se održavaju silom te ako su na početku i imali široku podršku građana, vrlo brzo su je izgubili. Stoga je u takvim situacijama nešto jednostavnije započeti tranziciju ka pravnoj državi i vladavini prava, jer ta transformacija ne ugrožava kulturne i identitetske osnove političke zajednice.

Stvari stoje sasvim drugačije kada je reč o masovnim zločinima. Masovni zločin ne može se konceptualizovati bez pozivanja na kolektivni identitet, što onda neminovno nosi sa sobom i kolektivnu odgovornost. Kolektivni zločin je delo koje je počinio znatan broj pripadnika jedne grupe, u ime svih članova te grupe, uz podršku većine članova grupe, nad pojedincima koji su izabrani kao mete na osnovu njihovog pripadanja drugoj grupi.⁷² Taj zločin nemoguć je bez opšte saradnje i saučesništva mnogih, ako ne i većine pripadnika datog društva. U slučaju kolektivnog zločina društvo je prožeto zločinom u meri u kojoj u njemu saučestvuju ili mogu saučestrovati gotovo svi pripadnici tog društva. Kolektivna odgovornost tada ne proizlazi samo iz pripadništva grupi koja određuje ono što njeni članovi jesu, kao ni samo iz toga što je svaki član grupe eventualno umešan u ono što rade i drugi članovi. Za masovni zločin je karakteristična zajednička kultura koja povezuje

---

⁷¹ Vidi belešku 37.

⁷² Nenad Dimitrijević, *Dužnost da se odgovori. Masovni zločin, poricanje i kolektivna odgovornost*, preveli Dejan Ilić i autor (Beograd: Fabrika knjiga, 2011), str. 54.

pripadnike grupe tako što im daje zajednička iskustva i poglede na svet. Ta kultura pokreće na činjenje zločina i nudi opravdanje za zločin.

Tri uslova moraju biti ispunjena da bi uopšte imalo smisla govoriti o masovnom zločinu. Prvo, taj zločin mora biti svesna akcija velikog broja organizovanih pojedinaca. Drugo, zločin treba da bude ideološki, pravno i politički institucionalizovan i normalizovan. To čine mogućim politički aranžmani, pravne norme i sistem vrednosti, verovanja i stavova koji su oblikovani tako da dopuštaju, opravdavaju i čine običnim povređivanje osoba koje su proizvoljno proglašene neprijateljima. I treće, većina građana treba da prihvati taj izopačeni sistem vrednosti, pri čemu se to prihvatanje ogleda u davanju podrške režimu, njegovoј ideologiji i delima, to jest zločinima.⁷³

Zbog svega toga izuzetno je teško, ako ne i nemoguće, izvesti tranziciju iz režima koji je uvukao građane u masovni zločin, jer ta tranzicija ne može da se izvede bez promene kulturne osnove društva ogrezlog u zločin. Stoga poraz izgleda kao jedna od retkih mogućih opcija za tako korenitu promenu. Inače, zahtev da se kultura koju oblikuju promoteri zločina promeni sama od sebe i samu sebe osudi deluje apsurdno.

IV. 2000-2012.

93

KULTURNI MODELI

Promena kulturnih obrazaca i zajedno sa njom promena kolektivnog identiteta nisu, naravno, sami sebi svrha. Promena treba da dovede do jednog drugog, važnijeg cilja. Cilj tranzicije i obuhvatne društvene, kulturne, identitetske transformacije jeste, recimo to još jednom, formiranje pristojnog društva. Pristojno društvo podrazumeva pravnu državu i vladavinu prava: "Uspostavljanje pravne države i vladavine prava je apsolutno najvažnije pitanje. Pri čemu su to dve stvari. Pravna država bi bila država koja primenjuje svoje zakone, a vladavina prava bi zahtevala da ti zakoni nešto valjaju."⁷⁴

---

73 Nenad Dimitrijević, "Moralna odgovornost za kolektivni zločin", u O. Savić i A. Miljanić (ur.), *Zajednica sećanja* (Beograd: Beogradski krug, 2006).

74 "Zavisno sudstvo", *Emisija Peščanik* (Beograd), 8. 12. 2005; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 400-402; citat na str. 401. Ovo je inače tipičan način na koji je Popović u svojim javnim istupima definisao koncepte na koje se pozivao: kratko, tačno i jednostavno. Jer, suština pravne države "sastoji se u razdvajanju političke strukture države i njene pravne organizacije, koja sama, tj. nezavisno od političke struk-

I “sve to moramo od nule da pravimo”; tu smo se našli “zato što smo jednog trenutka proglašavali bezakonje”.⁷⁵ Izrekavši to, Popović je ulepšao sliku domaće stvarnosti. Ne krećemo od nule, već, da to tako kažemo, iz dubokog minusa. “Minus” se ogleda upravo u dominantnoj kulturi i kolektivnom identitetu. Pravna država i vladavina prava ne uspostavljaju se na “čistoj površini” društva. Nije stvar samo u tome da se takva površina ne može ni zamisliti kao neka vrsta nulte tačke u istoriji društva.⁷⁶ Da bismo uopšte govorili o društvu, moramo pretpostaviti da je “društvena površina” na neki način već uređena i da na njoj već postoje određena društvena “zdanja” u vidu institucija koje otelovljuju jedan vrednosni poredak. Ovo “zdanje” u slučaju Srbije svakako se ne može nazvati pravnom državom i vladavinom prava i to se onda hoće promeniti. Međutim, spram pokušaja promene, “zdanje” deluje kao čvrsti bedem protiv institucija pravne države koje treba da otelove vladavinu prava. Zato se ne može reći da “krećemo od nule”. I zato Popović na drugom mestu precizno kaže da “sve naše teškoće imaju koren u postojećem *kulturnom modelu*”.⁷⁷ Popović će ponuditi više različitih opisa tog kulturnog modela. Na jednom

94

---

ture treba da garantuje slobodu i sigurnost”. — Franc Nojman, *Vladavina prava. Politička teorija i pravni sistem u modernom društvu*, preveo Slobodan Divjak (Beograd: „Filip Višnjić”, 2002), str. 216. Vladavina prava, pak, ogleda se u ograničavanju “političke vlasti nekim opštim zahtevima za otklanjanje institucionalno-normativnih i realno političkih mogućnosti arbitarnog političkog odlučivanja”. — Lidija R. Basta Flajner, *Politika u granicama prava. Studija o anglosaksonском конституционализму* (Beograd: Službeni glasnik, 2012 [1984]), str. 181.

75 Isto.

76 Analogija sa nultom tačkom iz nemacke posleratne istorije samo potkrepljuje ovaj stav. Izgradnja drugačije Nemacke isla je s teškom mukom i uz mnogo otpora. Koncepti ustavnog patriotizma i militantne demokratije razvijeni su upravo kao efikasni odgovori na otpore koje je nemacko društvo pružalo protiv promena. Nulta tačka mogla bi se shvatiti i kao zalaganje za apsolutni zaborav. Ni ta opcija, međutim, nije realna, ponajpre zato što su svuda oko nas posledice zločina, kao i njegove preživele žrtve. Zaborav bi bio poništavanje njihove patnje i negiranje, po drugi put, njihovog statusa kao ravnopravnih ljudskih bića. O tome više vidi u Nenad Dimitrijević, *Dužnost da se odgovori. Masovni zločin, poricanje i kolektivna odgovornost*, preveli Dejan Ilić i autor (Beograd: Fabrika knjiga, 2011), posebno Drugo poglavje.

77 “Čip Milovana Danojlića”, *Feral Tribune* (Split), 29. 1. 2004; u Srđa Popović, *One ganke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 386-389; citat na str. 389.

mestu svrstaće ga u kategoriju “analgezičnih” kultura i naglasiti da su to one kulture koje ograničavaju primenu teorije racionalnih aktera.⁷⁸

To su kulture koje “nisu orijentisane prema postizanju ciljeva, već ka izbegavanju bola [...]”, smanjenju stresa i učvršćivanju stabilnosti”. To je kultura društava koja se prilagođavaju neprijateljskoj i teškoj sredini “odustajanjem”, “povlačenjem u apatiju ili u mali zaštićeni svet samoograničenih aktivnosti”; to su društva “zasnovana na frustraciji, a ne na motivaciji” [...]. Pod “teškom sredinom” podrazumeva se materijalno siromašna sredina, u kojoj su “rizici veliki, a aspiracije rutinski frustrirane” [...]. Drugim rečima, radimo na sopstvenu štetu, jer nam je takav, analgezičan, kulturni obrazac [...].⁷⁹

Ovo odbijanje da se vidi realnost koja nanosi “bol” dovodi Srbiju u absurdnu poziciju: “stara predstava o sebi (pre zločina) nije moguća, a psihološki je nemoguće stvaranje nove (posle zločina)”; stoga je identitet čitavog društva i svakog njegovog člana postao “sumnjiv, neodređen, nestvaran, jer se identitet gradi na kontinuitetu predstave o sebi”.⁸⁰ Stvar je u tome što “istorija poslednje decenije prošloga veka za nas jeste istorija zločina”, dakle baš zločina, a ne, recimo, “istorija ratova, jer

⁷⁸ U vezi sa ovim tek jedna uzgredna zabeleška. U svom predgovoru, prevođoci obimnog uvoda u društvene nauke Jona Elstera požaliće se – “Otkuda tako slabo zanimanje za Elstera u Srbiji?” – da je zanimanje za ovog norveškog teoretičara, kao i za teorije racionalnog izbora uopšte u Srbiji izuzetno slabo. Setili su se ipak da pomenu knjigu Vladimira Gligorova *Politička vrednovanja iz 1985*, ali ne i njegov opis raspada Jugoslavije upravo iz ugla teorije racionalnog izbora *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1994; na srpskom je elektronsko izdanje knjige sada dostupno u prevodu Lane Budimlić [Beograd: Peščanik, 2014] na <http://pescanik.net/wp-content/PDF/Gligorov/vladimir-gligorovzastosezemljeraspadaju.pdf>). Srđa Popović je ostao potpuno izvan njihovog vidokruga. Tim povodom, njihovo pitanje moglo bi da se preformuliše: zašto je zanimanje ovdašnjih politikologa za tekstove Srđe Popovića tako slabo? Vidi Dušan Pavlović, Smiljana Skiba, “Predgovor prevodilaca”, u Jon Elster, *Kako objasniti društveno ponašanje. Još matica i šrafova za društvene nauke* (Beograd: Službeni glasnik, 2014); citirano pitanje na str. 10.

⁷⁹ “Izbegavanje bola”, *Danas* (Beograd), 9. 4. 2004; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 140–141; citat na str. 141.

⁸⁰ “Srpsko društvo i ratni zločini”, *Odjek* (Sarajevo), ljeto–jesen–zima 2003; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 107–113; citat na str. III.

su se ti *ratovi* gotovo isključivo sastojali od nasilja naoružanih profesionalaca nad civilima".⁸¹ Iz loše prošlosti nema izlaza zbog "analgezičnog" kulturnog modela čije se funkcionisanje tumači po analogiji sa psihološkim mehanizmima. Reč je o nesposobnosti "da se činjenice nepristrasno posmatraju van konteksta 'drugih psiholoških potreba, želja i aspiracija'".⁸² Opet je strah pokretač. Strah od bola ili, nešto preciznije, "strah od rušenja".

Kada je reč o individualnoj psihi, strah od rušenja vezuje se za događaj koji se već dogodio: pojedinac je već doživeo rušenje, ali tu činjenicu nosi skrivenu u svom nesvesnom, pošto je događaj tako traumatičan da nije u stanju da ga prihvati i integriše u svoj ego. Tako se našao u nekoj vrsti agonije, preplavljen zebnjom koja preti da opustoši, poruši, uništi njegov psihički život. Tu imamo neprepoznatu disocijaciju između prošlog događaja i teškog iskušenja koje treba da nastupi. Za pojedinca: "[...] rezultat je 'psihička smrt'. Čovek živi 'kao da je već umro', to je njegova glavna odbrana." Što se tiče čitavog društva: "[...] to je nesposobnost da se postane 'ono što jesi'. To je važna i velika laž ugrađena delimično u intelektualnu i, što je mnogo važnije, u afektivnu predstavu društva o samome sebi". Zbog toga: "Mi više ne možemo biti ono što smo bili pre nego što smo počinili sve te zločine – ali takođe, ne možemo postati ono što posle toga *jesmo*, jer ih (te zločine) ne priznajemo."⁸³

96

Naravno, model traumatizovane psihe pojedinca može se na društvo primeniti tek kao metafora. U toj metafori, javni prostor vidi se kao "psiha" društva. Svest društva bilo bi ono što je prisutno u javnom prostoru; podsvest ili nesvesno – ono što je manje vidljivo, što je prečutano ili poreknuto. U domaćem javnom prostoru u velikoj meri se potiskuje razgovor o zločinima iz devedesetih i odgovornost za njih. Kao identitet kolektiva tu imamo oficijelne predstave koje društvo putem institucija nameće o sebi. Naravno, akteri u političkoj areni, baš kao i građani, mogu se ponašati krajnje racionalno i iz vrlo jasnih razloga pribegavati "analgezičnim" kulturnim obrascima ili podgrejavati "strah od rušenja". Za neke od njih, opet, zaista može važiti i "regresivna dediferencijacija psihičkog funkcionisanja" koja se, da ponovimo, ogleda u nesposobnosti da se činjenice nepristrasno prihvate mimo želja, potreba ili aspiracija. Tek, i jedni i drugi doprinose oblikovanju kulture i kolektivnog identiteta koji ne dozvoljavaju da se uspostavi pravna država i vladavina prava.

---

81 Isto.

82 Isto, str. 108.

83 Isto, str. 110

Izvod je jasan: dok god ne krahiraju kulturni mehanizmi koji funkcionišu po modelu psihe osobe traumatizovane sopstvenim zlodelom, Srbija se neće preobraziti u pristojno društvo. Ako delimično ostavimo po strani metafore, dobijamo sledeći narativ o devedesetima i dvehiljaditim: u ratove devedesetih Srbija ulazi sa lažnom slikom o sopstvenoj veličini i žrtvi. Pored toga što je bila lažna, ta slika je sada i ukaljana masovnim zločinima srpskih snaga. Zločinačka realnost narušila je predstavu "naroda" o samome sebi, traumatizovala kolektivnu samo-percepciju. Pod pritiskom realnosti od te slike se mora odustati. To je, međutim, tako jaka povreda ili trauma da se ne može integrisati u "ego", to jest ne sme joj se dopustiti da uđe u zvanični javni prostor. Lažna slika o sebi i dalje se održava po cenu potiskivanja realnosti. Potiskivanje realnosti podriva verodostojnost kolektivne samopercepcije. Na prvi pogled, izlazak iz čorsokaka je jednostavan: prihvati istinu. Ali problem na nivou individualne psihe i jeste u tome što se formirao mehanizam koji odbija da prihvati realnost. Na nivou kolektiva stvari su još komplikovanije. Popović kaže:

Elaboracija događaja svakako je neophodan i prvi korak u tom poslu, ali samo intelektualni, moralni i politički argumenti nisu dovoljni. U interesu srpskog društva mora se razviti strategija, kojom bi se demontirao taj psihološki mehanizam odbrane, kako bi ono moglo "postati ono što jeste".⁸⁴

97

Stvar je, međutim, u tome što to nije puki mehanizam psihološke odbrane. Nапротив, reč je o komplikovanim kulturnim mehanizmima čije poluge drže akteri koji imaju racionalne interese da zataškavaju ili poriču istinu. Drugim rečima, za transformaciju srpskog društva potrebni su politički, ideološki i kulturni resursi i aparat države, a na čelu tog aparata nalazi se i dalje elita koja je Srbiju prvo uvukla u zločine, pa se onda okoristila od tih zločina, te joj sad nikako ne ide u prilog da moć koju je stekla raspirivanjem straha i mržnje upotrebi za vlastito uklanjanje sa političke scene, kako bi se napravio prostor za podizanje pravne države i vladavine prava.

AKTERI IZ DVEHILJADITIH

To je kulturna, politička i krivično-pravna pozornica na kojoj se u dvehiljaditim odigrava novi tranzicioni pokušaj. Vratimo se kategorijama aktera, političkog sistema, kulturnog zaleđa i prirode zločina prethodnog režima koje čine šemu za razumevanje tranzisionih procesa kako bismo primetili da je u devedesetim Popović

---

⁸⁴ Isto, str. 113.

naglasak stavljao na aktere i prirodu nasleđenog političkog sistema. Pošto su akteri iz devedesetih sa političke scene sklonjeni 2000, a politički poredak se na neki način otvorio za različita mišljenja i vizije društva, što jeste jedan od preduslova za stvaranje političke zajednice koja prihvata pluralizam, šanse za promenu kao da su naglo porasle. Do promene, međutim, ponovo nije došlo, da bi se 2012. stari režim do kraja obnovio povratkom njegovih ranijih nosilaca na vlast. Taj niz događaja vodio je Popovića do zaključka da na tranziciju u Srbiji presudno utiče faktor kulture. Kulturni obrasci kao legitimacijska osnova društva i političkog poretku nisu dozvolili da istina o devedesetima, čak i kada bi se probila u javnost, deluje otrežnjuće na građane Srbije.

Kada se u novembru 2012. bude osvrnuo na proteklih dve i po decenije srpskog propadanja, Popović će odlučiti da govori isključivo o kulturi, i to sasvim precizno – o kulturi poniženja. Tom obraćanju – koje će se, kada se danas pogleda unazad, u jednom smislu nažalost pokazati kao testamentarno – prethodio je opet niz javnih istupa i rasprava. Jedan njihov tok ticaće se političke pozadine ubistva predsednika vlade Zorana Đindjića u martu 2003. Taj tok mogli bismo videti kao bavljenje akterima i političkim sistemom. Drugi tok dobio je čvrste obrise u polemici u *Vremenu* iz 2002. godine. U središtu tog toka našlo se pitanje kolektivnog identiteta, dominantne domaće kulture, prirode zločina iz devedesetih i kolektivne odgovornosti za taj zločin.

Deset godina po okončanju te polemike, Popović ponavlja svoj ključni stav: kulturni model koji dominira Srbijom ne dozvoljava da se ona transformiše u pristojno društvo. Pre nego što se vratimo na to pitanje i time zaključimo rekonstrukciju Popovićeve analize epohalnog kraha srpskog društva na prelasku iz 20. u 21. vek, pogledajmo prvo nove aktere.

Precizan i celovit portret tih aktera Popović izlaže u dva predloga za proširenje optužnice, odnosno dopunu dokaznog postupka, oba u vezi sa političkom pozadinom ubistva predsednika srpske vlade Zorana Đindjića.⁸⁵ Spram Đindjića, Popović je postavio Vojislava Koštunicu, koga će označiti kao čoveka kontinuiteta sa kriminalnim poretkom iz devedesetih. Taj kontinuitet se pre svega ogleda u odbrani nacionalističkih matrica na kojima je počivao i stari režim. Zločin ubistva predsednika vlade proistekao je iz tog nacionalističkog sklopa. Politička pozadina tog ubistva smeštena je u kulturni milje “odbrane srpstva” po svaku cenu i svim, pa i kriminalnim sredstvima.

---

⁸⁵ “Predlog za proširenje optužnice” i “Predlog za dopunu dokaznog postupka”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 235–248, odnosno 275–300.

O Đindjiću Popović kaže:

Đindjić i njegova vlada pokušali su, bez ikakve podrške baze, da Srbiju suoči sa prošlošću, to jest, makar samo prečutno, priznali su da je ratni projekat bio sumanut, da je doživeo poraz, da se u Hagu mora platiti ceh i, uz pomoć jučerašnjih dušmana, “onih koji su nas bombardovali” kako kaže Milošević u Hagu, pokušati nekakav novi početak. Zato su bili nepopularni, i on i njegova vlada. [...] Konačno je zbog takve politike i ubijen, a politički cilj atentata jasno je postignut, jasnom porukom da, bar za sada – u Srbiji to neće proći.
[...]

Đindjić je sam protiv svih i protiv raspoloženja biračkog tela, takoreći *na mišiće*, pokušao da ostvari drugačiji program. Nacionalistička Srbija je bila počela da od njegovih uspeha strepi. Atentat je te strepnje uklonio.⁸⁶

Na drugoj strani стоји Koštunica: “Iste one teze koje Milošević zastupa u Hagu, zastupaju i Nikolić i Koštunica u Beogradu: ratovi su nam *nametnuti*, zločina nije bilo, Haški sud je *lažan*. Zato se Milošević, iako politički mrtav, vraća kao vampir u likovima svog bivšeg koalicionog partnera i *čoveka kontinuiteta*.⁸⁷ Iako su se akteri delimično promenili, iako je sa scene otisao “*arhizločinac*”⁸⁸ Milošević, stari posredak održavaju novi akteri, a pre svih “čovek kontinuiteta” – Vojislav Koštunica. Tako propada i drugi pokušaj tranzicije. Popović time nije iznenaden. Već u letu 2000. on jasno vidi da stari režim nije imao pravu opoziciju:

[...] mislim da je najubitačnije što je opozicija stala iza svih ratova koje je Milošević vodio. Čak i ako su oni bili popularni u biračkom telu, a to stvarno ne možemo znati jer ta teza nije stvarno nikad testirana nekom drugom, opozicija je morala tome da se usprotivi i stvori za sebe jednu kredibilnu, buduću poziciju kad Miloševićeva samoubilačka politika krahira, kao što je i krahirala.⁸⁹

I još: “Ako postoji nešto što se može zameriti opoziciji, odnosno njenim liderima, to je što su jako pomogli da se razori srpsko društvo, da se pretvorи u ’narod’. ”⁹⁰ Popović dakle nije verovao ni u opoziciju ni u osnivanje novih stranaka – to nisu bili akteri koji

99

86 “Čip Milovana Danojlića”, str. 387-388.

87 Isto, str. 388.

88 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 207.

89 “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 246.

90 Isto, str. 258.

su u Srbiji mogli da iznesu tranziciju. Jedini put video je – u dosledno prosvetiteljskom duhu – u osnivanju nezavisnih glasila “koja bi pomogla da se prvo uspostavi neka javnost”.⁹¹ Tako je 2000. ponovio ono što je rekao 1990: izlaz iz “kulturnog čoroskaka” jeste isključivo u stvaranju zrele, “a to znači dobro informisane javnosti, koja bi bila izložena ne samo jednoj vrsti ideja”.⁹² Pored pravničkog i javnog angažmana, podrška nezavisnim glasilima bila je treći važan posao kome se Popović posvetio u dvoipodecenijском periodu neuspelih srpskih tranzicija. Sva tri angažmana proistekla su iz koncepta društva koje treba da se izgradi, iz preciznog uvida odakle se kreće, te iz jasne svesti o preprekama koje na tom putu stoje. Najveća od svih prepreka, uveren je Popović, jeste kulturni model koji je praktično zarobio Srbiju i već dvadeset i više godina joj ne dozvoljava de se pomeri iz tačke u kojoj se našla 1990.

KRAJ JEDNE EPOHE

U novembru 2012, na skupu čiji naslov “Da li je završena jedna epoha?” nije bio ništa drugo do odjek ocene o kraju epohe iz 1995,⁹³ te je tako već samim nazivom izrečen sud o dvodecenijskom tapkanju u mestu, Popović je rešio da govori isključivo o kulturi. Ako imamo u vidu njegova zapažanja o kulturi straha iz devedesetih, te reference iz dvehiljaditih o kulturnim obrascima koje je razumevao po analogiji sa određenim psihološkim mehanizmima, njegova odluka ne može da nas čudi. Ne čudi ni to što sad više nije reč o kulturi straha, nego o kulturi poniženja: reč je i dalje o istim kulturnim obrascima. U letu 2000. Popović je zaključio da je kultura straha doživela apsolutni slom; 2012. ipak će primetiti da taj slom ne znači i odlazak sa scene kulturnog modela koji je odveo društvo u propast. Stav iz 2000. glasi:

Ovde je doživeo krah čitav jedan istorijski kulturni obrazac, patrijarhalan, epski, ksenofobičan, tradicionalistički, anahron, slep i gluv za drugog i za vreme u kome živi. Pokazalo se da je strategija ovog obrasca stvorenog još na-

⁹¹ Isto, str. 265.

⁹² “Pad u barbarstvo”, str. 123.

⁹³ “Još od Titove smrti Jugoslavijom je vladao strah. Osećalo se da je kraj jednoj epohi.” – “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 221. Sud o kraju epohe Popović će izreći i 1999, najavljujući odlazak Miloševićevog i Tuđmanovog režima: “Kažu, gotov je Milošević, vidiš da je gotov i HDZ i Tuđman, isteklo je njihovo vreme. Postoji određeni osećaj da je jedna epoha gotova i da je vreme za promene.” – “U kaosu će profitirati Šešelj”, *Novi list* (Rijeka), 9. 8. 1999; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 238–243; citat na str. 243.

kon nacionalnog oslobođenja u devetnaestom veku, sasvim nepodesno, u stvari katastrofalno kontraproduktivno sredstvo za rešavanje problema nacije danas, u ovom svetu. Da parafraziram Miloševića, Srbi se moraju promeniti ili propasti. Znam, šanse su uvek na strani života, ali i Latinka Perović je u pravu kada opominje da postoje istorijski presedani da su nestajali narodi koji nisu uspeli da pronađu odgovore na pitanja vremena.⁹⁴

Godine 2012, Popović počinje izlaganje navodom: "Latinka Perović je nedavno rekla: 'Srpskom narodu preti nestanak.'"⁹⁵ Prilog "nedavno" koji ovde konotira period od deset i više godina takođe sugerije određeni zastoj u vremenu, istorijsku ukopanost iz koje se ne vidi izlaz. U toj istorijskoj slepoj ulici Srbiju drži njena kultura:

Po meni, problemi Srbije i nisu politički i nikakva stranačka politika ih ne rešava, niti to pokušava. Ispod privida političkog života događa se stvarni život društva u kome su pravi uzroci naših dugotrajnih nevolja. Stranke niti mogu niti žele da se tim realnim društvom bave. To bi morao biti posao civilnog sektora i pre svega medija i kulturne javnosti. Naši problemi su počeli u kulturi i u medijima [...].

IOI

Na pitanje kakva je to kultura, Popović 2012. odgovara, dakle, novim terminom: kultura poniženja. Termin je pozajmio iz knjige Dominiquea Moësija *Geopolitika emocija* iz 2009. godine.⁹⁶ No, u Moësijev termin Popović će učitati i iznova elaborirati sve ono o kulturi što je govorio u prethodne dve i po decenije. Iako citira Moësija, Popović iznova gradi vlastiti argument.

Prema Moësiju, kaže Popović, poniženje je nemoć, emocija koja je pre svega posledica osećanja da više nemate kontrolu nad svojim životom, bilo kolektivno kao narod, nacija, ili pojedinačno, kao osoba.⁹⁷ Poniženje bez nade izaziva očajanje i želju za osvetom.⁹⁸ Kulturi koja stenje pod bremenom poniženja, nepodnošljivo je bolno da prizna činjenice, pa je jedna od njenih strategija jednostavno poricanje čak i onoga što je očigledno.⁹⁹ (Popovićev primer: "Dovoljno je pomenuti samo

---

94 "Od nacionalne euforije nije ostalo ništa", str. 269.

95 <http://pescanik.net/teze-za-razgovor-o-kraju-jedne-epohe/>

96 Dominik Moësij, *Geopolitika emocija. Kako kulture straha, poniženja i nade utiču na oblikovanje sveta*, prevela Milica Čećur (Beograd: Clio, 2012).

97 Kod Moësija, str. 73.

98 Kod Moësija, str. 74.

99 Kod Moësija, str. 90.

Srebrenicu.”) Za kulturu poniženja karakteristična je svest da se ne može – pa se to onda i neće – biti uspešan u svetu kojim upravljaju i određuju ga oni koji nas ponižavaju: iz toga sledi izvod – stvoriću sopstveni svet u kome će uspeh biti definisan kako ja hoću.¹⁰⁰ (Primer: “Ovo je najkraća i najsažetija definicija politike DSS-a, Dveri i mnogih desničarskih političara u Srbiji.”) Ako ne možeš da dostigneš one za koje misliš da su odgovorni za tvoje poniženje, bar možeš da ih spustiš na sopstveni nivo: “Pokazaću im šta je patnja”, razmišlja osoba iz kulture poniženja.¹⁰¹ (Primer: “Koštunica: ‘Nanećemo štetu onima koji su priznali Kosovo’ [paljenje Ambasade SAD].”) Poniženje može da se prikriva i fasadom intelektualne oholosti koja se ogleda u stavu: budućnost pripada nama, baš kao što je i prošlost bila naša.¹⁰² (Primer: brojne najave skore propasti Zapada koje ispunjavaju javni prostor u Srbiji.)

Sve su ovo elementi iz ranijih Popovićevih analiza kulturnog modela koji dominira u Srbiji. Moisijeva knjiga samo je poslužila da ih on još jednom ponovi. Ponoviće Popović i neke druge stvari koje se kao stalni motivi provlače kroz njegove analize. Recimo, da je za razvijeno društvo karakterističan visok stepen diferencijacije uloga. Da treba biti nepoverljiv prema poklicima koji pozivaju na sabornost i jedinstvo. Te da je potpuno jedinstvo moguće samo u plemenu koje ima zajedničke neprijatelje. Ponudiće i isto rešenje kao ranije: to nisu političke stranke, već – slobodni i nezavisni mediji, kao jedini put za uspostavljanje normalnih društvenih uloga i osvajanje ličnih sloboda. Ta vera u javni prostor i značaj medija ima svoje konkretno uporište u ovde već pominjanom “duhu prosvjetiteljstva”. Tome ćemo se vratiti u zaključku ovog teksta. Prethodno, nekoliko zapažanja o kulturi poniženja.

102

KULTURA PONIŽENJA: KULTURNE PRETPOSTAVKE RAZVOJA

Knjiga Dominiquea Moisijsa *Geopolitika emocija* ovde nam je zanimljiva iz dva razloga. Prvi se tiče načina na koji je Srđa Popović pročitao ovu knjigu. Umesto čitanja, prebi se reklo da tu imamo slučaj učitavanja. Ilustrativan za to je primer za poricanje onoga što je očigledno u kulturama poniženja. Kod Moisijsa reč je o položaju žena za koji se u islamskom svetu – dakle svetu kulture poniženja u *Geopolitici emocija* – smatra da je “najbolji u svetu”, iako autor smatra da stvari stoje upravo obrnuto. Popović će kao primer negiranja činjenica u srpskoj kulturi poniženja navesti genocid u Srebrenici. Po svemu, te dve “činjenice” nisu istog reda. Uz to, Moisijev primer je podložan sumnji: pitanje je da li je on uopšte izabrao dobar primer za svoju tvrdnju. Primer našeg autora je drastičan i utoliko što navodi “tvrde” činjenice koje ne

---

¹⁰⁰ Kod Moisijsa, str. 88.

¹⁰¹ Kod Moisijsa, str. 74; vidi i str. 104.

¹⁰² Kod Moisijsa, str. 87.

podležu interpretativnim relativizacijama. Što ne znači da je Popović izgubio poentu francuskog autora: naprotiv, poenta koju je on sam dao daleko je ubedljivija i dalekosežnija, mada, istovremeno, i sasvim u skladu sa svim prethodnim tumačenjima iz ranijih godina, o kojima je ovde već bilo reči.

Drugi slučaj učitavanja tiče se nemoći da se bude uspešan u svetu koji oblikuje i njime upravlja onaj ko ponižava. Moisiće reći da čitava islamska kultura poniženja odbija da se prilagodi takvom svetu i za uzvrat teži da stvori sopstveni svet u kome će sama definisati merilo uspeha po sopstvenom nahođenju. Popović će, pak, za primer takvog ponašanja u srpskoj kulturi poniženja uzeti DSS, Dveri i druge desničarske političare. I opet je Popović izneo argument jači od argumenta francuskog autora. Pitanje je da li bi se Moisijeva tvrdnja uopšte mogla odbraniti. Popovićeva je bezmalo očigledna. Uz sve to, u knjizi francuskog autora postoji i koncept "kulture straha" koji bi takođe po nekim svojim osobinama mogao odgovarati onoj "kulti straha" o kojoj je Popović govorio i u devedesetima i u dve hiljaditih. Dakle, i u tom smislu Popović je u izvesnoj meri krivotvorio Moisija, pa nam ostaje da se zapitamo zašto je našem autoru uopšte bilo važno da se pozove na *Geopolitiku emocija*.

Pitanje je zanimljivo i zato što je Moisijeva knjiga u mnogim svojim aspektima u najmanju ruku sumnjiva ako ne i sasvim sporna. Osnovna ideja knjige počiva na tezi da je doba ideologija prošlo i da je nastupilo doba potrage za identitetom. Identitet je onda, spekulise Moisi, tesno povezan s poverenjem, a poverenje ili nedostatak poverenja izražavaju se emocijama: "posebno kroz strah, nadu i poniženje".¹⁰³ Iz te tri emocije koje proističu iz poverenja, pa su tako čvrsto vezane i za identitet, Moisi izvodi svoju tipologiju kultura. Kao neki drugi autori, i Moisi vidi 20. vek kao doba ideologija, iz čega bi onda trebalo da sledi da kulture koje odgovaraju tipovima koje je definisao nastaju na kraju 20. ili početkom 21. veka. Međutim, za većinu svojih primera Moisi će uzeti događaje i kretanja koji su obeležili svetsku istoriju iz sredine 20. veka, što je dakle središnji period – i po samom Moisiu – doba ideologija. Nadalje, nije jasno ni kako Moisi uspeva da razdvoji ideologiju od identiteta, ako znamo da nema ideologije bez subjekta kao svog nosioca. I obrnuto, nema subjekta bez ideologije koja formira njegov identitet. Neki drugi autori, na primer, reći će da je doba ideologija završeno upravo zato što su nestali jasni i celoviti identiteti, to jest subjekti kao nosioci određenih ideologija.¹⁰⁴ Moisi tvrdi sasvim suprotno: ne samo da se identiteti nisu raspali, nego ih on proteže na

103

103 Moisi, str. 26.

104 Vidi, na primer, John Schwarzmantel, *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, preveo Srećko Premec (Zagreb: AGM, 2005).

nadnacionalne entitete ogromnih razmara, poput "arapskog sveta" ili "Čindije" – celine koju čine Kina i Indija. Ali, iako je sačuao koncept kolektivnog identiteta i dao mu bezmalо kontinentalne razmere, iz nekog razloga Moisi je odbacio ideologije i na njihovo mesto stavio emocije – i to samo tri osnovne emocije nade, straha i poniženja. Ovde nam nije namera da kritikujemo knjigu francuskog autora, naše pitanje je – zašto je Popoviću bila važna ova knjiga?

Geopolitika emocija pripada jednoj intelektualnoj tradiciji u domenu političkih nauka za koju mi se čini da je bila veoma važna i za samog Popovića. Izabravši Moisijevu knjigu, Popović se u stvari oslonio, još jednom, upravo na tu tradiciju. Sam Moisi će je u predgovoru za svoju knjigu naznačiti kad sebe svrsta u "sledbenike Remona Arona".¹⁰⁵ Raymond Aron je možda najpoznatiji kao kritičar marksizma, ali u našem kontekstu ta njegova uloga nema većeg značaja. Od toga su važnije njegove ideje o međunarodnoj politici, što je domen u kome ga dosledno prati i Moisi. Popović će Moisijevu polazište sažeto i tačno objasniti sledećim rečima: "Osnovna teza Moisija je da se politika ne može razumeti ako se na nju gleda kao na partiju šaha; uloga emocija u politici vrlo je važna, pa ukoliko ne prihvativimo suštinski uticaj emocija, tok istorije je jednostavno nemoguće razumeti."¹⁰⁶ Isto važi i za Arona: ponašanje ljudi može se objasniti, smatra on, samo ako se uzmu u obzir i načini života, moralna i metafizička shvatanja, ideologije i vrednosti zajednice.¹⁰⁷ Ili: "Političke jedinice su u takmičenju: zadovoljenje samoljublja, pobeda i ugled nisu ništa manje stvarni od zadovoljavanja takozvanih materijalnih težnji kao što su zadobijanje neke pokrajine ili stanovništva."¹⁰⁸ Na ponašanje jedne zajednice, smatra Aron, utiče njena lestvica vrednosti, kao i predstave koje ona ima i prenosi o primerenom životu.¹⁰⁹ Reč je dakle o školi mišljenja koja u središte svojih analiza odlučno postavlja i kategoriju kulture, baš kao što to čini i sam Popović.

S tim u vezi, treba ovde pomenuti još jednog autora koji je promenu i razvoj društva dovodio u neposrednu vezu s kulturnim i ideološkim prepostavkama. Pri tom, pod promenom i razvojem taj autor je pre svega mislio na ekonomsku promenu i napredak, pa je utoliko zanimljivije njegovo pozivanje na ideologiju i kulturu. Mislim na ekonomskog istoričara (i tumača ruske književnosti) Alexandra Gerschenkrona koji je sredinom 20. veka objavio dva kraća eseja – "Economic Back-

¹⁰⁵ Moisi, str. 22.

¹⁰⁶ <http://pescanik.net/teze-za-razgovor-o-kraju-jedne-epohe/>

¹⁰⁷ Remon Aron, *Mir i rat među nacijama*, prevela Ivanka Pavlović (Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001), str. 51.

¹⁰⁸ Isto, str. 152.

¹⁰⁹ Isto, str. 304-305.

wardness in Historical Perspective” i “Reflections on the Concept of ‘Prerequisites’ of Modern Industrialization”.¹¹⁰ Gerschenkron tu upozorava na velike troškove koje podrazumeva svaki ubrzani razvoj: ovde će izložiti neka njegova osnovna zapažanja o izlasku iz zaostalosti.

Koncept zaostale zemlje je relacioni i uvek ide u paru sa predstavom o razvijenoj zemlji: potonja je uzor koji treba dosegnuti. U svojim istorijskim ogledima, Gerschenkron je kritikovao uverenje da je postizanje razvijenosti jednoobrazan proces, kroz koji će sve zemlje proći na isti način. Naprotiv, brzi ekonomski rast može se ostvariti na razne načine. Zaostale zemlje imaju na raspolaganju iskustva razvijenih zemalja. Primeri razvijenih zemalja omogućuju da se utvrde neophodni uslovi za ekonomski rast. Tako zaostala zemlja može zaključiti koje uslove ispunjava, a koje ne. Konačno, za ono što joj nedostaje, ona može pronaći zamenu ili unutar svojih granica ili izvan njih. Nemačka i Rusija s kraja 19. veka pokazuju, recimo, kako se mogao nadomestiti nedostatak kapitala koji je obema bio neophodan za brzu industrijalizaciju. Pošto im se polazna stanja razlikuju, što podrazumeva i potrebu za različitim zamenama, svaka zemlja razvija se na poseban način.

Jedan od Gerschenkronovih najvažnijih uvida jeste upravo to da su moguće supstitucije elemenata koji su neophodni za ekonomski razvoj. Stoga je pomalo i očekivano kada se iz površnih čitanja Gerschenkrona izvlače zaključci o komparativnim prednostima zaostalosti. No, Gerschenkron je napravio još jedan korak u svojim istorijskim analizama mogućih supstitucija. Svaka supstitucija, zaključiće on, ima svoju cenu. Ta cena se često plaća padom kvaliteta života, pa čak i samim životima građana. Stvar je u tome, opomenuće Gerschenkron, što se taj trošak obično ne uzima u obzir kada se svode računi brzog izlaska iz zaostalosti. No, ako se ne računa kao trošak, ta cena se ipak plaća, i to tako što je namiruje odgovarajuća ideologija.

105

Dve su ideologije u Evropi druge polovine 19. i prve polovine 20. veka bile i motivacija i kompenzacija za napore i žrtve koje je zahtevala brza industrijalizacija: socijalistička utopija i nacionalizam. Međutim, pokazalo se da su i jedna i druga bile tek legitimacijske fasade iza kojih su se krili akteri koji su zahvaljujući industrijalizaciji stekli najveću moć. U slučaju sovjetske Rusije, bio je to birokratski aparat države; u slučaju Nemačke bile su to prvo banke, a potom novonastali karteli. U oba slučaja takva raspodela ekonomске i političke moći dovela je do političkog i ekonomskog sloma. Stoga Gerschenkron naglašava da ekonomski rast mora pratiti

---

¹¹⁰ Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1962).

i odgovarajuća politička i pravna transformacija društva. Samo zajedno te promene mogu stvoriti stabilno okruženje za održivi ekonomski rast. Na kraju eseja o preduslovima za modernu industrijalizaciju, Gerschenkron će napisati – koliko patećišno toliko i prikladno – da se možemo samo nadati da će oni koji izvlače zemlju iz zaostalosti birati one puteve kojima će narod prolaziti što jeftinije a da se pri tom uvećavaju njegova dobrobit i sreća.

V. LITERARNI EPILOG

KULTURA, IDENTITET, IDEOLOGIJA

Kada govori o “kulturi straha”, “analgezičnoj kulturi” ili “kulturi poniženja”, kada kaže da se srpsko društvo transformisalo u homogenu masu “naroda”, te kada tvrdi da se identitet tog “naroda” temelji na “gomili laži” i “neistina”, utisak je da Srđa Popović uvek misli bezmalo na jedno te isto. Na osnovu toga dalo bi se zaključiti da se u njegovim iskazima pojmovi kulture, identiteta i ideologije u velikoj meri preklapaju. Tu, međutim, nije reč o terminološkoj ili pojmovnoj nepreciznosti autora. Popović sve vreme zapravo analizira učinak jedne konkretnе ideologije – ideologije “srpskog” nacionalizma – čiji su se nosioci iz redova intelektualne elite borili za njenu dominaciju još od sedamdesetih, da bi krajem osamdesetih, na obostranu “korist”, sklopili pakt sa partijskim čelnicima u Srbiji. Po svojoj prirodi, ta ideologija ima jake pretenzije na definisanje kolektivnog identiteta i oblikovanje kulture u kojoj će se taj identitet formirati i negovati. Ustoličivši se devedesetih, da bi u dve hiljaditim bila i konačno institucionalizovana, ta ideologija – poput svoje socijalističke preteče^{III} – upregla je čitav državni aparat i sve raspoložive resurse u oblikovanje “domaće” kulture i identiteta koji su joj saobrazni. Za opis društva u kome je nacionalizam zvanična i dominantna ideološka matrica – a takvo društvo Popović je zvao “narodom” – opravdano je koristiti pojmove kulture, identiteta i ideologije kao uzajamno zamenljive.

Ova naknadna primedba o tom naročitom pojmovnom podudaranju kao ideološkom učinku “srpskog” nacionalizma važna je da bi se izbegao utisak da Popović kulturi ili identitetu pripisuje neka esencijalistička svojstva. Međutim, iako ih ne shvata u esencijalističkom ključu, na pojednim mestima Popović kulturi i identitetu pristupa kao krajnjim determinantama istorijskih procesa u “novoj” Srbiji – bezmalo u duhu antičke krilatice da je karakter svakom čoveku (u našem

---

^{III} O konceptualnoj bliskosti između komunizma i nacionalizma vidi, na primer, Nenad Dimitrijević, *Slučaj Jugoslavija* (Beograd: Edicija Reč, 2001).

slučaju: "narodu") subbina. Takav učinak kulture i identiteta on ipak neće vezati za neke vanvremene "srpske" karakteristike, nezavisne od kontekstualno-specifičnih datosti; naprotiv, on objašnjava kako je taj kulturni, identitetski i ideoološki sklop nastao zahvaljujući konkretnim istorijskim okolnostima i ponašanju glavnih aktera u njima. Jednom kada je nastao, taj sklop je počeo da usmerava procese u Srbiji ka katastrofalnim ishodima. Popović je očito smatrao da u kulturnom nasleđu Srbije postoje i drugi simbolički obrasci, običaji, narativi i smernice za ponašanje. Da nije tako, ne bi imalo smisla insistirati na tome da je kolektivni identitet instaliran kao "srpski" tokom devedesetih i institucionalno zacementiran u dvehiljaditim zasnovan na "gomilama laži" i "neistina". Niti bi imala smisla Popovićeva nada da će otvaranjem javnog prostora taj identitet, jedna posebna kultura i ideologija izgubiti pozicije moći koje su zaposeli.

Zahvaljujući delovanju ideologije srpskog nacionalizma, iz znatno bogatijeg kulturnog nasleđa Srbije – u koje nesumnjivo spadaju i razne verzije jugoslovenstva – napravljen je jedan oskudan izbor kulturnih strategija, naopakih odgovora na važna moralna pitanja, načina pamćenja i osnovnih narativa o kolektivu koji je odredio odnos "srpskog" društva prema prošlosti i tako utemeljio identitet političke zajednice u nastajanju. Ta ideologija, kultura i identitet postali su nadalje osnova za procenjivanje istorijskih okolnosti i trasiranje političkog i, kako se pokazalo, ratnog puta kojim je Srbija krenula. Da li na osnovu toga može da se zaključi da je u toj poslednjoj deceniji 20. veka "srpsko" društvo postalo nazadno i na neki način predmoderno te da se taj trend po inerciji nastavio i u dvehiljaditim, sledeći smernice ideologije, kulture i identiteta iz devedesetih? Potvrđan odgovor na to pitanje daju zagovornici teze o nedovršenoj modernizaciji u Srbiji ili o odbijanju Srbije da se modernizuje.¹¹² Čini mi se da ta teza nije prihvatljiva utoliko što se poziva upravo na koncept modernizacije. Ovde skrećem pažnju na to da bih ocrtao kontekst u kome ćemo, u samom zaključku, moći da naznačimo i ideoološku poziciju na kojoj je stajao sam Srđa Popović.

Ideološki sukob kroz koji Srbija prolazi u proteklih četvrt veka – mada bi tačno bilo reći čitav prošli vek – u svojoj suštini je moderan. Ideologije uopšte, pa onda i ideologija nacionalizma, jesu jedno od glavnih obeležja modernog doba. To doba čini "modernim" niz stavova ili jedna vrsta opšte filozofije moderne prema kojoj se racionalno može oblikovati ili preobraziti cela struktura društva i politike. Kritika postojećeg stanja, društveni cilj kome se teži i sredstva kojima se do njega stiže čine ono što nazivamo ideologijom.¹¹³ U tom smislu, sama ideja tranzicije –

¹¹² Tu tezu je najbolje argumentovala i zagovarala upravo Latinka Perović.

¹¹³ Vidi Schwarzmantel, navedeno delo.

preobražaja države sa demokratskim i liberalnim deficitom u više demokratsku i liberalnu političku zajednicu – onako kako se uobličila u drugoj polovini 20. veka, a posebno u njegovoј poslednjoj dekadi, izrazito je moderna, to jest u duhu te opšte filozofije moderne. U tom liberalnom duhu moderne je onda i želja da se Srbija preobrazi u pravnu državu zasnovanu na vladavini prava.

Ali, i nacionalizam je ideologija koja nudi odgovor na razvojne izazove moderne, upravo onako kako je to u svojim esejima opisao ovde pominjani Gerschenkron. I jedan drugi politikolog reći će da društva koja sebe vide kao “zaostala” zbog siromaštva i nemoći koji im postaju ponizavajući u poređenju sa drugim, naprednjim zemljama, reaguju posebno snažnim, kompenzacijskim ideološkim mehanizmima koji se sastoje od jakih nacionalističkih uverenja i osećaja.¹¹⁴ Problem je sa nacionalizmom, međutim, u tome što on u sebi već sadrži i jednu drugu – konzervativnu – stranu moderne, a to je otpor prema razvoju koji u ime razuma nalaže odbacivanje tradicionalnih društvenih veza, osećaja, običaja i verovanja (ostavimo sad po strani to što je uglavnom reč o “izmišljenim” tradicijama). Ta kontradiktorna dvostrukost nacionalizma, koji polazi od kritike racionalnog raspolaganja kapacitetima društva za promenu i razvoj u ime postizanja upravo promene i razvoja naposletku najčešće vodi, tvrdi Gerschenkron, ka ekonomskom i političkom slomu.

108

KULTURA PODZEMLJA

Da bismo opisali to konzervativno, antimodernističko, lice “srpskog” nacionalizma, pribecićemo literarnoj strategiji kojoj su, kako smo ovde videli, bili skloni i Srđa Popović i Ruti Teitel. Podsetimo se, Teitel je posegla za Biblijom i jednom Shakespeareovom dramom¹¹⁵ kako bi predstavila za tranziciju nužne identitetske promene. Shakespeareov Iago je, pak, poslužio Popoviću kao model za razumevanje psihološkog profila Slobodana Miloševića. Pri tom, Popović se ne oslanja na izvorni tekst “Othella”; naprotiv, bitan mu je Iago dat iz jedne romantičarske perspektive – dakle Coleridgeov Iago.¹¹⁶ Naravno, Popović je imao očigledne razloge u karakteru ličnosti koju opisuje da izabere ovo posebno tumačenje. Rekao bih, međutim, da su postojali i neki dublji, opštiji razlozi. Romantizam je, naime, milje iz koga niče kritika protiv prosvetiteljskih nastojanja da se racionalno preoblikuju društva – kritika koju će ideoološki izraziti konzervativizam i nacionalizam. Ta kritika jednim delom čvrsto se naslanja i na romantičarsku viziju čoveka kao pre svega iracionalnog bića,

¹¹⁴ Reč je o škotskom teoretičaru nacionalizma Tomu Nairnu. Vidi Schwarzmantel, str. 177.

¹¹⁵ Vidi belešku 10.

¹¹⁶ Vidi belešku 32.

što jeoličeno i u sintagmi “nemotivisano zlo” kojom Popović opisuje Miloševića a izvodi je iz Coleridgeovog opisa Iaga.

U uvodu za svoja predavanja, iz 1965. godine, o romantizmu kao korenitoj kritici prosvetiteljstva, Isaiah Berlin je ponudio jedno metodološko načelo zasnovano na uvidu da je istorija misli, menjanja, delovanja, morala, politike u velikoj meri istorija dominantnih modela. Da bismo identifikovali i objasnili jedan model u kome su ljudi mislili, nastavlja Berlin, treba izdvojiti dominantan obrazac koji vlada tom kulturom. Taj obrazac reflektuje se i u najkarakterističnijim spisima te kulture.¹¹⁷ U portretisanju Miloševića kao “nemotivisanog zla”, Popović je posredno ukazao na kulturni milje romantizma i kritiku protiv pokušaja da se društvo racionalno uredi koja se tu rađa. Ako bismo sad potražili tekst u kome se na najkarakterističniji način reflektovao dominantan obrazac te kritike, nužno se nameću Žabeleške iz podzemlja Fjodora Dostojevskog, a njegov “čovek iz podzemlja” koji progovara iz tih spisa kao amblematična figura otpora promenama zasnovanim na razumu. Primenimo li Berlinova metodološka uputstva, srpsku kulturu na prelazu iz 20. u 21. vek na osnovu jakog otpora koji pruža racionalno motivisanim promenama mogli bismo naznačiti ne samo kao kulturu straha ili poniženja nego i kao – kulturu podzemlja.

Vrlo kratko o romanu Dostojevskog i njegovom junaku: “Legendarni lik ‘čoveka iz podzemlja’”, kako junaka ruskog romana naziva jedan mađarski tumač, nastao je godinu dana po povratku pisca s puta po Zapadnoj Evropi i objavljivanja zabeleški sa tog puta pod naslovom *Zimske beleške o letnjim utiscima*. Reč je zapravo o političkoj studiji koja je krcata opštim mestima romantičarskog antikapitalizma. Ovo nam je važno stoga što se mnoge ocene pisca studije podudaraju sa stavovima njegovog junaka “iz podzemlja”. Nije tu samo reč o antikapitalizmu, piščev junak obrušiće se i na “zapadni socijalizam” toga doba. Posebno na uverenje te ideologije da se društvo može racionalno urediti te da se tako mogu otkloniti opasni antagonizmi između društvenih grupa. Kritika “kapitalizma” i “socijalizma” tu pre svega cilja na utilitarnost i racionalnost koje prosvetitelji vide kao ključne odlike ljudskih bića.¹¹⁸ Manje je važno to što su takva putovanja po Zapadnoj Evropi bila svojevrsno

109

¹¹⁷ Isajja Berlin, *Koreni romantizma*, preveo Branimir Gligorić (Beograd: Službeni glasnik, 2006), str. 18. Berlin inače tvrdi da romantizam i kritika prosvetiteljstva vuku korene iz (nemačkog) osećanja poniženosti i potrebe da se izbegne novo povređivanje. Po Berlinu je “cela stvar produkt povređenog nacionalnog senzibiliteta, strašnog nacionalnog poniženja”, i to je u 17. i 18. veku “koren romantičarskog pokreta što se Nemaca tiče”. – Str. 53.

¹¹⁸ Vidi Ferenc Feher, *Pesnik antinomija*, preveo Lazar Merković (Beograd: No-lit, 1981), ovde str. 56–57.

obavezno “hodočašće” za pisce iz Rusije toga doba; bitno je da su oni listom tu Evropu doživljavali kao nešto što je prošlo ili što je na zalasku, čemu se treba pokloniti ali što više nema šta da im pruži.¹¹⁹

Taj sud o Zapadnoj Evropi izriče se sa stanovišta iracionalnosti i tobože prave slobode, a protiv prosvetiteljske razboritosti i lažne slobode koju ona navodno sa sobom nosi. Na tome će insistirati mnogi tumači Dostojevskog. Na primer:

Čovekova priroda je polarizovana, antinomična i iracionalna. Kod čoveka postoji neiskorenjiva težnja prema iracionalnom, prema bezumnoj slobodi, prema patnji. Čovek ne teži uvek i stalno koristi. U svojoj samovolji čovek na svakom koraku pretpostavlja patnju. On se ne miri sa racionalnim uređenjem života. Sloboda je nešto više od blagostanja i dobrobiti. Ali sloboda nije vlast razuma nad duševnom stihijom, sloboda je – i sama iracionalna i bezumna, ona nas mami da prekoračimo granice koje su postavljene čoveku. Ta beskrajna sloboda muči čoveka, vodi ga u propast.¹²⁰

Spas od ljudske prirode koja, budući polarizovana, antinomična i iracionalna, neminovno vodi u propast, mora se tražiti isključivo u jednoj višoj realnosti: “Put slobode vodi ili čovekobogu – i tu čovek nalazi svoj kraj i svoju propast – ili Bogočoveku, i tu čovek nalazi svoje spasenje [...].” I zato: “Ako nema Boga, ako je on [čovek] sam bog, onda nema ni čoveka, zatire se i njegov lik.”¹²¹ “Čovek iz podzemlja” je slika puta u propast. Ali, spas nije u racionalnom pokušaju da se on promeni i prihvati odgovornost za svoje postupke, spas je u veri i transformaciji u Bogočoveka. Ako bismo sad ovu sliku raširili na čitavo društvo, a malo koji tumač Dostojevskog uzdržao se od toga, pre svega insistirajući na kritici koju Žabeleške iz podzemlja iznose protiv prosvetiteljskog racionalizma, potpuno je izvesno koji bi oblici društva odgovarali ovakvom razumevanju ljudske prirode. Po analogiji sa “isterivanjem boga” dobili bismo neku vrstu “uterivanja boga”: iz ugla prosvetiteljske (zapravo kantovske) ideje slobode, osoba koja podleže svojim strastima, baš kao i osoba koja spas traži izvan sebe, nisu niti mogu biti slobodne.

¹¹⁹ Vidi Džordž Stejner, *Tolstoj ili Dostojevski*, prevele Ljubica Popović i Ljiljana Mirković (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989), ovde str. 30-31.

¹²⁰ Nikolaj Berđajev, *Pogled na svet F. M. Dostojevskog*, u *Ruska religijska filozofija i F. M. Dostojevski*, preveo Mirko Đorđević (Beograd: Partizanska knjiga, 1982), str. 267.

¹²¹ Isto, str. 270-271.

Bilo je ipak i drugačijih tumačenja koja su karakter “čoveka iz podzemlja” pokušala da objasne na osnovu psihologije samog pisca. Tako se, na primer, i piscu i njegovom junaku pripisuje iskustvo mučnog doživljaja koji je izazvao intenzivan bol. Zajedno sa tom traumom javila se i neurotična čežnja da se neprijatna scena više ne ponovi. Ta čežnja koja se ogleda u izbegavanju bola javlja se onda uvek u situacijama koje zahtevaju neku promenu.¹²² Promena u svetu romana podrazumeva ponašanje koje bi odgovaralo datoј situaciji i ponašanju ostalih karaktera, od kojih glavni junak neprekidno očekuje potvrdu i priznanje. Iz straha da će to priznanje izostati, on u poslednjem trenutku bira da sam bude vinovnik izostanka te potvrde i to tako što se ponaša sasvim suprotno od onoga što bi bilo očekivano, razumno ili emocionalno prihvatljivo, te tako neprekidno povređuje ljude oko sebe. Mehanizam čežnje da se izbegne neprijatna situacija uslovjava ponašanje “čoveka iz podzemlja”; isti mehanizam vodio je i pisca u oblikovanju svog junaka. Slično će Popović opisati ponašanje “srpskog naroda”, “koji je stalno razdiran željama da se drugima dopadne i mržnjom prema tim drugima od čijeg suda zavisi”.¹²³

ZAKLJUČAK

Koju poziciju je zauzeo Srđa Popović spram antiprosvetiteljske i antiracionalističke kulture “čoveka iz podzemlja”? Ako se zadržimo unutar ideoološkog horizonta moderne, na kome vidimo četiri velika pogleda na svet, sistema mišljenja i uverenja te ključnih pojmovea što čine osnovu političkog delovanja – liberalni, socijalistički, konzervativni i nacionalistički – u stalnom trenju i sukobu, jasno je da srpsko društvo nije isprobalo jedino još liberalnu opciju. Upravo to stanovište, svetonazor, izabrao je i usvojio, i u skladu sa njim se (politički) ponašao Srđa Popović. Ako bismo se poslužili još jednom prostornom metaforom, za kojom je posegao jedan drugi takođe revnosten čitalac Dostojevskog: između Atine i Jerusalima¹²⁴ Popović se odlučio za Atinu. Razume se, Atina tu stoji za razboritost, odmerenost i pravednost. Jerusalim konotira potčinjenost, hijerarhiju i nemogućnost spoznaje. Prema toj simboličnoj kartografiji, Atina je mesto gde ljudi utiču na svoju sudbinu, dok joj se u Jerusalimu pokoravaju i prepuštaju.

¹²² Ovako kratki roman Dostojevskog tumači Nikola Milošević u svom ogledu “Filozofija i neuroza u *Žabeškama iz podzemlja*” iz 1957. godine. Vidi Nikola Milošević, *Antropološki eseji* (Beograd: Nolit, 1978), str. 9-32; ovde str. 28-29.

¹²³ “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 244.

¹²⁴ Mislim ovde, naravno, na Lava Šestova i njegovu knjigu *Atina i Jerusalim* (preveo Mirko Đorđević; Budva: Mediteran, 1990).

Popovićeva liberalna uverenja nisu se iscrpljivala u bespoštednoj kritici pogubnog kulturnog, identitetskog, ideoološkog modela koji je prigrlila Srbija. Na-protiv, uz tu kritiku on je nastojao i da dela kao racionalni politički akter u skladu sa svojim uverenjima. Jedan bitan vid tog aktivizma sastojao se u formiranju i podupiranju informisane i kritičke javnosti. Razvoj obrazovane javnosti i racionalna rasprava kroz koju se formira svest o posebnim i zajedničkim interesima trebalo bi, verovao je Popović, da vode ka poboljšanju društva. Upravo tim razlogom objasnio je osnivanje časopisa *Vreme*, koje je sam inicirao. Znakovito je što je 1990. u vezi sa osnivanjem *Vremena* naglasio da je to korak ka stvaranju upravo *zrele javnosti*,¹²⁵ referirajući tako posredno na čuveni stav da je “prosvetiteljstvo čovekov izlazak iz samonametnute nezrelosti”. Iz istih razloga u dve hiljaditim postao je jedan od redovnih sagovornika i autora “Peščanika”.

Njegov predlog rešenja za Srbiju izgleda neprimereno skromno u poređenju sa razmerama problema pred kojima se srpsko društvo našlo. Otvaranje javnog prostora, smatrao je Popović, omogućice artikulaciju različitih mišljenja i pogleda na svet. Ta artikulacija vodiće ka diferencijaciji homogenog “naroda” na društvene grupe koje će se formirati oko svojih specifičnih interesa. To će dalje dovesti do diferencijacije unutar poličke arene, gde ćemo konačno dobiti predstavnike pojedinih grupa, a ne više čitavog “naroda”. U konkurenciji različitih ideja i programa biće lakše pronaći prave odgovore na izazove razvoja i transformacije koji stoje pred Srbijom. Normativni okvir za te političke sukobe, koji su iznad svega poželjni, sastoji se od onoga što je Popović uporno isticao kao vladavinu prava i razlikovao od pravne države. Da bi se taj normativni okvir uspostavio, Srbija na kraju mora priznati istinu o zločinima iz devedesetih i prihvati odgovornost za njih. I to je drugo rešenje, druga tačka od koje se mora poći. Otuda toliko govora o zločinima iz devedesetih. Otvaranje javnog prostora i uspostavljanje normativnog okvira za odgovorno ponašanje u njemu – za to se zalagao Srđa Popović. Reklo bi se da je to premalo, ali već dve i po decenije se ispostavlja da je to za Srbiju previše.

---

¹²⁵ “Pad u barbarstvo”, str. 123.

LITERATURA:

- Aron, Remon. *Mir i rat među nacijama*, prevela Ivanka Pavlović (Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001).
- Bandović, Igor (prir.). *Rad Međunarodnog kriičnog tribunala za bišu Jugoslaviju i domaćih sudova za ratne zločine* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005).
- Basta-Flajner, Lidija R. *Politika u granicama prava. Studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu* (Beograd: Službeni glasnik, 2012 [1984]).
- Berđajev, Nikolaj. *Pogled na svet F. M. Dostoevskog, u Ruska religijska filozofija i F. M. Dostoevski*, preveo Mirko Đorđević (Beograd: Partizanska knjiga, 1982).
- Berlin, Isaija. *Koren romantičizma*, preveo Branimir Gligorić (Beograd: Službeni glasnik, 2006).
- Četiri godine tranzicije u Srbiji (Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije, 2005).
- Čolović, Ivan. *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropoligiji* (Beograd: B92, 1997).
- Dimitrijević, Nenad. *Dužnost da se odgovori. Masovni zločin, poricanje i kolektivna odgovornost*, preveli Dejan Ilić i autor (Beograd: Fabrika knjiga, 2011).
- Dimitrijević, Nenad. "Moralna odgovornost za kolektivni zločin", u O. Savić i A. Miljanić (ur.), *Zajednica sećanja* (Beograd: Beogradski krug, 2006).
- Dimitrijević, Nenad. *Slučaj Jugoslavija. Socijalizam, nacionalizam, posledice* (Beograd: Edicija Reč, 2001).
- Dimitrijević, Vojin. "Pismo predsedniku Koštunici", <http://www.komisija.org/osnovna.html> (ova strana je uklonjena sa interneta pre više od deset godina).
- Dragović-Soso, Jasna. *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i ozivljavanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).
- Elster, Jon. *Kako objasniti društveno ponašanje. Još matica i Šrafova za društvene nauke*, preveli Dušan Pavlović i Smiljana Skiba (Beograd: Službeni glasnik, 2014).
- Elster, Jon. *Svođenje računa. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*, prevela Vesna Bogojević et al. (Beograd: Beogradski krug, 2005).
- Feher, Ferenc. *Pesnik antinomija*, preveo Lazar Merković (Beograd: Nolit, 1981).
- Gerc, Kliford. *Tumačenje kultura*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: XX vek, 1998).
- Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1962).
- Gligorov, Vladimir. *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1994; na srpskom je elektronsko izdanje knjige dostupno u prevodu Lane Budimlić [Beograd: Peščanik, 2014] na http://pescanik.net/wp-content/PDF/Gligorov/vladimir_gligorov_zastosezemljeraspadaju.pdf).
- Ivančić, Viktor. *Točka na U. Slučaj Šakić: anatomija jednog skandala* (Split: Feral Tribune, 2000).
- Jaspers, Karl. *Pitanje krivice*, prevela Vanja Savić (Beograd: B92, 1992).
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)* (Beograd: Edicija Reč, 2003).

- Kaneti, Elias. *Masa i moć*, preveo Tomislav Kargačin (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010).
- Miler, Jan-Verner. *Osporavanje demokratije*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2013).
- Milošević, Nikola. *Antropološki eseji* (Beograd: Nolit, 1978).
- Mojsi, Dominik. *Geopolitika emocija. Kako kulture straha, poniranja i nade utiču na oblikovanje sveta*, prevela Milica Čečur (Beograd: Clio, 2012).
- Molnar, Aleksandar. *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji: 5. oktobar 2000 – 27. jul 2012*. (Beograd: Fabrika knjiga i Fondacija za otvoreno društvo, 2013).
- Müller, Jan-Werner, *Ustavni patriotizam*, preveo Dejan Ilić (Beograd: Fabrika knjiga, 2010).
- Neumann, Franz. *Behemot. Struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933-1944*, preveo Damjan Lalović (Zagreb: Disput, 2012).
- Neumann, Franz. *Demokratska i autoritarna država*, preveli Nadežda Čačinović-Puhovski i Žarko Puhovski (Zagreb: Naprijed, 1992).
- Nojman, Franc. *Vladavina prava. Politička teorija i pravni sistem u modernom društvu*, preveo Slobodan Divjak (Beograd: "Filip Višnjić", 2002).
- Ortega i Gaset, Hose. *Pobuna masa*, preveo Branko Andić (Čačak: Gradac, 1988).
- Osiel, Mark. *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law* (New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 2000).
- Piper, E. (ur.), *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit. The Controversy Concerning the Singularity of the Holocaust* (New Jersey: Humanities Press, 1994).
- Popov, Nebojša (prir.). *Srpska strana rata* (Beograd: Republika, 1996).
- Popović, Srđa. *One gorkе suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010).
- Popović, Srđa. *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000).
- Popović, Srđa. "Teze za razgovor o kraju jedne epohe", <http://pescanik.net/teze-za-razgovor-o-kraju-jedne-epohe/>
- Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle* (Beograd: Fondacija Heinrich Böll, 2010).
- Schwarzmantel, John. *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, preveo Srećko Premec (Zagreb: AGM, 2005).
- Stejnjer, Džordž. *Tolstoj ili Dostoevski*, prevele Ljubica Popović i Ljiljana Mirković (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989).
- Swidler, Ann. "Culture in action: Symbols and Strategies", *American Sociological Review*, Vol 51, 1986.
- Šestov, Lav. *Atina i Jerusalim*, preveo Mirko Đorđević (Budva: Mediteran, 1990).
- Teitel, Ruti G. *Tranziciona pravda*, preveli Dejan Ilić i Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2014).
- Tomas, Robert. *Srbija pod Miloševićem. Politika devedesetih*, prevela Aleksandra Popović (Beograd: B92, 2002).

I.

"Kada danas kažete da ste za Jugoslaviju i da biste voleli da ona bude očuvana, ljudi vas gledaju zapanjeno, jer je Jugoslavija za njih ono iskustvo koje imaju i u kojem ne vide ništa što bi vredelo sačuvati. Ni s tim se potpuno ne slažem, ali u svakom slučaju kad kažem da sam za Jugoslaviju, ne pada mi na pamet da se vraćam u prošlost. Ali mislim da su moguće i neke druge varijante. Čak mislim da nismo sposobni uopšte da zamislimo kakve sve alternative postoje, kao što mislim da nije pametno sad pokušavati definisati tu Jugoslaviju. Onog trenutka kad to postane predmet našeg razgovora – ideja će sigurno biti. Ali mi se još uvek bavimo destrukcijom. No, i tome će doći kraj. Jer ne vidim šta bi se još imalo uništavati."

Srđa Popović tako je govorio za zagrebački *Danas* u studenome 1990. Ovdje je taj iskaz naveden i zbog toga što ga ovaj potpisnik – želeći odmah jasno predočiti svoju poziciju i namjere, a možda se i riješiti ponekog suvišnog čitaoca – preuzima od riječi do riječi, uz dužnu zahvalnost pokojnome autoru, s tom razlikom što bi ga bio spreman izgovoriti danas, u jesen 2014., dvadeset i četiri godine nakon što ga je Popović izložio u originalu.

"Kada danas kažete da ste za Jugoslaviju", nakon skoro četvrt stoljeća njena nepostojanja, zapanjenost okoline još je upečatljivija, konsternacija je takva da ju je milina gledati, zjenice se šire od Vardara do Triglava, ali barem se čini kako je završni dio citiranog istupa, onaj gdje se melankoličnim tonom izražava nada da će rušilačkim aktivnostima "doći kraj" – "Jer ne vidim šta bi se još imalo uništavati..." – nešto čvršće fundiran nego u novembru 1990. Srđa je Popović bolje od većine svojih suvremenika razumio

JUGOSLAVIJA I IZDAJA

VIKTOR IVANČIĆ

da je strategija destrukcije već tada bila potpuno zaokružena i do detalja razrađena, no uništavanje u svom punom fizičkom obimu tek je započelo: slijedila su bestijalna razaranja, genocid, ratni zločini, etnička čišćenja, paljevine, logori, ubijeni, osakaćeni, izbjegli... Stvarnost je nadmašila crne slutnje ovog racionalista, iz čega je zasigurno izvukao pouku. Deset godina kasnije, u razgovoru sa Zoranom Pureševićem, kazat će kako "ni budućnost nije ono što je nekad bila".

2.

Ovdje nas, međutim, zanima jedno drugo pitanje. Ono glasi: Što to znači kada jedan Jugoslaven – a Srđa Popović je to nesumnjivo bio – čvrsto zastupa stav da krvavi događaji koji su pratili raspad Jugoslavije nisu imali odlike građanskoga rata, već međunarodnog sukoba, premda su svi akteri toga sukoba – i pojedinačni, i kolektivni, i institucionalni – nekoć bili pod šatorom iste zajedničke države?

Lakonski, i vjerojatno pomalo neumjesno, mogli bismo se pozvati na njegovu čuvenu izjavu: "Ja nisam Srbin nego advokat", danu novinaru *NON-a* 1986. godine, u vrijeme dok je kao odvjetnik pred sudom zastupao bivšega ministra u vlasti NDH Andriju Artukovića. Moguća parafraza te izjave – recimo: "Nisam Jugoslaven nego pravnik" – u svakom slučaju nije adekvatna. Može se, naime, pokazati kako je Popović tezu o građanskom ratu u Jugoslaviji smatrao posljedicom uzurpacije ne samo jugoslavenske ideje, već i jugoslavenske državotvorne prakse, kakva god ona bila. Stoviše, dokazni postupak koji je izveo, makar ga rukovodila gvozdena pravnika logika, lišena i najmanjih sentimentalno-ideoloških natruha, nije bio ništa drugo nego (još jedna) bitka protiv otmičara jugoslavenstva.

Gard zauzet u vrijeme obrane Artukovića u tom je pogledu instruktivan, a kao svojevrsni kredo obnavlja se i prilikom svake od sljedećih "nacionalnih izdaja" koje je Popović poduzimao. Stjecajem okolnosti, te zahvaljujući moralnoj i intelektualnoj konstituciji ovog advokata, to je bio i najčešći i najčišći oblik njegova javnog angažmana (kažimo odmah: umnogome jedinstvenog na našim prostorima). Napomenimo odmah i to da je "nacionalna izdaja" ovdje smještena u navodne znake zbog toga što se bez ostatka radi o suprotstavljanju (pre)vlada(va)juće izopačenosti, o svjesnoj sabotaži stremljenja manipuliranog i ideološki prepariranog političkog krda. Odvažimo li se stvari promotriti iz Popovićeve perspektive, riječ je o *racionalnoj izdaji*, radikalnom otklonu od većinskog raspoloženja tzv. naroda i njegovih političkih vođa koji, naizgled paradoksalno, nije sasvim oslobođen patriotskih motiva.

Odvjetnik, koji je dotad zbog verbalnih i drugih delikata branio cijeli niz političkih disidenata, i sam obilježen kao "neprijatelj" komunističkog režima, pristao je dakle zastupati Artukovića na molbu njegova sina, budući da mu je slučaj

bio "pravno veoma zanimljiv", a uz to i "krajnje nepopularan". Prema vlastitome svjedočenju, ispostavio je za to tri uvjeta: ne želi braniti NDH, ne želi braniti ustastvo i ne želi negirati genocid. Optuženikov sin je na te uvjete pristao. A zatim su uslijedili pritisci na advokata, ne samo kroz prijeteća pisma i anonimne telefonske pozive – s porukama da će ga "seći na komadiće" ili mu "vaditi oči" – nego i iz bliske okoline, uz optužbe koje su se svodile na to da je "prodana duša" i "izdajnik Srba". Popović je na to odgovorio kategoričnošću iz koje ne ostaje prostora za odstup:

"Prijatelji, koje inače cenim, kažu: 'Nema veze šta su tvoji intimni motivi, nastupićeš u tom dresu.' E, pa ja neću ni u kakav dres! Tu logiku po kojoj u životu postoje samo 'naši i njihovi' ne prihvatom. To je fašistoidna logika. Pravo je ono što je dobro za naš narod, govorio je Hitler. Ja mislim da je za svaki narod dobro samo ono što je pravo. A pravo je da i Artuković, kao svako drugi, ima branioca." (*NON*, 1986.)

3.

Paralela je, rekosmo, neumjesna, možda čak i opscena, no ipak: Što je bilo normalnije nego da i popljuvana Jugoslavija – omražena i odbačena od svih, a pogotovo od onih koji su godinama usrdno opsluživali njen politički režim – "ima branioca"? Što je bilo logičnije nego da osvjedočeni *partibrejker* Srđa Popović raskrinka grandioznu laž da je "balkanski kaos" bio neizbjegjan poput elementarne nepogode? Jer mit se, budući da je poslužio kao formula za što jednostavniju i što bezbolniju konzumaciju stvarnosti, vrlo brzo preselio u govor političke rutine.

117

Prema dežurnim tumačenjima, radilo se o "historijskoj stihiji" i "provali vjekovne mržnje" među jugoslavenskim narodima. Katastrofa je bila neizbjegna posljedica "nagomilanih antagonizama" što su poput užarene lave krčili svoj put iz mračnih političkih dubina i jednom morali eruptirati. "Multinacionalni kotao" pod nazivom Jugoslavija mogla je držati pod kontrolom samo jednopartijska diktatura i nametnuta stega "bratstva i jedinstva". Na tome "paklenom tlu" dogodio se sraz u kojem "nema dobrih i loših momaka". Jugoslavija je, drugim riječima, skončala u krvi zato jer je oduvijek bila nakrivo sklepana "neprirodna tvorevina". Jugoslavija i demokracija, trećim riječima, bile su nespojive, do toga da imenica "Jugoslavija" i imenica "demokracija" naprosto ne mogu ići jedna uz drugu. Zbog toga se, naposljetku, od strane tzv. civiliziranog svijeta ništa nije moglo učiniti na sprečavanju neumitna užasa, već je, kao kad se suočavamo sa šumskim požarom, trebalo čekati da se on do kraja istutnji i ugasi sam od sebe.

Da bi to postigao, da bi tu rado usvajaju generalnu sliku prokazao kao obmanu i jeftini alibi, advokat se morao držati načela "da je za svaki narod dobro samo ono što je pravo" i tvrdo ustrajati na odluci da "neće ni u kakav dres". S tim

da su u nepoželjne odore spadala i odijela od boljeg štofa kakva se nose u tzv. civiliziranom svijetu. Nemoćno slijeganje ramenima kojim su države “demokratskog Zapada”, predvođene SAD-om, popratile apokaliptične “događaje u Jugoslaviji” bez ustezanja je ocijenio prikrivenom podrškom planovima agresora: “Ta pasivnost je objektivno bila saučesništvo.” (Milosevic's Motivless Maligancy, Peščanik, 2006.)

4.

Srđa Popović smatrao je da su sukobi u bivšoj Jugoslaviji dobili elemente građanskoga rata od 1992., “kada su glavna vojna dejstva već bila završena”, naročito u Bosni, “jer je tamošnje stanovništvo bilo prinuđeno da se grapiše i opredeljuje po nacionalnoj osnovi”, no da je rat započeo politički vrh Srbije, uz pomoć vrha JNA i Udbe, te regrutiranih paramilitarnih jedinica pod njihovom komandom. “Rat koji se vodi, prvo u Hrvatskoj, a potom u Bosni, vodi u stvari predsednik Srbije uz pomoć bandi koje su nastale raspadom Jugoslavije. Ratni zločini u užem smislu, kao što su masakri, raseljavanja stanovništva, bombardovanja gradova, ubistva civila, genocid nad Muslimanima, samo su posledica tog osnovnog zločina, zločina protiv mira.” (*Monitor*, 1995)

Povod za polemiku što se u proljeće 2004. vodila na stranicama *Politike* bio je posjet tadašnjega ministra vanjskih poslova (tadašnje) Srbije i Crne Gore Vuka Draškovića Hrvatskoj i njegov poziv da Hrvatska povuče svoju tužbu za genocid protiv SCG, jer se, kako je izjavio, u Hrvatskoj tada vodio građanski rat koji nije imao odlike međunarodnog sukoba. Popović je, suprotno tome, kategorično zastupao mišljenje da se radilo o međunarodnome sukobu, a svoju pravnu argumentaciju temeljio je na tvrdnji da je Srbija postala nezavisna i suverena država po svom ustavu donesenom 28. rujna 1990., godinu dana prije proglašenja neovisnosti Slovenije i Hrvatske. Njime se ona praktički izuzima iz pravnog sistema SFRJ, proglašava potpunu autonomiju u političko-administrativnom, vojno-sigurnosnom i finansijskom smislu, uključujući vlastitu carinsku politiku, te si uzima za pravo – prema klauzuli poznatoj kao *si volam* – da poštuje savezne zakone samo onda kada joj je to u interesu. “Ova činjenica zamagljivana je Miloševićevom propagandom, prema kojoj je uzrok rata bio *borba protiv hrvatskog separatizma*. Ta činjenica je zamagljivana iz straha od strane intervencije, pa je Milošević tobože čuvao *teritorijalni integritet SFRJ*, a nije vršio agresiju na tuđu teritoriju.”

Smisao podvale, odnosno ustavne konstatacije kako je Srbija i dalje “u sastavu SFRJ”, bio je u tome da se utaji vlastiti separatizam, da se Srbija pred međunarodnom javnošću krije iza imena Jugoslavije dok tobože štiti njenu teritorijalnu cjelovitost od separatističkih namjera drugih i na taj način zamaskira stvarne

motive započinjanja rata. Milošević je želio silom, bez ikakvih pravnih osnova, zadržati prava koja je Srbija imala u Jugoslaviji dok nije iz nje istupila. To je prije svega značilo sudjelovati u radu Predsjedništva SFRJ i dirigirati njegovim odlukama uz pomoć svojih satelita – marionetskih političkih garnitura iz Vojvodine, Crne Gore i sa Kosova – preko toga uspostaviti čvrstu kontrolu nad JNA, a također i polagati pravo na dio savezne blagajne: tako je Srbija 28. prosinca 1990. upala u monetarni sistem SFRJ – “u monetarni sistem druge zemlje”, naglašava Popović – i svojevoljno se “zadužila” iz njene primarne emisije sumom od 1,4 milijarde dolara.

Stvarni scenarij pripreme rata Popović je u više navrata javno iznosio, pokušavajući do kraja razobličiti “oficijelnu” verziju, prema kojoj su Slovenija i Hrvatska bile separatističke republike, pa su se Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini osjetili ugroženima, te je Jugoslavenska vojska ratovala da zaštitи njihova prava. Naprotiv, upozoravao je advokat: rat je započet i vođen zato da bi Slobodan Milošević, nakon političkog poraza u okviru jednopartijski ustrojene Jugoslavije, po svaku cijenu zadržao svoju vlast. Sinopsis je izgledao ovako:

Jugoslavija se dakle raspada donošenjem separatističkog ustava Srbije 28. rujna 1990. i od tada realno ne postoji; Milošević zaključuje da će moći uspjeti zadržati jedino ako pod svojim nadzorom ima JNA, indoktriniranu “zaštitom Jugoslavije” i vjernošću Titu; da bi to postigao mora usurpirati rad i odluke Predsjedništva SFRJ koje je i vrhovni zapovjednik vojske; da bi mu to pošlo za rukom treba se riješiti jednoga “glasa”, jedne republike, pa gura Slovence iz savezne države, što ovi sa sebičnim olakšanjem prihvaćaju; Milošević zna da će Hrvati poletjeti za njima, no on sada dirigira igrom preko zavjereničke klike u vaninstitucionalnom “krnjem Predsjedništvu” države koja faktično ne postoji, a time i upravlja “saveznom” vojnom silom, četvrtom po snazi u Europi, kojoj se nudi kao alternativni Tito; izdvajanje Hrvatske iz Jugoslavije povod je da se krene u oružanu obranu “ugrožene srpske manjine”, s parolom da “svi Srbi moraju živjeti u istoj državi”; utvrđuju se granice unutar kojih se neće ratovati i koje će obilježiti teritorij nove srpske države; JNA se transformira u vojsku “onih koji žele ostati u Jugoslaviji”, mijenja svoj etnički sastav i postaje srpska vojska, potpomognuta paravojnim skupinama koje mobilizira i šalje na frontu srbjanski politički vrh; započinje rat koji se razbuktava u svojoj punoj raskoši, pa u sljedećoj fazi zadobiva i svojstva građanskoga rata...

U antologiskom feljtonu objavljenom u beogradskom *Danasu* tokom ožujka i aprila 2003. godine – jednim od najvažnijih tekstova koji se bave korijenima jugoslavenskog rasula uopće – Srđa Popović predlaže “jednostavan misaoni eksperiment”, prema kojem bismo pretpostavili da se SFRJ uspjela održati (“recimo ranom vojnom intervencijom spoljnih sila”), a zatim sastavlja opširnu optužnicu

protiv glavnih nositelja zavjere – Slobodana Miloševića, Borisava Jovića i Veljka Kadijevića. Transformacija poznatoga bramitelja u tužioca ima neumoljiv ishod: pravna ekspertiza, s dokaznim materijalom koji se najvećim dijelom oslanjao na memoarske zapise Jovića i Kadijevića (dakle na *priznanja* optuženih, data nehotično, isporučena u formi prigluge samohvale aktera velikih povijesnih događaja), pokazala je kako bi zavjerenici – pod uvjetima spomenutog “misaonog eksperimenta”: da im se sudi pred domaćim sudom po zakonima koji su važili u vrijeme počinjenog zločina – bili osuđeni za teško krivično djelo veleizdaje, za koje je predviđena smrtna kazna.

5.

Tvrđnju da Jugoslavija nije bila rasturena u građanskome ratu, već u međunarodnom sukobu, možemo prema tome razumjeti samo kao obranu jugoslavenske ideje i jugoslavenskog projekta – ili najtočnije: *jugoslavenskog potencijala* – od insajderske usurpacije. Srđa Popović je zapravo bio zaokupljen slučajem jednog kidnapiranja. U najmanju je ruku dao sve od sebe da prokaže cinizam zauzete poze, naime – navade otmičara da, razbijajući Jugoslaviju, mašu jugoslavenskom zastavom.

120 Stajalište iz kojeg takav angažman proizlazi ovdje nam se čini još izazovnjim, a to je činjenica da zakleti protivnik jugoslavenskog komunističkog režima brani Jugoslaviju *kao demokratsku mogućnost*. Štoviše – budući da se grozi nacionalizma i unaprijed pogoda njegove razorne učinke – on vidi dotad uvijek demokratski deficitarnu Jugoslaviju kao neizbjegjan i više nego solidan *okvir za emancipaciju* koji, upravo na planu težnje ka dosizanju demokratskih idea, jedini ima racionalno uporište.

Nesporazum je prividan i zapravo ne postoji. U neku ruku, jedino su kritičari jugoslavenskog jednopartijskog sustava – i to oni nezaraženi virusom nacionalizma – uopće i mogli promisljati demokratske alternative. Oni koji su vladajućem poretku glasno ili tiho služili, koji su svoje egzistencije bezbolno prilagodili ideoološkim zahtjevima što su pred njih stavljeni, u svakom slučaju nisu imali takvih afiniteta i potreba. A takvi su, za nevolju, činili premoćnu većinu. U jugoslavenskoj edipalnoj drami koja je nastupila nakon raspada zemlje, oni su se s većim ili manjim entuzijazmom, ali svakako bez otpora, prepustili zamjenskim očevima, novim inkarnacijama preminuloga Vođe, bez obzira ukazuju li se one u figurama Slobodana Miloševića ili Franje Tuđmana. Tajna nacionalističkoga trijumfa nije u zagriženim sljedbenicima, nego u golemoj oportunističkoj vojsci koja je šutke marsirala pod zastavama.

Uostalom, Srđa Popović je po mnogo čemu bio jedinstvena pojava na prostoru Jugoslavije, pa ovdje uzimamo slobodu govoriti o atipičnom profilu Ju-

goslavena. Što ako je taj Jugoslaven opremljen s dovoljnim zalihama kritičkoga duha da, kao vid vlastite odgovornosti prema zajednici, iskaže svoje nepripadništvo? Što ako je on uključen u društvo baš time što je u stanju uspostaviti svetogrdnu distancu? Što ako se i ne radi ni o čemu drugom nego o svijesti da je slobodan kritički duh jedini zdravi temelj zajednice, pogotovo ako prije svega podriva dogme o njenom obvezujućem jedinstvu? Što ako je riječ o predispoziciji da se – iz razloga koji se tiču morala, savjesti ili elementarne pravde – počini “nacionalna izdaja”?

U tom smislu, najrespektabilniji aspekt Popovićeva jugoslavenstva ogledao se upravo u kritici službenog i većinsko usvojenog jugoslavenskog identiteta. Njegovo jugoslavenstvo nije bilo zamrznuto prepuštanjem i tupim užitkom u jugoslavenskoj socijalističkoj stvarnosti, nije bilo isprazno u svojoj statičnosti (da bi se poslije eventualno moglo evocirati kroz kenjkavu nostalгију), nego je predstavljalo izraz težnje za bitno drugaćijim i boljim sutra. Ono je bilo neasimilirano, ako se tako može reći, podrazumijevalo je konfliktan odnos prema društvu, a ne konformističku socijalnu adaptaciju.

Utoliko se i *demokratska Jugoslavija*, upravo u svojoj utopijskoj dimenziji, nudila kao jedina realistična alternativa. Sve je drugo vodilo ka linearnej konverziji klasne u nacionalnu prisilu, ka ubrzanim navlačenju plemenskih dresova, a to će reći i ka dramatičnoj regresiji u odnosu na već dosegnute standarde. Takvoj regresiji da će zgađeni Popović iz emigracije ogorčeno kazati: “Ja sam, naravno, jugoslavenski građanin sa jugoslavenskim pasošem i vratio bih se rado da Milošević nije razorio Jugoslaviju. Nemam gde da se vratim. To što on zove ‘Jugoslavijom’ samo je krvavi banditski brlog.” (*Borba*, 1993.)

121

Ovdje je možda potrebno na radikalniji način izraziti “atipičnost” Popovićeva jugoslavenskog opredjeljenja, samo zbog toga da bismo mu se kasnije vratili, pa uz sve rizike reći: Jugoslavenstvo jest “nacionalna izdaja”! Ono jest u nepomirljivoj napetosti prema nacionalističkome argumentu, a to znači i prema “narodu” čija je “volja” ideološki konstrukt. Ono jest takav oblik hereze koji podrazumijeva potrebu da se, u prilikama kada etnički identitet stječe politički prioritet, otkaže poslušnost vlastitoj naciji. Ono ne može biti u doslihu s “nacionalnim interesima” u momentima kada “pripadnost” poprima sadržaj političkog programa i kada ideja nacionalne države postaje nadređena ideji jugoslavenske (demokratske) zajednice – što na tlu bivše Jugoslavije postaje realnost od sredine osamdesetih godina – nego nužno ulazi u direktan sraz s takvim aspiracijama. Ukoliko pak to ne čini – ukoliko “vjernost Jugoslaviji” ide pod ruku s nacionalističkim skrbništvom nad fantazmom koja je nazvana “interesom naroda”, a to je kroz duže vrijeme bila oficijelna poza političke i intelektualne elite u Srbiji – radi se o lažnome predstavljanju.

Sasvim pojednostavljeno: "popovićevski model" jugoslavenstva u našim okolnostima nije drugo nego antinacionalizam u svom odgovornijem izdanju. Budući da se ne iskazuje kao vid "pripadnosti", nego kao oblik angažmana, najmanje bi mu mogao biti blizak nekakav banalni jugoslavenski nacionalizam (koji, dodajmo usput, i dalje napadno figurira kao ideološko strašilo, premda kroz sve vrijeme trajanja socijalističke Jugoslavije praktički nije postojao kao iole realna politička snaga). Riječ je, dakle, o angažmanu koji se manifestira kroz građansko nepristajanje na sve što ne može biti usuglašeno s univerzalnim normama, pa makar to bilo samo središte nekog kolektivnog identitet.

Gotovo cjelokupno javno djelovanje Srđe Popovića – čovjeka koji je bio itekako srođen s ovim prostorima – iz naknadne se perspektive dade čitati kao angažman na dva osnovna polja: s jedne je strane to inzistiranje na građanskoj i političkoj odgovornosti, a s druge zauzimanje za demokratsku Jugoslaviju. Ovdje tvrdimo da između tih polja nema razlike.

6.

Spomenuta polemika iz *Politike* nije nam zanimljiva zbog sučeljavanja pravničkih argumenata, gdje su oni koje je zastupao advokat prosječnome nestručnjaku zdravoga razuma djelovali superiorno, već zato jer su se u ulogama Popovićevih oponenata – zastupnika teze da se u Hrvatskoj vodio (isključivo) građanski rat – kao po nekom nepisanom protokolu javili tipičan nationalist (Ratko Dmitrović) i tipičan opportunist (Edislav Manetović). Dmitrović je iznio očekivanu optužbu za "nacionalnu izdaju", navodeći kako je teza o međunarodnome sukobu "razumljiva sa stanovišta hrvatskog nacionalnog interesa", ali (mu) je apsolutno nerazumljivo "kad to tvrdi neko kome hrvatski politički, ekonomski, državni i svaki drugi interes nišu prioritet". Nakon što je poražen na pravnome terenu, napustio je bojište, no isporukom invektive on je svoju zadaću obavio: nationalist smatra kako je sasvim dovoljno polemičkoga protivnika delegitimirati optužbom da "ne razmišlja srpski", tj. da su plodovi njegova razmišljanja u suprotnosti sa "srpskim nacionalnim interesom", pa samim time i pogrešni.

Manetović, međutim, u polemici se zadržao duže. Iako je naglasio kako advokat "ima dobre namere", i čak se složio s njim u ocjeni da je srpski politički režim bio sve samo ne demokratičan, spočitao je Popoviću "suviše legalističko tumačenje ustava Srbije", jer se životna praksa navodno razlikovala od onoga što je u njemu zapisano. A kada je taj argument pao u vodu – budući da je Popović dokazao kako je ustavna definicija Srbije kao samostalne i suverene države provedena u praksi tako što je ova preuzela u svoju nadležnost gotovo sve funkcije bivše federacije,

od međunarodnih odnosa, preko obrane i sigurnosti, pa do monetarne i fiskalne politike – oportunist se povukao s polja ustavnog prava i preusmjerio raspravu na područje političke pragme.

A što ćemo s reparacijom ako tužbe Hrvatske i BiH protiv Srbije i Crne Gore uspiju i budu uvažene od strane suda? – pitao je. U tom će slučaju odštetu koja bi se mogla popeti na više desetina milijardi dolara otplaćivati generacije državljana “koje nikako ne mogu biti odgovorne za te građanske ratove”. Takav bi ishod također, upozorio je, destabilizirao odnose u regiji, Srbija bi još mnoga desetljeća ostala siromašna i, “opravdano ili neopravdano”, kivna na Hrvate i Bošnjake, “jednom rečju, Srbija bi ostala podložna manipulacijama političkih ekstremista”. A na kraju je to i moralno pitanje: “kolektivnog kažnjavanja celokupnih naroda više ne treba da bude”.

Hladan ton kojim je Popović odgovorio na ovaj tip pragmatične bolećivosti i hinjene brige za “dobrobit građana” predstavlja onaj prelazak crte, za njega takoreći uobičajen, koji ga je uvijek iznova odvajao ne samo od oportunistički raspoložene gomile, nego i od liberalne intelektualne struje koja, obično uz pomoć lažnog moralizma, rado podupire opće humanističke vrijednosti ukoliko one nisu u koliziji s “nacionalnim interesom”. “Pa reparacije uvek plaćaju i pojedinci (čak i generacije) koji nisu odgovorni”, uzvratio je. “Tako smo mi naplaćivali (i još uvek naplaćujemo) ratnu štetu i od nedužnih nemačkih pojedinaca i generacija.” Poučivši Manetovića da ne smije miješati pitanje kolektivne krivnje u kaznenopravnom smislu, koje teorija i praksa odbacuju, s pitanjem odgovornosti za štetu, “koja i te kako može biti kolektivna”, dodao je rečenicu u kojoj, s obzirom na predmet spora, tako blasfemično nedostaje nacionalnih sentimenata: “Konačno, ta kolektivna odgovornost nedužnih građana za štetu ima svoj osnov u odgovornosti građana za postupke vlade koju biraju.”

123

7.

Takav manjak “plemenske” sentimentalnosti, izostanak obvezujućeg “suosjećanja” prema “svojima”, odlučnost da se razum nadredi emocijama, pogotovo ako su ove proizvedene u ideoološkom inkubatoru i usvajane kroz kolektivne rituale, bio je razlog što su Srđi Popoviću etikete “nacionalnog izdajnika” kačene bez prestanka, a u bjednijim izvedbama taj se postupak obavlja i posthumno. U vrijeme nastajanja ovoga teksta, primjerice, Vladeta Janković – koji nam ovdje služi tek za ilustraciju – osjetio je potrebu javno se obračunati s mrtvim znancem, objašnjavajući u jednom intervjuu zbog čega se s njim “zauvek razišao”, i na taj način, s glogovim kolcem u ruci, osnažiti svoj nacionalni kredibilitet: “Presudno je bilo što mi je jednom – ali

baš tim rečima – rekao, i ponovio, da bi za Srbe jedini lek bio da dožive potpun vojni poraz i kapitulaciju. Tako nešto nikad nisam mogao da razumem. Iako ovo nije jednostavno reći, uvek mi se nekako činilo da Srđa Popović zapravo nije voleo svoj narod.” (Vreme, 2014.) Novinarka potom pita: “Mogu li se, profesore, narodi voljeti ili mrzjeti?”, a nekropolemičar spremno odgovara: “Mislio sam na osećaj pripadnosti, na osećanje tradicije, što Srđa nije imao.”

Popović je dobar dio svog života potrošio objašnjavajući logiku kojom isuviše često od “osećaja pripadnosti” i imperativa da se “voli svoj narod” dolazi do grandioznih zlodjela, onu muklu *tranziciju* kroz koju se uljuđeni građani, obuzeti emotivnošću koju inducira nacionalizam, pretvaraju u vladete jankoviće. Istine radi, međutim, treba reći da on razmišljanja o nuždi “vojnog poraza” – ne “Srba”, nego srpske vojne i političke mašinerije! – nije čuvao za privatne razgovore sa svojim znancima, nego ih je iznosio javno, i to u više navrata, pa je dosta bizarno koristiti tobožnju indiskreciju kao predložak za postmortalni linč.

Na primjer: “Mislim da je patriotski danas želeti vojni poraz u Bosni jer bi on značio i kraj zločina, i politički poraz Miloševića, i nadu za katarzu i preokret, i suđenje ratnim zločincima, i kraj kolektivnih krivica koje samo rađaju revanšizme i reprodukuju nasilje.” (Borba, 1993.) Ili, u istom intervjuu: “Milošević nema nikakav drugi program osim ratnog, a u tom programu ga podržavaju gotovo sve stranke. (...) On će biti poražen kada njegov nacionalni program bude poražen, a pošto ga on ostvaruje silom, biće i pobeden silom.” Ili: “Najveći patriotski zadatak u Srbiji je da se spozna istina, ne samo onaj deo slavne istorije kojim se Srbi ponose, već puna istina – o porazima, klanjima, užasima koje su Srbi počinili. (...) Iz tog ludila nas, kao i Nemce, može izvući samo jedan nedvosmislen poraz.” (Monitor, 1995.)

Upravo Jankovićev sitnopiljarski manevr, ta tragikomična potreba da se u zonu indiskretno otkrivene intime (pod firmom, valjda, rasvjetljavanja mračne tajne) vrati nešto što je heretik permanentno javno izlagao, na svoj način svjedoči o tome da je Srđa Popović bio mnogo neugodniji tip izdajnika nego što bi se plemenski orientirani intelektualci, promotori i kontrolori svete zadaće da se “voli svoj narod”, usudili prevaliti preko usta: dakle *racionalni*, a ne *nacionalni*.

8.

Socijalna, politička i intelektualna izolacija koja odatle proizlazi ukazala se u najdrastičnijem izdanju početkom rujna 1993., u jeku opsade Sarajeva, kada je Popović, tada emigrant u New Yorku, zajedno sa stotinjak poznatih svjetskih intelektualaca potpisao otvoreno pismo američkom predsjedniku Clintonu u kojem se traži da

zapadne zemlje vojno interveniraju protiv srbijanskog agresora u Bosni. U Srbiji je to dočekano sa zgražanjem i gotovo jednodušnom optužbom za “otvoreno stavljanje na stranu neprijatelja”. Desetak dana kasnije u intervjuu *Borbi* (pod karakterističnim naslovom “Opet bih potpisao!”) počinitelj najvećeg nacionalnog grijeha bez kolebanja je odbio napade: “Nisam imao nikakvog problema što je pismo, kako kažete, ‘usmereno samo prema srpskoj strani’, a ja bih rekao, prema Miloševiću, Karadžiću i, pre svega, Mladiću, što za mene nije isto, jer njih smatram za ratne zločince, dok je srpski narod nemoćan i ‘kriv’ jedino što je izmanipulisan.”

U polemici koja je uslijedila na stranicama rezerviranim za pisma čitatelja, međutim, dodatno je problematizirana uloga “naroda”, ali i smisao onoga što se naziva “pripadništвом”. Čitateljica *Borbe* (Jelica Milosavljević Teslić) – kojoj je Popović odlučio odgovoriti jer je smatrao da je njeno otvoreno pismo “iskreno, poštено i pametno”, da “izaziva poštovanje i pokreće prava pitanja” – u povиеноj temperaturi piše kako ne može razumjeti to što se advokatovo ime našlo među potpisnicima: “Jer, Vi g. Popoviću, tražite bombardovanje sopstvene zemlje. Kakva god da je (a takva je kakvu ste je opisali) – Vaša je!” Baš zato jer je godinama “s pažnjom i poštovanjem” pratila ono što je advokat govorio i činio: “Mogu da razumem Vašu ogorčenost (malo je reći da sam i sama ogorčena), ali ne mogu da razumem Vašu mržnju.”

“Da li ste pisali otvoreno pismo Miloševiću kada su njegovi avioni bombardovali muslimanske civile, decu, žene i starce?” uzvratio je Popović. “Zašto ste nesreću rezervisali za druge? Da li zato što je u pitanju ‘naša zemlja – kakva god da je?’” No, u najzanimljivijem dijelu svoga odgovora on izravnije nego prije potencira kolektivnu odgovornost, a onda i onu vlastitu, proizašlu iz činjenice (u drugim prilikama za njega bagatelnog) nacionalnog “pripadništva”:

“Razgovaram često sa Beogradom i čujem taj isti ton: ja nisam ni o čemu odlučivao, ja nisam ni za šta odgovoran, ja se u to nisam mešao, ja sam glasao protiv toga, ja sam se samo zezao. Ja, za razliku, mislim da sam kriv, da sam odgovoran, da smo krivi i odgovorni zato što Srbima danas vladaju ljudi koji u naše ime čine zločine.” A zatim: “To se zove istorijska krivica – i pokušaj da bilo ko sebe lično iz te krivice ‘ispiše’ je neodgovoran i nemoralan, dok ne uspemo da krivicu iz sebe izlučimo. Nije mi bilo stalo da ističem da sam Srbin, dok Srbii nisu ogreznici u zločinu. Sada od toga, na žalost, nema izvlačenja.”

Ipak, prije nego odvjetnika (odjednom deklariranog Srbina!) olako svrstamo u tabor patriota, skloni smo ovaj i slične njegove istupe tumačiti kao još jedan – makar posredno izazvani – čin subverzije: kao pokušaj da se razori i delegitimira široko prihvaćeno izjednačavanje između patriotizma i poslušnosti, odnosno

između “pripadnosti” i (s jedne strane) nacionalizma koji od tog fatuma gradi kult, te (s druge strane) oportunizma koji mu se podčinjava. Tek je u tom ključu moguće sagledati puni učinak blasfemičnih apela, poput onog da je “patriotski danas želeti vojni poraz u Bosni”. Advokatu nacionalnost postaje važna u trenutku kada – zbog nje – osjeća krivnju i stid, naime kada etnički usud postaje etička obaveza.

Od presudne nam je važnosti naglasiti tu razliku: Popovića, kada je na djelu vladavina zla, u “osećaj pripadnosti” gura odgovornost – potreba da se tome zlu svom snagom suprotstavi, tim više jer ono nastupa u ime kolektiviteta – dok je kod onih koji ga optužuju za izdaju “pripadnost” osnovna figura preko koje se artikulira suučesništvo ili (samo)abolicija. Budući da je ta figura kolektivna, u kardinalnim je situacijama od nevelikog značaja hoće li ona biti upražnjavana aktivno (kao kod Jankovića) ili uz patetičnu nemoć (kako kod čitateljice *Borbe*), jer magnetsko polje “nacionalne ugroženosti” tada proizvodi efekt da se svi bespogovorno upisuju u sortu branitelja i goniča.

Kod advokata, međutim, “pripadnost” je – paradoksalno – pratile krajnjeg izraza individualnosti; njega “osećaj pripadnosti” dohvaća u momentu kada uspostavlja najveću moguću distancu prema zbijenoj političkoj masi. (U intervjuu *Borbi*: “Ja mislim svojom glavom i nisu me ‘sludeli’ onda, a neće ni sada.” U odgovoru čitateljici: “Ja postupam po svojoj savesti, drugi kako hoće i kako mogu.”) Ako je to patriotizam, njegov je primarni cilj potkopati uvriježene oblike manipulacije “državnom emocijom”, a u konačnici i dokinuti domoljubne kriterije, jer proizlazi iz sokratovske geste, s nonkonformističkim pojedincem kao ishodištem svih lojalnosti (jer će takav, kao što znamo, “radije biti u zavadi s cijelim svijetom nego sa samim sobom”).

Srđa Popović je vjerovao da Jugoslavija – unutar koje su, uzgred budi rečeno, “pripadnosti” bile raspodijeljene tako da ni jedna od njih ne predstavlja većinu – može biti poželjan okvir za približavanje takvom idealu: ne, naravno, ona koju je ideološki uniformirala komunistička partija, a još manje ona pod čijim se imenom organiziralo srpsko nacionalno buđenje, već Jugoslavija *kao demokratska mogućnost*, nikad ozbiljno razmotrena utopijska (a to će reći pokretačka) perspektiva koja je – baš zato što se nudila kao jedini racionalan izbor – u složnome preventivnom maršu pretvorena u prah i pepeo. Ukoliko odyjetnikovo borbeno nacionalno deklariranje donekle banaliziramo i svedemo na jednostavnu poruku prkosa – na primjer: “Ja i meni slični možemo predstavljati uzorne profile Srba, a ne vi i slični vama!” – ukoliko ga, dakle, u njegovu antagonističkom aspektu razumijemo kao neprihvatanje monopolja nad srpstvom, ta se poruka u još većoj mjeri odnosi na one koji su, sa zločinačkim namjerama, monopolizirali jugoslavenstvo.

9.

Odatle Popovićeva fokusiranost na slučaj otmice. Moglo bi se reći da je njegovo jugoslavensko opredjeljenje zapravo najsnažnije došlo do izražaja u demaskiranju Miloševićeva "jugoslovenstva". On je još od osamdesetih tvrdio kako Miloševićev nacionalizam ima jugoslavensku ambalažu, a monoetnički sadržaj. Zbog čega je srpskome političkom vođi usurpacija ipak pošla za rukom, druga je priča, izvan dometa ovoga teksta.

Trebalo bi vjerojatno poći od toga da je preveliki broj nekadašnjih Jugoslavena bio *hrav* ili *srbav* ispod kože. No taj potkožni proces nije bio tek kolanje prikrivenog etnosa, tajni plemenski sok koji od pamтивјека cirkulira narodnim venama, nego, znatno više od toga, nagon za odanošću neupitnom političkom autoritetu, žudnja za likom patrijarhalnog oca koji će igrati ulogu ovlaštenog katalizatora, koji će ponuditi smisao postojanja i definirati rezon zajednice, drugim riječima – popratna pojava činjenice da Jugoslavija nikada nije bila demokratski konstituirana.

"Vertikalno se poistovjećujući s Titom, Jugoslaveni su se ujedno i horizontalno poistovjećivali među sobom", veli Boris Buden, te je tako stvorena "masa čiji je kolektivni identitet stješnjen unutar političkog diskursa koji je počinjao i završavao ritualno insceniranim zaklinjanjima vođi", da bi naposletku "autentični Jugoslaven – titoist – ostao okamenjen u liku u kojem je bio u trenutku Titove smrti". (*Inconscientia Jugoslavica*, 1990.) Do sličnog zaključka došao je i Srđa Popović godinu dana ranije: "Ovaj tip sistema je izgrađen na pretpostavci postojanja jednog moćnog centralnog tumača i koordinatora. Nestankom ovog elementa (smrću Tita) ceo sistem pokazuje da je nesposoban da normalno funkcioniše. (...) Ovo što sada preživljavamo – ovo je dan nakon Titove smrti. Trebalо je da prođe devet godina. To je naš *slow motion*. Svi su se opravdano pitali šta će biti nakon Titove smrti. Evo, ovo će biti." (Start, 1989.)

127

U takvim okolnostima nove su političke statue nicale iz plodnoga tla natopljenog zebnjom – Franjo Tuđman u Hrvatskoj, Slobodan Milošević u Srbiji – nudeći u nacionalnoj misticici i vjekovnoj plemenskoj "ugroženosti" novu formulu okupljanja, kao zamjenu za "socijalistički san" što se raspršio smrću njegova simboličkog nositelja i "centralnog tumača". Ono što su doista nudili bila je obnova pravolinijski jednostavnog političkog života koji će se voditi na relaciji između vođe i mase. Te su se mase, preko novih ujedinitelja, sretno lišile svake realne odgovornosti za demokratsku transformaciju društva, pa su se i "zovu nacije" odazvale ponajprije na liniji svog oportunizma. Na taj je način, nakon revolucionarnih "demokratskih promjena", izravna veza s "mračnom prošlošću" održana upravo u aspektu izostanka demokracije, samo što je taj manjak, umjesto socijalističkim, sada praćen nacionalističkim refrenima.

Jedino je Milošević, međutim, i dalje pokušao zadržati Jugoslaviju u središtu kolektivne imaginacije, nastojeći, uglavnom iz pragmatičnih razloga, spariti staru i novu ideološku matricu, odnosno izjednačiti jugoslavenstvo s reanimiranim, a uskoro i do zuba naoružanim srpsvom. Za razliku od srpske varijante onoga Budenovog “Jugoslavena – titoista”, kojemu je agresivna nacionalizacija (onog što bi ostalo od) Jugoslavije očigledno sasvim dobro legla (a hrvatski je “Jugoslaven – titoist”, dodajmo, preko noći postao tvrdokorni separatist), Srđa je Popović odmah u tome prepoznao drsko kidnapiranje, eklatantan kriminalni čin, pokušaj da se jugoslavenska ideja otme i zloupotrijebi kao etiketa za nešto što bi predstavljalo njezinu potpunu suprotnost. Jer za advokata – i tu se vraćamo njegovoj “atipičnosti” – jugoslavenstvo jest “nacionalna izdaja”. Ono *ne može* biti platforma za zbijanje nacionalnih redova, pogotovo ako masa koja se okuplja poprima konture ratne horde.

Taktiku srpskoga političkog vođe prozreo je kao namjeru da istodobno “bude i Crvenkapa i vuk”: komunistima u jezgru JNA poručivao je kako su nacionalisti samo privremeni saveznici, koje će odbaciti nakon što cilj bude ostvaren, a nationalistima da im je vojska nužna radi sudbinske obrane nacije, te će lako doknuti njene (jugo)komunističke atribute kada ona obavi svoj posao. “I tako je on upotrebio i jedne i druge. Više od njegove veštine, mene i danas zapanjuje lakovernost i jednih i drugih. Bilo je, ipak, sve jasno ako niste bili zaslepljeni ideoški.” Rat stoga počinje kao izravna posljedica odluke Slobodana Miloševića, politički poraženog unutar Jugoslavije, da silom zadrži vlast: “Jedino što je on u rukama imao to je bila vojska, kojoj je kazao: ‘Hajde da branimo Jugoslaviju i socijalizam, a ja ću biti Tito.’ Oni su kazali ‘hajde’...” (*Razgovor sa Žoranom Pureševićem*, 2000.)

Podlost sadržanu u takvome manevru – u riješenosti da Jugoslavija posluži kao kulisa iza koje će srpski nacionalistički pokret pripremiti i započeti svoj ratni pohod – nitko nije zornije predocio od Mihaila Markovića, akademika i potpredsjednika SPS-a: “U ovom času dok traje ratni sukob na teritoriji Hrvatske primarni je srpski nacionalni interes da Republika Srbija tako vodi strategiju odbrane srpskog naroda u Hrvatskoj da pred svetom ne bude s valjanim razlozima optužena da učestvuje u agresiji protiv Republike Hrvatske. (...) U našem je interesu u sadašnjoj fazi raspleta jugoslovenske krize da insistiramo na Jugoslaviji (bez Slovenije i Hrvatske) a ne na ‘velikoj Srbiji’.” (*Politika*, 1991.)

IO.

U razdoblju između ljeta 1989. i ljeta 1991. godine Srđa Popović je dao preko trideset intervjuja različitim jugoslavenskim listovima i napisao cijeli niz članaka, upozoravajući u svakom od tih istupa kako akutna promjena političke paradigme –

oživljavanje “nacionalnog interesa”, umjesto onog “klasnog” – vodi u destrukciju nesagledivih razmjera. Uporno je ponavljaо da jedino očuvanje Jugoslavije može biti u interesu svih naroda koji u njoj žive. Bila je to možda najenergičnija privatno poduzeta antiratna kampanja uoči samih ratnih strahota. Apeli, dakako, nisu urodili plodom, uključujući onaj objavljen 1990., u prvome broju časopisa *Demokratija danas*: “‘Zaoštravanje nacionalne borbe’, za razliku od ‘zaoštravanja klasne borbe’, ne vodi samo raspadu Jugoslavije, na koji mnogi već i pristaju ne vidjevši da on ne bi bio ni nužan ni razuman da strasti nisu manipulativno raspaljene, već i opasnoj destabilizaciji čitavog balkanskog područja, koja nije ni u čijem ‘nacionalnom interesu’, štaviše te interese najrealnije opasno ugrožava.”

Popović je smatrao da je “narod” – koji u javnome govoru tada dolazi u prvi plan – politička konstrukcija s ratnom namjenom. “Šta znači biti Hrvat? Šta znači biti Srbin? To nema nikakvu sadržinu, jer ima raznih Srba, ima raznih Hrvata, a ta identifikacija je moguća jedino u sukobu s drugima. (...) Sadržina odrednica Srbin-Hrvat znači – učesnik rata. Zna se, Srbin je onaj što se bori da osvoji Krajinu, a Hrvat je onaj što se bori da je oslobođe. Srbin je onaj što hoće pola Sarajeva, a Musliman je onaj što mu ne da pola Sarajeva. Sukob je bio nužan da se tim praznim odrednicama da neka sadržina i da se one pretvore u program – a program je rat!” (*Arkzin*, 1994.).

Nacionalnu suverenost držao je nebitnom (“Ni Hrvatska, ni Srbija, ni Slovenija nisu suverene u onoj meri u kojoj su bile u Jugoslaviji, što je dobro, jer ja ne vidim u suverenosti neku veliku sreću.” [HRT, 2003.]), jer “samoosvešćena nacija nije ona koja insistira na svojoj samobitnosti, nadmoći i osobenostima”. Jer su “nacije postale zrele onda kada su se borile za neke univerzalne principe, univerzalne kulturne vrednosti, a ne po tome što su se neprestano ogledale u sopstvenom ogledalu”. Jer “ne postoji nikakva srpska lepota, srpska istina, hrvatsko etičko dobro, nemačka istina”. Jer “insistiranje na samobitnosti vodi unutrašnjoj degeneraciji nacije, degeneraciji stvaralačkih snaga i provincializmu”. Jer “samo pubertetlja nastoji da pokaže svoju različitost, da dokaže da ima ličnost”... (*Stav*, 1990.)

Srđa Popović bio je, dakle, i ostao Jugoslaven. I to ne od sorte koja je zagovarala formiranje jedinstvene jugoslavenske nacije, već od onih koji su nacionalnu pripadnost – i kad je nisu sasvim bagatelizirali – uvijek podređivali ideji zajedništva, solidarnosti i upućenosti jednih na druge. Zbog izrazito liberalnih političkih uvjerenja, dijelom bi možda mogao biti svrstan u skupinu koju je Dejan Jović nazvao “demokratskim Jugoslavenima”, kakvima je, primjerice, pripadao Vane Ivanović, a koji je, opet, još 1970. s gorčinom ustvrdio kako su “Jugoslaveni danas mala manjina u našoj zemlji”. Stoga ne treba čuditi što su prvi znaci jugoslaven-

skog rasula beogradskog odvjetnika ispunili tjeskobom: "Kad sam video ona lica u Skupštini Slovenije i ispred nje, taj patos, ta ganutost, ta jednodušnost mi se nije mnogo dopala – zato što život nije tako jednostavan." (*Start*, 1989.)

Nakon loma, nakon što se *temeljni zločin* dogodio, njegova jugoslavenska vokacija – oviše oporbenjačka da bi se svela na pasivnu nostalгију за "dobrim starim vremenima" – manifestira se kao čisti otpor, onaj tip javnog djelovanja koji u sebi nosi nijansu više od običnog antinacionalizma. Dok golema većina bivših Jugoslavena krotko salutira novim političkim idolima, postrojavajući se u odrede lojalnih Hrvata, Srba i ostalih, Srđa Popović odaje se sistematičnom podrivanju "nacionalne stvari" i razotkrivanju njene kriminalne supstance: zato jer – ponovimo zadnji put – jugoslavenstvo jest "nacionalna izdaja". Nije bilo ničega prirodnijeg nego da ta kritička odlučnost najsnažnije dođe do izražaja kroz sukob s "Jugoslavenom" koji je Jugoslaviji došao glave.

II.

Iako umnogome drugačija, gledišta Srđe Popovića na raspad SFRJ nisu u potpuno me nesuglasju s osnovnom tezom Dejana Jovića, iznesenom u knjizi *Jugoslavija, država koja je odumrla* – da je Jugoslaviju dokrajčila ideologija samoupravnog socijalizma koja je u svojoj suštini bila antidržavna, tj. da su jugoslavenske političke elite, iskreno vjerujući u marksistički koncept odumiranja države, naposljetku zajedničku državu učinile nemoćnom da se odupre izazovima pred kojima se našla. Međutim, za razliku od Jovića, on Slobodanu Miloševiću odriče jugoslavenstvo. Za njega je Milošević otmičar i politički kriminalac, a uz to i mnogo manje kompleksna ličnost nego za zagrebačkog politologa. Za njega je Miloševićeva Jugoslavija neoprostiva negacija jugoslavenstva. Za njega ta Jugoslavija nije ništa drugo nego "krvavi banditski brlog".

Odvjetnik se – ne bi li što jasnije poslao poruku o dvostruko razarućem učinku voždovog *antijugoslavenskog jugoslavenstva* – nije libio čak ni radikalne individualizacije toga političkog zločina: "Sve događaje u Jugoslaviji od 1990. godine naovamo vidim kao jedan jedinstven događaj: nastojanje svih i svakoga da postave neku granicu između sebe i jednog opasnog čoveka – Slobodana Miloševića. Mislim da to važi i za Sloveniju i za Hrvatsku i za Bosnu i za Kosovo i za Vojvodinu i za Sandžak i za Crnu Goru. Mislim da je to tačno i u slučaju emigranata, samo što oni nisu mogli da odcepe iz Jugoslavije svoj stan, nego su morali da se odcepe lično, ostavljajući sve za sobom." (*Put u varvarstvo*, 2000.) Prema Popoviću, Milošević se mogao smatrati zakonitim naslijednikom ruševnoga kompleksa pod nazivom Jugoslavija samo utoliko što je čvrsto naumio preuzeti autoritarnu strukturu političke vlasti i braniti je oružanom silom.

Zato, "kada danas kažete da ste za Jugoslaviju" – poput potpisnika ovih redaka – treba imati u vidu upravo opoziciju između ta dva politička svemira: između Popovićeve i Miloševićeve Jugoslavije; između one koja nikada nije zaživjela i one koja se ukazala kao sablasna posthumna konzekvenca, kao čedo vlastitoga ubojice. Ako je Popovićeva idealna platforma za emancipaciju, *demokratska Jugoslavija*, ostala utopija do koje su vodili sasvim realistični putokazi – i čije se tekovine danas mogu braniti jedino kroz praksu "nacionalne izdaje" – onda je Jugoslavija u svojoj zadnjoj verziji, dakle već nepostojeća, čije su ime i zastava služili kao prikladne naljepnice za tenkove, predstavljala uprizorenje distopijskog realizma. Uostalom, samo je u kontekstu te kozmičke razdaljine – između Miloševića i Popovića – moguće realistično sagledavati i ono što se naziva "nacionalnim interesom", jer prvi je vlastitu naciju nedvojbeno unesrećio, dok joj je drugi u olovnim vremenima spašavao čast.

No, tragedije znaju trajati kraće od utopija. Miloševićeva Jugoslavija je, nadajmo se, prošlost, a ona Popovićeva, vjerujemo, budućnost.

HUMANISTIKA U TRANZICIJI

HUMAN RASISTIKA *u tranziciji*

Autori postera: grupa Škart

O

d 18. do 20. oktobra 2014., na Andrevlju, na Fruškoj gori, Grupa 484 i Fabrika knjiga organizovale su trodnevni seminar “Humanistika u tranziciji”. Ovo okupljanje zamišljeno je kao prvo u nizu seminara na kojima bi predavači i studenti zajednički istražili i promislili ulogu obrazovanja i kulture uopšte, te društvenih i humanističkih nauka posebno u transformisanju društva. Na seminar su bili pozvani studenti koji su ranije učestvovali u radu čitalačkih klubova koji se pod okriljem Grupe 484 već godina- ma organizuju u raznim mestima u Srbiji.

Pod istim nazivom, Fabrika knjiga je u više navrata i ranije organizovala slične skupove u saradnji sa drugim ustanovama i organizacijama.

U maju 2010., studentima Filozofskog fakulteta u Zagrebu, u okviru serije predavanja “Humanistika u tranziciji”, govorili su Nenad Veličković (Filozofski fakultet, Sarajevo) o “zloupotrebi književnosti u obrazovanju”; Predrag Brebanović (Filološki fakultet, Beograd) o “književnosti kao Bibliji”;¹ Boris Gunjević (Teološki fakultet “Matija Vlačić Ilirik”, Zagreb) o “duhovnim vježbama protiv Imperija”;² Dejan Jović (Fakultet političkih nauka, Zagreb) o “EU-europeizaciji Balkana i/ili balkanizaciji Europe”; Nenad Dimitrijević (Centralnoevropski univerzitet, Budimpešta) o “masovnom zločinu, kolektivnom identitetu, i odgovornosti”; te Viktor Ivančić (“Novosti”, Zagreb) o tome “kako mediji lažu govoreći istinu”.

U oktobru 2011., u Narodnoj biblioteci Srbije, povodom “humanistike u tranziciji”, o pojedincu,

---

¹ Tekst nastao na osnovu izlaganja dostupan je na <http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/80/19.pdf>.

² Tekst nastao na osnovu izlaganja dostupan je na <http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/80/33.pdf>

**ANDREVLJE,
18-20.10.2014.**

---

društvu i državi te o književnosti između dobra i zla, razgovarali su Đorđe Pavićević (Fakultet političkih nauka, Beograd), Vojin Dimitrijević (Beogradski centar za ljudska prava), Nenad Dimitrijević (Centralnoevropski univerzitet, Budimpešta), Viktor Ivančić (“Novosti”, Zagreb), Tomislav Brlek (Filozofski fakultet, Zagreb), Dean Duda (Filozofski fakultet, Zagreb) i Predrag Brebanović (Filološki fakultet, Beograd).

Sve studente koji su učestvovali na seminaru na Andrevlju, zamolili smo da prethodno pročitaju odlomke iz sledećih knjiga koje je objavila Fabrika knjiga: Michael W. Apple, *Obrazovanje na pravom putu*, preveo Đorđe Tomić (2014; str. 253-291); Kristofer Brauning, *Obični ljudi*, preveli Aleksandar i Emil Kerenji (2004; str. 235-275); Walter Feinberg, *Zajedničke škole / različiti identiteti*, preveo Dejan Ilić (2012; str. 238-252 i 253-283); Dejan Ilić, *Tranziciona pravda i tumačenje književnosti* (2011; str. 145-227); Viktor Ivančić, *Jugoslavija živi uvečno* (2011; str. 153-234); Srđan Milošević, *Istorijs pred sudom* (2013; str. 7-28 i III-124); Aleksandar Molnar, *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji oktobar 2000 – 27. jul 2012* (2013; str. 13-58); Jan-Werner Müller, *Ustavni patriotizam*, preveo Dejan Ilić (2010; str. 23-56 i 57-108); Ruti G. Teitel, *Tranziciona pravda*, preveli Dejan Ilić i Slobodanka Glišić (2014; str. 103-166); i Dubravka Ugrešić, *Kultura laži* (2008; str. 71-133).

136 Sadržaj i program seminara osmisili su Dejan Ilić, Ana Kolarić, Neda Radulović-Viswanatha i Robert Kozma (Grupa 484), koji je bio i organizator seminara.

Na Andrevlju su se studentima obratili Đorđe Pavićević (Fakultet političkih nauka, Beograd), Predrag Brebanović (Filološki fakultet, Beograd), Viktor Ivančić (“Novosti”, Zagreb), Svetlana Lukić (“Peščanik”, Beograd) i Srđan Milošević (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd). Ovde objavljujemo tekstove nastale na osnovu njihovih predavanja. Svetlana Lukić nije održala predavanje, sa njom su studenti razgovarali više od dva sata, uglavnom o tome kako u Srbiji stvarati, uređivati i čuvati kritički nastojene medije.

Fabrika knjiga i Grupa 484

Svetlana Lukic
(autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

I.

Sa velikim zadovoljstvom sudelujem u radu ovog seminara, i to ne samo zato što sam među prijateljima, nego i zato što ono o čemu ću ovde govoriti itekako ima veze sa ovakvim oblicima druženja. Neću vam kriti da kao neko ko se “humanistikom” bavi na univerzitetu (štaviše: na državnom univerzitetu; još tačnije: na univerzitetu *ove* države) sve ono što smo u proteklih nekoliko godina radili u ovakvim i sličnim formacijama – u organizaciji “Fabrike knjiga” i uz podršku raznih prijateljskih, nevladinih institucija, uključujući sada i Grupu 484, a najčešće upravo pod naslovom “Humanistika u tranziciji” – vidim kao neophodnu dopunu i korektiv svojih redovnih aktivnosti.

Naslov ovog izlaganja (na koji inače nisam uticao, čak sam u prvi mah nadmeno pomislio da ga nikada ne bih tako loše sročio) deluje za moj ukus isuviše uopšteno i prilično pretenciozno. No, pokušaću da se sa tim bremenom izborim najbolje što umem. Planiram da se krećem od samog određenja ili definicije humanistike, preko kratkog skiciranja njene istorije (sa akcentom na 20. vek), do pokušaja da predočim savremeno stanje i zamislim se – zajedno sa vama – nad njenim perspektivama. Pri tom ću prevashodno imati u vidu trendove u onom krilu humanistike sa kojim se nalazim u najneposrednjem dodiru, pošto mi u radnoj knjižici piše da sam profesor opšte književnosti i teorije književnosti. Diplomirao sam pre dvadeset i nešto godina, a u međuvremenu se formulacija “stručnog naziva” na diplomi iste katedre (baš kao i nazivi država u kojima smo živeli) više puta menjala. Jedno vreme smo bili “diplomirani filolozi”, da bismo se odskora pretvorili u “diplomirane profesore jezika i književnosti” – što navodim samo kao indikator društvenih promena.

UVOD U STUDIJE HUMANISTIKE

PREDRAG BREBANOVIĆ

Govoriću, dakle, uglavnom iz pozicije vlastite profesije. To treba primiti i kao upozorenje, jer se ne kaže slučajno da je svaka profesija zavera protiv laika. Ipak, nastojaču da budem ne samo što precizniji, već i što otvoreniji. U humanistici – da raskrstimo s time odmah – pogled na svet i lični pristup imaju naročitu težinu. Pitanje objektivnosti se unutar nje postavlja drugačije nego u društvenim, a pogotovo prirodnim naukama. Ona je forma saznanja u kojoj se uvek otkriva (ili razotkriva) i sâm saznavalac. Nađe li se u situacijama poput ove u kojoj se ja trenutno nalazim, osoba “iz humanistike” će se uvek – bez obzira na raspoložive retoričke strategije – osetiti osuđenom na neku vrstu ispovesti.

I poslednja uvodna napomena: nipošto ne nameravam da vam obelodanim bilo kakav triumfalni zaključak kojim bi se okončao naš razgovor o tome šta je i kuda vodi humanistika. Autentična humanistika počiva na težnji ka dijalogu i potrebi da se “uvek kaže još nešto”. U njoj se obično komunicira tako što se na nečije izlaganje uzvrati onim “da, ali”, koje je najbolji način da se diskusija nastavi.

2.

Budući da se u svim humanističkim oblastima velika pažnja posvećuje rečima i njihovom značenju, prirodno je da za početak i “humanistiku” izložimo toj vrsti (pre) ispitivanja. Koliko je meni poznato, ovaj pojam se kod nas, kao i u ostalim evropskim jezicima, javlja tek u drugoj polovini 20. veka, i to kao prevod engleske reči *humanities*. Prethodno su u upotrebu ušle neke druge, slične oznake, kao što su “humanističke nauke”, “humanističke discipline” ili *humaniora*. Poznato vam je da lingvistika rečima pristupa kao jezičkim znakovima, koji se – kako nas je podučio Saussure – sastoje iz označitelja (ili oblika) i označenog (ili smisla). Oni zajedno tvore značenje, pri čemu temeljna premlisa svekolike moderne lingvistike glasi da je jezički znak arbitraran, da je veza između označitelja i označenog proizvoljna. Što bi kazao William James: “Reč pas ne ujeda.” Mi se zapravo *dogovaramo* oko toga šta će nam značiti reči.

Kada je u pitanju “humanistika” kao jezički znak, njen je označitelj *američki* (vezan za jednu autohtonu kulturno-političku tradiciju) i relativno *nov* (jer postoji manje od stotinu godina); dok joj je označeno *evropsko i staro*. Tako je, sticajem istorijskih okolnosti – sparivanjem skorašnjeg označitelja s davnašnjim označenim – humanistika u smislu *humanities* poprimila konotacije *humanitas*. U američki označitelj uliveno je evropsko označeno.

3.

Ideja o *humanitas* nastaje u Rimu, gde Ciceron i pogotovo Kvintilijan u okviru retorike govore o jednom tipu znanja o čoveku koje je neophodno svakom govorniku. *Obrazovanje govornika* nas u prvom veku već snabdeva humanističkim programom, dok nam Aulus Gellius u drugom poručuje da *humanitas* – kao jedna od reči iz grozda u kojem su “čovek”, “čovečanstvo” i “čovečnost” – ne denotira nikakvu filantropiju (tj. dobrotvorni rad), nego je značenjem blisko pojmu *paideia* (tj. označitelju obrazovnog idealu u grčkom polisu).

Ovo značenje biće aktuelizovano u 16. veku, zahvaljujući oznaci *studia humanitatis*, kojom su tada obuhvatane gramatika, retorika, istorija, poezija i filozofija. Premda iz društvenih nauka znamo da je većina kategorija kojima baratamo mnogo mlađa nego što se obično misli (takve su npr. kategorije nacije i književnosti), sumnjam da vas ne iznenađuje što pojma *humanizma* nema do 19. veka. Tada se on javlja u Nemačkoj kao *Humanismus*, što je naziv za filozofsko učenje usredsređeno na čoveka. Tek naknadno isti biva primenjivan na renesansne humaniste.

Zbog ovakvih presipanja starog vina u mešine nove, prilično je teško odrediti kategoriju humanistike, tim pre što na mnogim univerzitetima ona (institucionalno) ne postoji. Istina, Beogradski univerzitet čine i Fakulteti društveno-humanističkih nauka (uz još tri grupacije: medicinskih, prirorodno-matematičkih i tehničko-tehnoloških), u koje prema važećoj organizaciji spadaju Ekonomski, Pravni, Pravoslavni bogoslovski, Učiteljski, Fakultet bezbednosti, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Fakultet političkih nauka, Fakultet sporta i fizičke kulture, Filološki i Filozofski. Interesantno je da humanistiku kao entitet – ne samo kod nas – katkada bolje razumeju ljudi koji dolaze iz nekih drugih, nehumanističkih oblasti.

141

4.

O čemu, onda, uopšte razgovaramo? Šta bi bila humanistika?

Prema uobičajenom rezonovanju – koje, najčešće nesvesno, kombinuje pretežno teorijsko *humanitas* i pretežno praktično *humanities* – humanističke nauke iliti humanistiku tvori konglomerat disciplina u čiji je fokus stavljeno ljudsko biće i pitanje o tome šta čoveka čini čovekom. Primarno je, međutim, to da se ovo pitanje postavlja kao problemsko, da se tretira kao otvoreno. Čovek se u humanistici razume, da upotrebim jednu izvorno nemačku formulaciju, “*kao ideal i kao problem*”, a potencijalno i kao objekt osporavanja.

Pri definisanju se ljudi dovijaju na različite načine. Tako neki kažu da humanistika predstavlja proučavanje svih dokumenata koja su ljudska bića ostavila

za sobom, i da nam zato omogućava da sagledamo svet sa različitih stanovišta. Drugi će reći da je humanistika proučavanje onoga što je najviše ljudsko. Treći će, opet, konstatovati da humanistika za predmet ima tekstove, za temu ljudska bića, dok joj je cilj samorazumevanje. Težište se stavlja na pojedinačne discipline, koje se proglašavaju za jezgro ili paradigma. O kojim se disciplinama radi? Koja znanja spadaju u humanistiku?

a) Da, najpre je tu *filologija*, klasična i moderna. Od nje je sve i počelo, kada su potkraj srednjeg veka ljudi poželeti da sebi objasne grčku i rimsku književnost i kulturu. U renesansi su važni Petrarca i povratak originalnim izvorima; kao i to što je Lorenzo Valla dokazao da je Konstantinova *Darownica* (kojom se vlast predaje papi) bila srednjovekovni falsifikat. Ovde, dakako, treba računati i s disciplinama koje su iz filologije proizašle, u lepezi od arheologije do antropologije.

b) Tu je zatim *filozofija*, koja je najduže smatrana središtem humanističke, nezavisno od toga da li je potonja bila definisana prema predmetu ili metodu proučavanja. Često je pojam filozofije bio korišćen i kao zamenski za celokupnu humanistiku – kojoj su onda bivali natovareni i svi negativni stereotipi o filozofiji, poput “nemoj da filozofiraš!” ili “čemu još filozofija?”.

c) Svakako da je tu i *istorija*. Bilo je u poslednjih stotinak godina pokušaja da se ona uzdigne u model cele humanistike. Tome su, recimo, težili Wilhelm Dilthey (koji uvodi opoziciju između prirodnih i istorijskih nauka) i Michel Foucault (koji je u jednakoj meri verovao da su humanističke nauke istorijske). Nasuprot tim težnjama, na velikom broju prestižnih univerziteta odseci za istoriju nisu u okrilju humanistike.

d) *Umetnost* je za humanistiku od neprocenjivog značaja. Teško da od umetnosti i postoji bolje svedočanstvo o onome šta čovek jeste ili nije. Ona je, otuda, humanističko područje *par excellence*. To je vidljivo još kod Kanta, koji u 60. odeljku *Kritike moći suđenja*, na jednom od najpoznatijih mesta gde se *humaniora* uopšte spominje, ističe da je u sklopu obuke za lepe umetnosti neophodno težiti “kultivisanju duševnih moći onim prethodnim znanjima koja se zovu *humaniora*”. Postoje znanja, dodaje on, koja u nama jačaju “osećanje saučešća” i razvijaju našu “moć izražavanja”. Osećanje saučešća se tiče našeg života u društvu (filozof je još eksplicitniji: udruživanja u državu), a u kombinaciji sa moći izražavanja pojedince koji su humanistički obrazovani neminovno vodi u društveni angažman. To je važan stav o povezanosti etike i estetike, do kojeg Kant dolazi raspravljajući o humanistici. Gledano tako, čika-Miša Đurić – koji je za vreme Drugog svetskog rata, kada ga je jedan muzičar upitao zašto nije potpisao antikomunistički apel srpskom narodu, izgovorio legendarno “Ti u diple sviraš, a ja studentima etiku predajem!” – nije imao pravo.

e) Za humanistiku su bar jednakо značajni i mnogobrojni *diskursi o umetnostima*. Ne treba da nas začudi što je u 19. veku glavno njenо područje bio studij nacionalne književnosti (preko kojeg su bile osmišljavane nacije kao "izmišljene zajednice"), te da se pre nekoliko decenija činilo da je književna kritika epicentar humanistike (zbog tzv. tekstualizma iliti ideje da se svemu može pristupiti kao tekstu). Biću sasvim ličan: volim da o književnoj kritici mislim kao o središnjoj disciplini, jer se ona tiče čitalačkog umećа, koje je za humanistiku fundamentalno. Pomalo neočekivano, najlepše je to sažeо jedan zagovornik dekonstrukcije, Paul de Man, rekavši: "Književnost, kao i kritika – budući da je razlika među njima varljiva – osuđena je (ili povlašćena) da zauvek bude najstroži i, prema tome, najnepouzdaniji jezik pomoću kojeg se čovek imenuje i menja."

f) Zanimljiv je i status *religije*, kao i njenog proučavanja. Tu se lako uočava sledeći obrт: iako se humanistika još od renesanse profiliše nasuprot njoj, iako se dugo zasnivala na potrebi da se od nje emancipujemo, svedoci smo toga da se religija na velika vrata vratila u humanistiku. Podrazumeva se da u tome nema ničeg lošeg, jer postoje i religiozni humanizam i teološka humanistika, koju mogu proučavati i podučavati ne samo agnostiци, nego i ateisti.

g) Povrh svega, interesantan je i status najšire pojmljene *komunikologije*, koja je u humanistiku nahrupila poslednjih godina. Zato se sve više govori o digitalnoj humanistici i sličnim hibridima. Ovde, po meni, dolazimo do suštine. Da se izrazim samo naizgled paradoksalno: u svetu mobilnih telefona vama i dalje o smislu međuljudske komunikacije najviše može reći neko poput Aristotela. Tehnologije dolaze i prolaze, a problem čoveka ostaje, pri čemu humanistički pokušaji razumevanja tog problema ne zastarevaju.

5.

Ima kod Miroslava Krleže ona veoma *humanistička* misao iz petog čina drame *Aretej*: "Nije bitno za nas da telefoniramo nego to da iz nas još uvek telefonira gorila." Jugoslovenski je klasik bio poznat po ciničnim metaforama. Voleo je da prikazuje čovečanstvo kako se valja u "diluvijalnom blatu" i svako malo docirao je da "živimo okruženi masom krepanih idiota". Pominjući gorilu, on nam poručuje da je savremeni tehnološki razvoj praćen mentalnom tromošću.

Mogli bismo, skupa sa Krležom, zaključiti da tehnologija menja život, ali ga ne razume. No, u humanistici se sve nekritičkije hrli ususret tehnologiji, usled čega smo u prilici da vidimo kako ponegde biva eliminisana ne samo knjiga (zarad kakve-takve tekstualnosti), nego i tekst. Zato ću ponoviti: duboko sam ubeđen da u svemu onome što pretenduje da bude humanistika ništa ne može zameniti čitanje kao osnovnu aktivnost.

Nekad se spekulisalo o tome da proučavalac čita čitave knjige, a intelektualac samo članke; da je proučavalac onaj ko više od tri dana zaredom misli na određenu temu, pri čemu može i ne mora biti plaćen za to, a svoje nalaze može i ne mora objaviti. Danas je drugačije, jer se umnogome zaboravilo da čovek ponekad i nije gorila, da povremeno proizvede nešto ingeniozno i neobjašnjivo, što se ne može predvideti naučnim putem. Ovde u podjednakoj meri mislim na dostignuća u rasponu od šekspirovske tragedije do mikrobiologije – koja izazivaju naše čuđenje i divljenje, i koja humanistika nastoji da shvati. Ovakva ideja humanistike bila je karakteristična za tzv. čikašku (književnoteorijsku, a ne ekonomsku) školu. Za sve pobjojane discipline ta ideja predstavlja otprilike ono što je filozofija nauke za nauku. Doduše, čikaški književni kritičari, poput R. S. Cranea, naučili su nas i tome da vi možete čitavog svog života proučavati grčku filozofiju i ne biti humanista – ali da, isto tako, možete biti humanista iako se bavite oftalmologijom.

Na ovom tragu se, zajedno sa nekim teoretičarima naredne generacije, možemo setiti jednog mesta iz romana *Engleski pacijent*, koje deluje toliko efektno kao da ga je napisao Viktor Ivančić. Tamo izvesni oficir govori o tome kako se aktivira bomba, upozoravajući da ona nije “mehanički predmet, mehanički neprijatelj”, te da se uvek mora imati na umu da je i nju neko napravio. Odатле se može izvući jasna pouka: ako čak i detonacija bombe može biti humanistička, onda čak i humanističke studije mogu biti mehaničke. Nažalost, neretko i jesu.

6.

Kada kažem da nam o čoveku Aristotel još uvek govori više nego znatan deo ovovremene humanistike, onda imam u vidu da je za njega celokupno ljudsko iskustvo bilo filozofski problem. U humanistici bi nam od koristi mogao biti jedan odeljak sa početka *Metafizike*, gde Stagiranin u svom stilu razvrstava različite vrste umeća, napominjući kako “iznađene su znanosti što nisu ni poradi užitka ni poradi životnih potrepština, i to prvo na mestima gde beše dokolice”. Poslednja reč je ključ, jer se njome uvodi dokolica kao uslov teorije. Aristotelova terminologija je drukčija od naše, ali je očigledno da nas se ovaj ulomak veoma tiče, pošto pod aristotelovski zamišljenu teoriju potpadaju duhovne ili humanističke nauke. Tako posmatrano, humanistika nam ne donosi niti užitak (kao što čine poetička znanja), niti korist (koju imamo od praktičnih)!

Ovakvo razmišljanje je dugo bilo konstanta u okviru onoga što bismo staromodno nazvali istorijom evropskog duha. Ono kulminira u poslednjim odeljcima *Enciklopedije filozofskih nauka* G.W.F. Hegela, gde je izneta teza da se duh sâm izgrađuje uspostavljajući pravo, moral i državu, kako bi tek u stadijumu apsolutnog

duha počeo da se zabavlja umetnošću, religijom i filozofijom. Kao i kod Aristotela, tek kad su sve potrepštine namirene, dolazi na red humanističko dokoličarenje.

Najslikovitije je to dočarao jedan američki političar, potpisnik Deklaracije nezavisnosti, koji je – prema navodu iz nedavne knjige *Humanistika i san o Americi* G.G. Harphama – rekao otprilike ovo: ja još moram studirati politiku i rat da bi moji sinovi mogli da studiraju matematiku i filozofiju – a moji sinovi moraju studirati matematiku i filozofiju (geografiju, trgovinu) da bi svojoj deci omogućili da studiraju slikarstvo, muziku, arhitekturu, vajarstvo, tapiseriju i porcelan. Kako se radilo o predstavniku vladajuće klase, to je bilo više nego dirljivo. Dotični stav se pokazao važnim za američku tradiciju, jer su se u njoj i kasnije javljale ideje o humanistici kao vrhuncu i okončanju izgradnje nacije.

7.

Funkciju, ciljeve i vrednosti humanistike ljudi su oduvek videli različito.

Tvrđilo se, u svoje vreme, da nas jedino humanistička učenja mogu uzdići do boga – ali se još češće verovalo u to da nam jedino ona omogućuju da se okrenemo ka samom čoveku. J. S. Mill je isticao da nas ovakva znanja opominju na to da smo, pored toga što smo advokati ili trgovci, pre svega ljudi.

Mnogi su mnili da nam humanistika pomaže da u svoj um uvedemo izvesne filozofske navike. Oni, pak, kojima je bliža umetnost, smatrali su kako je cilj humanistike da harmonizuje ljudske sposobnosti i usmeri ih ka lepoti. Ima i ubedjenih u to da ova učenja treba da nas sačuvaju od civilizacije i približe kulturi. Takvo “obrazovanje za kulturu” je blisko vaspitanju, jer subjektu koji se obrazuje omogućuje da spozna specifično ljudske vrednosti.

Neki su polazili od prepostavke da je cilj humanistike da nauči čoveka kako da bude pravedan – što je stanovište kojem naginja Dejan [Ilić], kao urednik ovog programa. Bilo je, isto tako, onih koji su naglašavali kako je ona upravljena ka tome da čoveka nauči da obavlja svoje dužnosti, privatne i javne, u ratu i miru – što možda misli i Đorđe [Pavićević].

No i o ovim se temama sve češće govori onako kako je to u nedavnom javnom nastupu učinio jedan predvodnik beogradske studentske pobune, podvlačeći da je cilj studenata isključivo da se spreme za tržište rada. Čovek bi mu najradije uzvratio pitanjem: ta zar za to niste već odlično pripremljeni, pošto je posao koji vas čeka, materijalističkim žargonom kazano, *otuđen* na isti onaj način na koji su to i vaše studije?

Studenti, nažalost, danas traže da ih naučite kako se piše CV, a ne esej. Kad smo već kod studiranja, ne znam da li ste zapazili da fakultet na kojem

145

radim imo zanimljiv slogan: *Budućnost mogućnosti*. Na ljubičastoj pozadini, koja vas subliminalno podseća na vizuelni identitet Komercijalne banke, stoji taj natpis nebulozan poput "taštine praznine". On bi trebalo da vam ukaže na perspektivu studiranja filoloških nauka.

Bez obzira na sve ovo, sa mnogih se mesta može slušati o važnosti humanistike za demokratsko društvo. Većini takvih oglašavanja zajednička je svest o razlici između onoga što se grubo naziva tehničko-tehnološkim naukama, s jedne strane, i društveno-humanističkim naukama, s druge.

8.

Ta razlika je ranije bila opisivana i kao razlika u metodu. Ovaj problem je širi i tiče se, generalno, filozofije i istorije nauke. Naprsto, društvene nauke tek od polovine 19. veka jasnije pokazuju težnju da se konstituišu kao takve. U tom procesu najznačajniju ulogu je odigrao gorepomenuti Dilthey, koji je svoje sugestije izneo u knjizi *Žasnivanje duhovnih nauka*. Nju je na srpsko-hrvatski preveo mladi Zoran Đinđić.

Dilthey uvodi razliku između *objašnjenja* i *tumačenja* kao metoda prirodnih, odnosno istorijskih (duhovnih, društvenih) nauka. U prirodnim naukama, veli on, mi pojave objašnjavamo, a u društvenim ih tumačimo. Objašnjavanje se obavlja na temelju čisto intelektualnih procesa; tumačenje na osnovu doživljaja. Prirodne su nauke eksperimentalne, dok su istorijske interpretativne. Zato Dilthey kaže: proizvodi duha (filozofija, književnost, religija, umetnost) ne mogu se proučavati kao predmeti prirodnih nauka. Prirodne nauke nastoje da otkriju kauzalni lanac pojava; u duhovnim je bitno da se pojmi smisao, da se nešto razume posredstvom intuicije. Na duhovne se činjenice, pa i na književne tvorevine, ne može gledati objektivno, jer imaju vrednost samo za one koji ih stvaraju i primaju.

S tim u vezi, Dilthey obnavlja i pojam hermeneutike. Kao veština razumevanja i tumačenja (interpretacije) tekstova, ona je po njemu osnovna metoda humanističkih nauka. On je naziva "učenjem o veštini tumačenja pisanih spomenika". Diltheyeva ideja hermeneutičkog kruga podrazumeva međuigrnu intuiranju detalja i celine: delovi se mogu razumeti samo na temelju celine, celina na temelju delova. Isto se može reći i drugačije, pa Hans Georg Gadamer poseže za pojmovima tradicije i aplikacije. Mi moramo raspolagati znanjem o predmetu koji razumevamo: to predznanje jeste "tradicija", dok je "aplikacija" intuitivno saznavanje novoga.

9.

Ova razmatranja više nisu toliko važna – ali ne zato što su osporena, nego zato što su na status humanistike u neuporedivo većoj meri uticali neki drugi činiovi.

Jednostavno, u međuvremenu se odigrao 20. vek. Desilo se ono o čemu govorи Edmund Husserl u *Krizi evropskih nauka* (još jednoj važnoj knjizi koju je preveo Đindjić), kada registruje nestanak filozofske apodiktičnosti u tzv. filozofijama pogleda na svet. Po nama je to pravi početak humanistike, a po Husserlu njen kraj.

Iz ugla humanistike, prošli vek je doista bio dinamičan. Ako bih se igrao njene istorije, pojednostavlјeno bih govorio o tri odsudne tendencije.

U prvom, predratnom periodu, dolazi do narušavanja njene autonomije.

U drugom periodu, koji bi se mogao nazvati ratnim i hladno-ratnim, biva uspostavljen najuticajniji savremeni (američki) koncept humanistike.

Konačno, nakon toga postepeno dolazi do novog odnosa prema kulturi i nastanka najšire shvaćenih kulturnih studija, koji su značajno izmenili humanistički pejzaž.

Najbolje je da pri obrazlaganju sledimo hronologiju.

IO.

Prvi važan momenat je nestanak autonomije. Dramatičnost tog zbivanja očituje se u knjizi *Izdaja intelektualaca* Julijena Bende. Po njemu se u moderno doba javlja jedan fenomen koji ranija vremena u tom obliku ne poznavaju: politička strast intelektualaca. Oni počinju da slede mase, koje su zaražene verskom, nacionalnom, rasnom i klasnom mržnjom. Umesto da se odupiru populističkim strujanjima (kao što su činili Sokrat i Isus, čija je sudbina poučna), intelektualci se stavljuju na njihovo čelo.

147

Iz bendijanske perspektive bi se kao *role model* humanističke inteligencije i egzistencije mogao navesti Erazmo. On se bavio jezikom i tekstovima, pri čemu je sa *Pohvalom ludosti* ustoličio ironiju ne samo kao stilski postupak, nego i način argumentacije. Rođen je u Roterdamu, studirao u Parizu, boravio u Italiji, slavu stekao u Londonu, a predvodnikom intelektualne Evrope postao u Bazelu. Ne zaboravimo da je pisao na latinskom – koji je tada bio jezik evropske kulture, te je već kao takav garantovao svojevrsnu univerzalnost.

U moderno vreme, mržnja među narodima postaje sveobuhvatna i u njoj prednjače intelektualci, tačnije oni koje ubrajamo u humanističku inteligenciju. Autonomija dotadašnjeg (humboltovskog) univerziteta ukinuta je – insistira Benda – zato što su je sami intelektualci pogazili, izašavši u sumasišavši svet. Kako je humanistika neodvojiva od univerziteta (koji je za nju oduvek predstavljao oslonac, ali i pretnju), ona se zbog promenjene pozicije (tj. "izdaje") intelektualaca našla u podređenom položaju.

Teško je ne složiti se sa Bendom – nezavisno od toga da li opisanu programu doživljavate kao gubitak nevinosti, kao izlazak iz samoskrivljene nezrelosti,

ili kao apokalipsu. U svakom slučaju, jasno je da povratka nema, da se savremeni intelektualac (naročito onaj humanističke provenijencije) nalazi unutar, a ne izvan društvene arene. Univerzitetska aula sve više liči na drevni amfiteatar.

II.

Drugi važan momenat je "amerikana". Na fonu opisanih procesa, ali dobrom delom i mimo njih, rađa se humanistika kao specifično američki koncept, koji se pomalja u okviru pokreta "novi humanizam" (I. Babbitt, P. E. Moore). Od tridesetih se godina uvodi pravilo da svi studenti "slobodnih veština" – što je odrednica koja obuhvata pismeno i usmeno izražavanje, logičko rasuđivanje i kritičko mišljenje, usled čega se govorи o *liberating arts*, *humanizing arts* ili čak *good arts* – moraju uzeti izvestan broj kurseva iz grupe koja je nazvana *humanities*. Tek se nakon Drugog svetskog rata, posredstvom američkih obrazovnih strategija, uspostavila humanistika kakvu poznajemo. Ona je dobrom delom posledica planetarne amerikanizacije visokog obrazovanja. Nije li se pojam humanistike savremenim svetom proširio na istom onom talasu na kojem su to učinili dolar ili rokenrol? Nije li taj pojam povezan sa američkim toposima kao što su lično ispunjenje, sloboda i demokratija? Humanistika je najpre u Americi bila proglašena središtem opšteg obrazovanja i sredstvom za razvijanje opšte kulture.

148

Konkretniji razlozi uspona humanistike i njenog potonjeg "zlatnog doba" bili su bejbi bum, relativno povoljna ekonomска situacija i hladni rat. Uopšte, američka državna akta donose najezgaltiraniju apologiju humanistike. Ključni dokument, harvadska "Crvena knjiga", objavljen je 1945. pod naslovom *Opšte obrazovanje u slobodnom društvu* i presudno je uticao na sastavljanje poratnih nastavnih programa.

Vrlo je indikativno da je odeljke o književnosti u tom dokumentu verovatno pisao I. A. Richards, britanski književni teoretičar i humanistički intelektualac sa neobičnom karijerom. Kao autor čuvene *Praktične kritike*, on prelazi u Ameriku, gde počinje da govorи o temama koje su kritičari tada izbegavali (mudrost, umetnost življenja, "čitav" čovek...). Richards je bio ubedlen u to da je humanistika, ako hoćete, i jedan tip pedagogije. Nije bio u krivu, jer tradicionalna pedagogija pretežno i jeste humanistička. Za Richardsa, najbolji način da studenta zarazite intelektualnim integritetom jeste to da ga "posadite" u blizinu nekog profesora koji je nesebično posvećen potrazi za istinom. Iskra će preći preko katedre i u studentu zapaliti plamen koji će se nakon toga sám održavati.

Ali, Richards je po temperamentu bio otpadnik. Život mu je bio pun obrta, tako da su mu na Harvardu naposletku odbili kurs pod karakterističnim nazivom "Humanistika 1A – Izvori našeg mišljenja: Homer, Stari zavet i Platon". Nije

uspeo ni njegov projekt pod nazivom *Basic English*. Bio je to pokušaj stvaranja redukovane varijante engleskog od svega 850 reči, bez glagola, koja bi postala univerzalni drugi jezik i tako doprinela – svetskom miru. U projektu su učestvovali i kritičari poput Williama Empsona, a golemo zanimanje pokazali su i pisci poput Joycea i Orwella: prvi je na *basic* prevodio *Finnegan's Wake*, dok je drugi navodno na temelju ovog iskustva (uvidevši opasnost od takvih poduhvata) osmislio status jezika u svojoj 1984. Richards je stremio povezivanju poezije sa naukom, a zalagao se i za što širu saradnju humanistike i prirodnih nauka. Po njemu su retorika i interpretacija, u krajnjoj liniji, grane biologije.

Zašto se toliko zadržavam na poratnoj Americi? Ne samo zato što je 20. vek američki, nego i zato što je u SAD-u, unutar sistema tzv. liberalnog obrazovanja, humanistici bila poverena uloga unošenja koherencije u kurikulum. Tu ulogu ona sada bezuspešno pokušava da povrati. U poratnoj Americi, misija humanistike je bila da organizuje nasleđe koje je za zajednicu i njene građane važno. Tako je humanistika direktno bila povezana ne samo sa nacionalnim identitetom, nego i sa bezbednošću!

Ispostavilo sa da nije uspela da izvrši zadatak koji joj je poveren, jer se tobože “politizovala”. (Obratite pažnju, ovaj je argument sličan Bendinom.) Upravo zbog te napetosti poslednjih decenija dolazi do insistiranja na vrednostima, na moralnim implikacijama znanja, na obrazovanju za “građanstvo”. Humanistika se, po mom mišljenju pogrešno, sve više samopromoviše kao sredstvo kojim se u čoveka usađuju lične vrline i odgovornost spram države.

149

12.

Treći važan momenat su kulturalne studije. Njima je prethodilo to što je u Britaniji i Americi tokom pedesetih i šezdesetih na vrata visokog obrazovanja zakucala pop-kultura. Ona će svoj pobednički pohod okončati tek kasnije. Akademija se u prvo vreme od hipika branila Sokratom, što je bila taktika za koju su se opredelili i mislioci kao što su Th. W. Adorno, P. Ricoeur i A. Bloom. Osamdesetih na istom fonu započinje debata oko književnog kanona – gde su se na jednoj strani našli tradicionalisti i konzervativci, a na drugoj zastupnici orientacija kao što su feministička i postkolonijalna kritika – zahvaljujući čemu se intenziviraju tzv. kulturalni ratovi. Oni su jedan od retkih proizvoda koje je Akademija uspela da izveze u društvo.

Kulturalni zaokret išao je uporedo sa onim što se obično naziva postmodernom relativizacijom, dok smo na teorijskom planu imali odbacivanje *esencijalizma* – stava da postoji suština ljudske prirode, koja ne zavisi od naše istorijske ili kulturne situacije. Poststrukturalizam je nastojao da “decentrira” ili u potpunosti

eliminiše usredsređenost na ljudsko biće ili subjekt kao izvor naučnih, književnih i kulturnih postignuća. U tome je bio smisao napada koji je na logocentrizam izveo Jacques Derrida iz uverenja da ne gospodari čovek jezikom, nego jezik čovekom. Još dalje je otisao Foucault sa idejom o smrti čoveka, koja u našem kontekstu ima nešto specifičnije značenje, jer se tu mislilo na čoveka tradicionalnog humanizma. Eto vam dokaza da humanistika zaista nije isto što i humanizam: postoje, kao što vidimo, i projekti njene formalizacije bez antropologizacije.

I3.

Tradicionalno humanističkom bi se u naše vreme ponajviše mogla nazvati svest o tome da se samo konvergencija različitih perspektiva približava nekakvoj obuhvatnijoj ljudskoj istini. Ovakvu viziju još uvek zastupaju samo "nereformisani" humanisti i (možda ne slučajno) najveći književni kritičari, poput Meira Abramsa. Po njemu, umesto da jezik tretiraju kao instrument nasilja, čitaoci treba da mu pristupe sa "interpretativnim taktom". Abrams sebe svrstava među "humanističke kritičare", pošto u romantičarskom duhu polazi od toga da je književno delo napisalo ljudsko biće za ljudska bića i o ljudskim bićima. Zato se on poziva na Millovu rečenicu u kojoj se kaže da se Bentham uvek pita "da li je to istina?", a Coleridge "šta je smisao toga?". To nas vodi onome što Abrams opisuje kao prirodu humanističkog dokaza, koji je retko kada takav da sve istraživače primorava da ga prihvate. Humanistička interpretativna paradigma je *po definiciji* pluralistička. Čak je i naša prošlost promenljiva, usled čega se u humanistici neprestano bavimo određivanjem sopstvenih prethodnika i revizionističkim interpretacijama.

Uzmimo jedan primer. Iako je John Milton bio puritanski pesnik (te samim tim na strani Boga), stotinak godina kasnije će William Blake ukazati na to da je u *Izgubljenom raju* Satana prikazan sa simpatijama, jer je pesnik nesvesno saosećao sa njim. Spominjani Empson je, kao Richardsov učenik, pre pola stoljeća bio još radikalniji, tvrdeći da Milton kritikuje Boga i njegov moralni lik kakav nam je poznat iz Biblije. Na suprotnim pozicijama stoje kritičari poput C. S. Lewisa, koji oživljavaju hrišćansku Miltonovu poruku. Za njima, pak, dolazi Harold Bloom, koji će – protiveći se T. S. Eliotovim pravovernim čitanjima – reći da je Miltonov Satana prototip modernog pesnika. Stanley Fish će docnije pokušati da pomiri te dve sukobljene argumentacije svojom tezom da je Milton genijalno prisilio čitaoca da uzme u obzir i one interpretacije Boga koje sam tekst odbacuje... Kraja nema, a nadamo se da ga neće ni biti.

Kada ovo znate, dođe vam da se pozovete na onog danskog ministra nauke, koji je rekao: humanistika se bavi manipulacijama značenjem, a to je ključna osobina koja vam je neophodna za bilo kakav biznis! (Nije li ovo jedna od efekt-

nijih njenih odbrana, kojom se mogu zapušiti mnoga usta? Ionako se “odbrane” uglavnom svode na ekonomska opravdanja.) Zbilja, glavni društveni manipulatori se u izvesnom smislu sve vreme bave humanistikom: ljudima i njihovim “dušama”. Javni život i javne politike nisu mogući bez humanistike, oni se u izvesnom smislu odvijaju posredstvom nje.

I4.

Kako smo dospeli do stanja u kojem se nalazimo, do “krize”?

Polemike oko kulture i kanona jesu imale stručni značaj, ali je na položaj humanistike više uticalo to što su se one odvijale u senci nečega što nam iz ove perspektive deluje kao nedvosmisleni konzervativni obrt, koji je teko u nekoliko etapa. Sve je počelo tako što su, nakon naftnog šoka, u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama na vlast došli Margaret Thatcher i Ronald Reagan.

Thatcherica je bila avangarda: ona je doslovce razmontirala akademski sistem. Njen čuveni stav da ne postoji društvo treba videti kao osnovu sa koje je (u onoj opravdano mitologizovanoj epizodi) ironično prokomentarisala činjenicu da jedna devojka studira istoriju – kazavši joj: “Kakav luksuz!” Oslanjajući se na hajekovsku ekonomiju, ta “kradljivica mleka” (tj. đačkih užina) srezala je državna ulaganja u obrazovanje, nagoveštavajući neokonzervativnu revoluciju i uspon neoliberalizma. Kada pominjem neoliberalizam, mislim – neka mi stručnjaci oproste – krajnje uopšteno: na poredak u kojem tržište kontroliše državu, a ne obrnuto. Još je Pierre Bourdieu neoliberalizmom zvao narušavanje svih kolektivnih struktura koje bi mogle zakočiti čistu tržišnu logiku. Humanistika se našla na udaru tih tendencija.

Ali, Stuart Hall je, kao jedan od osnivača kulturnih studija, konstatovao da – za razliku od Foklandskih ostrva, na kojima je vodila rat – britanska premijerka nije na univerzitet poslala marinice i avijaciju. Taj posao smo, samokritičan je Jamajčanin, obavili mi sami. Čak je i doktrina neoliberalizma ponikla na univerzitetima! Ima stoga istine u onom poređenju profesora humanistike sa lemurima koji su se sami utopili. Vlasti su sistematski podsticale sporove da bi oslabile akademsku zajednicu kao celinu. Na prvi pogled je delovalo da su one na strani kulturnih konzervativaca, ali to ne znači da su povećale fondove za proučavanje “visoke” kulture. Poslednjih je desetleća evidentno na delu planetarna tranzicija ka nekakvom drugačijem društvu, ka “kapitalizmu divljih zveri”.

Usput, filolozi bi trebalo da budu posebno osetljivi na jezičku dimenziju neoliberalne agende. Nije li nam neoliberalizam ukinuo i sâm jezik, čega su simptom koncepti poput ljudskog ili kulturnog kapitala? Neoliberalna jezička politika je u svojoj srži orvelovska.

151

15.

Bolonja se onda javlja samo kao završni udarac i šifra svih problema. Ona je u humanistiku donela tehnokratske mehanizme. Ispostavilo se da je to bila samo prelazna faza ka postepenom uvođenju tržišnih principa – posredstvom administracije, poređenja, kontrole od strane trećih lica isl. Od humanistike se stalno traži da sve što je u nju uloženo vrati i isplati.

Kada je u pitanju visoko obrazovanje, Srbija je formalno zaista u nekoj vrsti tranzicije ka Evropskoj uniji, jer u najmanju ruku nominalno pokušava da primeni evropska pravila koja regulišu aktivnost, razvoj i finansiranje univerziteta. To znači da ćemo se sve više kretati u pravcu međunarodne evaluacije, kompetitivnosti i merenja rada isključivo kvantitativnim merilima. Zato bi potraga za istinom, kao najviši akademski princip, uskoro i izričito mogla biti zamenjena potragom za novcem. Od svih ljubavi najveća biće ljubav prema fondovima.

Očito da novonastali (manje-više globalni) društveni ambijent izrazito ne pogoduje humanistici, kojoj stalno “pada tržišna vrednost”. Humanistika je izgubila “simbolički kapital”, jer više nije vezana za prestiž, čast i slavu. Blagodareći “kapitalodemokratiji”, približavamo se onome što je Hegel nazivao “duhovnim životinjskim carstvom”. Izgleda kao da povratka nema – ali, pravo pitanje glasi: ima li izlaza?

152

Nedavno je Lev Kreft rekao da su moguće tri strategije: prilagoditi se; pokušati dosegnuti nekakvu stabilnost u novonastalim prilikama; ili težiti otvaranju “nove kritičke ili čak utopijske perspektive”, koja će dovesti do promena. U prirodi je humanistike da radi na trećoj opciji.

16.

Postoje, čini mi se, dva osnovna odgovora na aktuelne izazove pred kojima se humanistika nalazi.

Prvi je da kažete: humanistika, a možda i čitav univerzitet, predstavljuju nešto drugo od ostatka društva – oni su različiti i zavređuju autonomiju. Nije toliko bitno da li ćete se u ovakvoj argumentaciji pozvati na plavu krv ili kritičko mišljenje. Takav pristup, koliko god bio drag humanističkim pregaocima (priznajem da se i meni u mlađim danima dopadao), zapravo je nepravedan. Zagovarati ga, znači zagovarati socijalni elitizam (koji nije isto što i elitizam u ukusu), odnosno samoga sebe tretirati kao izuzetak. Humanistika bi se time izolovala od stvarnih društvenih sukoba. Bila bi to puka borba za očuvanje privilegija, za samoodržanje kao jedini cilj. Ona bi svakako doprinela tome da univerzitet ostane leglo oportunizma.

Drugi odgovor na iste izazove je daleko zahtevniji, jer polazi od društva kao celine. Za razliku od tačerijanaca, najpre morate prepostaviti da ono postoji.

Filozofski posmatrano, tu se onda postavlja suštinsko pitanje relacija između univerziteta, humanistike i univerzalnosti. Od univerzalnosti su svi odustali, ali – i u tome je sadržana najveća ironija – baš u trenutku kada je kapitalizam postao univerzalan. Pošto ima tendenciju da univerzalizuje i uniformiše, Kapital je Univerzitet pretvorio u klasično (profitabilno) preduzeće. Drugim rečima: mi živimo u svetu u kojem se Williamu Shakespeareu negira univerzalizam, a kapitalizmu ne!

I tako smo stigli do poente. Zapravo ste se zahvaljujujući svemu ovome kao humanistika našli u idealnoj situaciji da *napadnete* dominantnu društvenu tendenciju, da joj se usprotivite, da joj pružite otpor, ali ne samo na univerzitetu, niti jedino u obrazovanju. Zar je samo humanistika ugrožena? I u Srbiji su uveliko na delu erozija javnih službi i servisa, zamena društvenih vrednosti tržišnima, kult privatizacije i progresivno ukidanje koncepta zajedničkog dobra... Zdravstvo se sve više dotira iz rebalansa, školstvo iz roditeljskih džepova, sport iz sive zone, dok kultura faktički umire. Napokon, pogledajte medije i poslušajte ono će vam ovde o njima govoriti najbolji novinari – Svetlana [Lukić] i Viktor. Katastrofa je svuda oko nas; prostor slobode se sasvim suzio.

17.

Treba reći “ne” *toj* sveobuhvatnoj tendenciji. Odbacivati je u samoj humanistici ima smisla samo ako joj se odupirete i na opštedruštvenom planu, gde postoji poguban manjak zajedništva i solidarnosti. Tu se približavamo onom načelu koje su nedavno proklamovali zagrebački studenti: jedan svet, jedna borba! Sa dokazivanja da postoji društvena korist od takozvanih nekorisnih znanja treba preći na dela. Nije više dovoljno insistirati na sopstvenoj specifičnosti: sada je neophodno boriti se (vlastitim sredstvima) za zajedničku stvar.

Kako će ta borba izgledati zavisi od nas samih. Dominantna društvena tendencija se može napasti na različite načine. Primerice, tako što se nećete obazirati na spoljašnje norme i što ćete u radu slediti ritam vlastite strasti, ne bežeći ni od toga da jednu knjigu pišete deset godina. Time što “radite svoje”, vi takođe podrivate vladajuću nepravdu, iako vam je “impakt” ravan nuli. Možete, recimo, kada vam iz ministarstva pošalju neke glupe formulare, odgovoriti da ne želite da ih popunite, jer nemate nameru da fingirate bilo šta. To je mala subverzija, ali ipak subverzija. No, ostavimo ludizam po strani.

Ambicioznije gledano, izvesno je da je unutar akademskih institucija neophodan savez profesora i studenata – ali po navedenim principima, a ne samo na “cehovskom” nivou. Da se nadovežem na naslov Viktorove nove knjige: profesori i studenti bi trebalo da se pridruže “radnicima i seljacima” i tako ponovo postanu

“pošteni”. Biće da u formulaciji “radnici, seljaci i poštена inteligencija” pridev “pošten” nije slučajno vezivan isključivo uz “inteligenciju”.

18.

I kako bi onda, pod uslovom da krene u tom pravcu, izgledala neka bolja humanistika?

Na univerzitetu bismo se najzad izborili za uspostavljanje (reafirmaciju) njenog izvornog smisla, ali u novom ruhu i duhu interdisciplinarnosti. Pri tom se ne sme zaboraviti da humanistika nije samo najbolje ime borbe za interdisciplinarnu saradnju (koja mora počivati na slobodi duha), nego i označitelj težnje ka očuvanju samih disciplina. Bez nje se tone u “postdisciplinarnost”, koja sobom nosi atomizaciju ili “balkanizaciju”.

154

A mimo zidina univerziteta? Nema sumnje da su nam neophodne školice (kako ih Dejan obično naziva) nalik ovoj čiji smo učesnici, kao i drugi oblici udruživanja građana, koji će nastajati sa ciljem da se ospori princip profita. Tu takođe spadaju i prakse poput takozvanog celoživotnog učenja, koje bi trebalo da budu praćene podizanjem svesti o tome da su svi ljudi učenici i da svi možemo biti učitelji. Humanistika vam, u stvari, poručuje da ne robujete nametnutim autoritetima, nego da sami odaberete ko će vam biti podrška, ali i da imate poverenja u sebe. Jer svi ste potencijalno kadri da doživite i protumačite ono što su drugi ljudi učinili ili stvorili, osetili ili razumeli.

Izlaganje održano 18. oktobra 2014.

Dejan Ilić i Predrag Brebanović
(autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE U TRANZICIJI

ĐORĐE PAVIĆEVIĆ

P ostoji veliki raskorak između institucionalnih imperativa i realnih problema s kojima se građani suočavaju i za koje traže rešenje. Strukturne reforme, fiskalna stabilizacija, budžetski ekvilibrijum, bezbednosne pretnje – to su neke od novih reči koje se koriste za velike političke i ekonomski ciljeve, dok građani gube posao, stanove i zdravlje, postaju kriminalci jer ne plaćaju račune ili ne mogu da se prehrane, a sve više je i beskućnika. Pre tih, postoje su neke druge reči koje su takođe pravile sličan raskorak: izgradnja države, nacionalni interes, privatizacija, liberalizacija, demokratizacija, ljudska prava, tržište. Paradoks o kome ovde govorim, sastoji se u tome što su sve te reči upućivale na skup mera čiji je cilj da se stvore društveni uslovi u kojima će građani imati vlastiti život pod svojom kontrolom, dok je realni učinak tih mera bilo stanje u kome su građani nemoćni, ranjivi i zavisni, i to na način na koji ranije nisu bili. Paradoks se odnosi i na političare. Kako objasniti njihovu privrženost jednoj agenci za koju je očito da je u velikom raskoraku sa samom sobom, a političari je i dalje zagovaraju kao jedinu opciju na stolu?

Sličan problem javlja se i u društvenim i humanističkim naukama. Problemi o kojima raspravljaju akademski radnici kao da nemaju mnogo veze sa njihovim interesima. Njihovu agendu i projekte zadaju drugi akteri ili slučajni događaji više nego unutrašnja logika problema ili naučni interes. Sudbina marksizma je dobar primer. Do objavljivanja “svetske ekonomski krize”, marksizam i njegovo nasleđe bili su marginalizovani na akademskoj agenci gotovo dve decenije. Štaviše, to je važilo i za čitav paket srodnih problema i tema poput nejednakosti, socijalne sigurnosti, klase, dominacije, kapitala itd. Sve što

je proizvodilo nemoć, ranjivost ili zavisnost, moralo se za to vreme formulisati u pravničkim kategorijama. Marksistička teorija je dobila ponovo na značaju kada se socijalni problemi nisu više mogli prekriti pričama i diskursima o ljudskim pravima. Nije neobično, a nije ni mimo tradicije društvenih i humanističkih nauka, da se dominantne istraživačke agende preklapaju sa dominantnim političkim i ekonomskim interesima.

Ovde želim da pažnju skrenem na taj raskorak i za to će se poslužiti jednim primerom. Reč je o specifičnoj istraživačkoj agendi koja polazi od koncepcije demokratske tranzicije. Ta koncepcija je zauzimala dominantno mesto u mnogim naučnim disciplinama. Moji zaključci su provizorni. Tranziciona agenda je izgubila značaj, a u dobroj meri i smisao, i sada se više ne zna ko je gde stao, kuda je pošao i zašto baš tamo ide. Izgubljena je jedna platforma koja je predstavljala stabilnu referentnu tačku, a druge nema. Takvo stanje dobro opisuje Hana Arent kao "stalno kretanje tamo-amo, komešanje u potpunoj sterilnosti". To je stanje kada neka sfera života "nije lišena samo svoje stabilizujuće snage, već i početne tačke u kojoj se menja, u kojoj postaje nešto novo".

PROBLEM TRANZICIJE

- 158 Pitanje odakle raskorak i šta on znači – zahteva ozbiljno razmatranje. Ovde će ga samo ilustrovati kratkom analizom normativnog okvira istraživanja koji zadaje pojam tranzicije. Taj pojam je ušao u širu upotrebu pošto je prвobitno bio skovan da označi prelazak latinoamearičkih država iz autoritarnih u demokratske režime. S vremenom, postao je politički okvir i uputstvo za političko delovanje i institucionalne reforme, ali i istraživački okvir. Ideja je bila da se veliki politički problemi mogu rešavati političkim inženjeringom pod nazivom tranzicija – što je bio svojevrsni obred prelaska iz nečega u demokratiju.

U prethodnih nekoliko decenija taj pojam obeležio je agendu mnogih društvenih naučnika u oblastima sociologije, političkih nauka, prava, ekonomije itd. Pojam tranzicije ušao je u društvene nauke, u značenju koje mu se danas pripisuje, tokom osamdesetih godina preko jednog velikog projekta *Transitions in Democracy* (O Donell, Schmitter, Whitehead). Tranzicija se tu odnosila na istraživanje promena vlasti u Južnoj Americi – na prelaz od autoritarnih režima ka demokratijama. Huan Linc i Alfred Stepan su okvir istraživanja proširili i na istočnoevropske zemlje u slavnoj knjizi iz 1996. godine pod nazivom *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Njihova istraživanja dala su okvir za objašnjenje prelaska društava iz stanja A (nedemokratija) u stanje B (demokratija). Taj put nije pravolinijski i može se preći na nekoliko načina. Na putanji se nalazi nekoliko čvorilišnih tačaka. Jedna se tiče načina

promene vlasti: da li je ona bila nasilna ili ne, da li je bilo nagodbe sa nedemokratskim starim režimom ili ne. Druga tačka se tiče institucionalizacija (garantovanje ličnih/građanskih i političkih prava, ekonomske slobode, način podele vlasti, fer i slobodni izbori). Na kraju dolazi tačka konsolidacije demokratskog političkog sistema (ustavna konsolidacija, predstavnička konsolidacija, konsolidacija ponašanja i konsolidacija civilnog društva).¹

Važna je struktura objašnjenja i logika argumenta. Postoje dve definisane tačke. Početna tačka koja ima negativan predznak, jeste nedemokratija. Završna tačka bez negativnog predznaka jeste demokratija. Između je nekoliko utabanih staza kojim se društva mogu kretati između tačke A i B, ali sa definisanim zadacima na svakom od čvorišta. Izvan razmatranja ostaje vrednost poslednje stanice na tom putu. Ona je, naime, definisana kao poseban tip liberalne demokratije sa stabilnim skupom institucija. Elementi demokratije su zagarantovani kroz fer i slobodne izbore za predstavničke institucije, kao i slobodom izražavanja i udruživanja. Liberalni elementi se obezbeđuju garancijama za skup ličnih sloboda i slobodnim tržištem. Reč je o modelu demokratije koji je definisan posle Drugog svetskog rata i koji je svoj ideoološki zamah dobio tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka nakon raspada socijal-demokratskih režima, odnosno reformi socijal-demokratskih partija u Zapadnoj Evropi, te urušavanja socijalističkih poredaka u Istočnoj Evropi. Padom socijalističkih poredaka taj model je zadobio izuzetnu ideoološku hegemoniju i – tako se činilo – zbrisao sve protivnike sa političke scene. Ideološka hegemonija, međutim, nikada nije dobila stabilno teorijsko utemeljenje, mada su se gotovo sve teorije trudile da pokažu da su njihove pretpostavke saglasne sa ovako određenim skupom institucija. Liberalna demokratija, odnosno jedan njen model, izgubila je realnu konkurenčiju. Unutar tog okvira ostao je uzan prostor za raspravu o identitetskim pitanjima ili pitanjima jednakosti, socijalne pravde i preraspodele. Mimo toga, pitanja su rešavana na terenu: oružjem, sankcijama, policijom, prinudom.

Sa političke scene, ali i iz akademskih institucija, nestali su alternativni programi i alternativni ideali dobro uređenog društva. Prema tumačenju brazilskog mislioca i aktiviste te američkog profesora Roberta Mangabeire Ungera,² veliki deo

¹ Ovo je gruba skica okvira u kojima se kreće izučavanje tranzicije u obliku koji se navodi u knjizi nemačkog politikologa Wolfganga Merkela *Transformacija političkih sustava* koja je objavljena 2010. godine.

² Unger je autor čija celokupna karijera dobro ilustruje teorijske i praktične napore da se demistifikuju pretpostavke na kojima počiva liberalno-kapitalistički poredak, ali i da se ponudi alternativa koja bi mogla da mobilise

sveta podlegao je diktaturi ne-alternative, dakle shvatanju da postojeće uređenje reflektuje nužnosti društvenog života i da je alternativa ili nemoguća ili uvek lošije rešenje. Druge opcije su nerealne, neodržive ili nestabilne. Sve poznate kritike i osvedočene manjkavosti tog poretka odbijaju se od zida nepostojanja alternative. Teret dokaza prebacuje se, u starom konzervativnom maniru koji je uveo Edmund Berk, na onoga koji predlaže promenu. Međutim, teret dokaza postavljen je tako da je nemoguće dati ga iz najmanje dva razloga. Jedan je to što su kriterijumi procene postavljeni tako da se ono što drugi vrednuju ne računa. Kao da jedni daju golove, a drugi pogadaju koševe, ali pobedjuje tim koji da više koševa. Ukratko, rasprava o kriterijumima procene obavljena je maglom neutralnosti koja prekriva učinke i ishode delovanja institucija kao teorijski nevažne. Bitno je, na primer, da funkcionisanje tržišta ispunjava neke formalne kriterijume, a manje je važno ko i kako artikuliše i nameće te kriterijume. Slično je i sa izborima. Potpuno je nevažno što su pobednici u toj trci uvek isti (sa neznatnim varijacijama). U tom smislu opravdano je da 1 odsto ljudi bude superbogato i superuticajno, a da znatan procenat stanovništva (procene idu do 50 odsto na nivou planete u zavisnosti od kriterijuma koji se primenjuju) živi u siromaštvu ili je izložen velikim rizicima da padne u siromaštvo. To je nesrećna okolnost, čak ne ni tržišna greška.

160

Drugi razlog je to što postoji sve manje fizičkog i konceptualnog prostora za bilo kakvo socijalno i političko eksperimentisanje koje bi izlazilo iz definisanog okvira. Privatizacijom fizičkog prostora, komercijalizacijom preostalih javnih prostora ili memorijalizacijom istorijskih mesta itd. – sužava se mogućnost kolektivne akcije da ide mimo bezbednih staza ili da pokuša da promeni smernice. Prvobitno očekivanje da će internet otvoriti novi konceptualni prostor za demokratsko kolektivno delovanje brzo se izjavilo, tako da i ovaj medij sve više postaje sredstvo kontrole, sve dublje i obuhvatnije. Nije moguće dokazati održivost neke alternative, ako alternativu nije moguće ni realizovati.

Zbog toga je znatno uvećan napor političke i teorijske imaginacije koji je potreban da se vidi i formuliše alternativa: najpre da se razbije magla koja obavlja uspostavljenou uređenje (koja se danas ponekad nejasno imenuje kao neoliberali-

---

građane. Kao mladi harvardski profesor bio je pionir škole Kritičkih pravnih istraživanja koja se bavila istraživanjima i kritičkim preispitivanjima socijalne dimenzije pravnih praksi. Kasnije se upustio u dalje raščišćavanje terena u knjigama o konstruktivističkoj socijalnoj teoriji kao teoriji politike koja ne priznaje nužnost institucionalnih rešenja. Konačno, okušao se i u realnoj politici u Brazilu, najpre kao opozicionar a kasnije i kao ministar u brazilskoj vladi.

zam), a zatim i da se osloboди prostor za platformu koja bi mobilisala subjekte političke promene. Zbog toga alternativni politički programi slabo uspevaju, ali zato se lako “primaju” radikalna rešenja, bilo da su zasnovana na religioznim doktrinama, identitetskim pričama ili praznim utopijama.

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE: TRANZICIJA KA IDEOLOŠKOJ HEGEMONIJI

Uverenje o nepostojanju alternative osnaženo je kroz dominantne tendencije u društvenim naukama i humanističkim disciplinama. Unger kao prepreke za teorijsko utemeljenje alternative navodi tri obrasca argumentacije koji su karakteristični za društvene nauke, političku filozofiju i humanističke discipline. To su *racionalizacija*, *humanizam* i *eskapizam*. Ovde bi se mogao dodati i *mesijanizam*. Pre nego što ukratko opišem na koji način te tendencije ne idu naruku stvaranju alternative potrebno je dati neke napomene. Tendencije o kojima je reč ne osporavaju se same po sebi i ne spori se njihova važna mesna vrednost za mnoge discipline. Radi se o dve stvari. Prva je to da se objašnjenja i zaključci dobijeni ovim pristupima često protežu mimo prvobitno postavljenog pitanja i prikazuju kao opštiji nego što jesu. Na primer, ne radi se o tome da čovek nije racionalno biće koje pravi kalkulacije u težnji da maksimalizuje svoje preferencije, nego o tome da se takvoj kalkulaciji ne može davati metodološki prioritet. Štaviše, njome se ne mogu objasniti ni njene vlastite pretpostavke izuzev ako se ne uđe u evolucijski sociologizam sumnjive vrednosti, odnosno ako se ne pretpostavi da je to pobednička strategija koju društveni život i istorija nameću kao kvaziprirodni izbor s malim skupom varijacija. Druga je to da se uvidi najčešće tumače u odnosu na postojeći skup institucija, što je često rezultat institucionalne prinude, a ne doslednosti teorijske konstrukcije. Zbog toga, strukturne promene deluju nezamislivo, izuzev onih koje se nameću odozgo, poput tranzicije. Svaka druga strukturalna promena označava se kao neodgovorna avantura i eksperiment sa nesagledivim posledicama.

161

a) *Racionalizacija*. Ova tendencija vodi se istraživanjem individualnih i kolektivnih izbora pomoću kojih se pojedinci i društva prilagođavaju “suboptimalnim” rešenjima koja su definisana najboljim dostupnim praksama i institucijama. Pojedinci i grupe prave racionalne izbore čiji su parametri definisani pozitivnim nalazima o učincima institucija i praksi. Ta vrsta istraživanja uvide iz evolutivne sociologije koji iskustvo prikazuju kao misteriozni proces selekcije u kome preživljavaju one prakse koje se tokom vremena pokazuju kao uspešnije kombinuje sa ekonomskom logikom koja istražuje maksimizatorske poteze u igri društvene koor-

dinacije, a različita stanja opisuje kao optimalne ravnoteže u kojima niko ne može dobiti ništa a da neko drugi ne izgubi nešto. Ideja je da ova dva pristupa konvergiraju, evolucija institucija i praksi s jedne strane, i racionalne težnje pojedinaca s druge strane, i uzajamno se podržavaju. Potrebna je samo ona vrsta političke intervencije koja uklanja smetnje navodno slobodnoj i dobrovoljnoj saradnji pojedinaca. Pojam tranzicije bi trebalo da institucionalizuje jedinu preostalu struktturnu promenu. Sve drugo je, opet, avantura.

Ovakav pristup favorizuje institucionalnu shemu liberalnog kapitalizma i predstavnicike demokratije bez obzira na to što takve institucije proizvode sve veće nejednakosti i favorizuju političko odlučivanje u prilog bogatih, što je potvrđeno u mnogim radovima. Međutim, ravnoteža koja je tako uspostavljena, grubo rečeno, ne može da se popravi promišljenom političkom intervencijom a da društvo ne zapadne u gore stanje (suboptimalna ravnoteža na nižem nivou).

b) Humanizacija. Unutar političke filozofije i srodnih disciplina sličan učinak je postignut i ustoličenjem fundamentalnih prava kao neprikosnovenog osnova discipline. Ovde se, opet, ne radi o tome da prava nisu važna, nego o tumačenjima i mestu koje ona zauzimaju unutar teorija. Ljudska prava su kroz istoriju bila oruđa emancipacije pojedinaca od društvenih pritisaka i političkog ugnjetavanja, a i danas, ona najčešće jesu opravdana ograničenja usmerena protiv proizvoljnih političkih i društvenih intervencija. U tom smislu, ljudska prava jesu opravdano sužavanje polja alternativa. Ipak, ljudska prava su u poslednjim decenijama pokazala i svoje drugo lice. Politizacija ljudskih prava, zajedno sa nedorečenostima međunarodnog prava, otvorila je prostor za zloupotrebe od strane moćnih i sposobnih da nametnu vlastito tumačenje. Liberalno-demokratske ustanove, zajedno sa nacionalnom suverenošću država, nisu u stanju da obezbede okvir za neproizvoljno tumačenje prava pojedinaca i zaštite njihove slobode. Zbog toga je pogrešno pretpostaviti da postoji zajednička normativna osnova i skup institucija koji je otelovljuju, te da je samo potrebno korigovati neke njihove učinke i sprečiti izvitoperenosti u njihovom delovanju. Normativne teorije deluju upravo tako, kao ideje i recepti za korekcije i unapređenje rada tih ustanova.

Zbog toga i najdobronamernije teorije, poput Rolsove (John Rawls) teorije pravde, izgledaju politički naivno kada pretpostavljaju da je moguće rešiti problem unutar različitih institucionalnih okvira, odnosno bez zahteva za ozbiljnim redizajnom institucija pod pretpostavkom da postoji saglasnost u vezi sa moralnim sadržajima suštinskih ustavnih principa (što su za njega principi pravde). Praktični učinak većine humanizujućih napora bio je prihvatanje postojećeg institucionalnog

aranžmana, uz predloge kako da se učinci institucija poboljšaju ili koriguju, a ne njihova rekonstrukcija.

c) U humanističkim disciplinama, smatra Unger, dominira eskapistička tendencija. Eskapizam u tom kontekstu znači da su lični projekti i unutrašnji život nezavisni od velikih društvenih i političkih transformacija, ako je društvo organizovano na dovoljno pristojan i efikasan način. Politika ili biznis nisu aktivnosti sa ljudskim licem. Stoga mesto aktivizma zauzimaju lični projekti, različite avanture svesti ili tehnike samopomoći, pod geslom da "cveta hiljadu cvetova". *New age* projekat je jedan od takvih primera. Mada zastupnici ovih ideja vole da se deklarišu kao subverzivni u odnosu na poredak, njihovo neučešće i odbijanje poredak može lako da apsorbuje, čak i iskoristi u vlastite svrhe. Rasprave o tome da li su *New Age* ili postmoderni pluralizam "agenti neoliberalne ideologije", kukavičje jaje levici, ukazuju na to da one sadrže, kod svojih zagovornika, dozu fatalizma, pomirenosti sa sudbinom, pomešanih sa samodovoljnim narcizmom i dozom cinizma, a kod kritičara, dozu utopijskog sanjarenja i zanesenjaštva. Ni jedno ni drugo nisu zahvalne političke alternative.

Slično važi i za sve prisutniju strugu levog političkog mesijanizma. Radi se o očekivanju političkog obrata koji je sličan onom koji je u crkvu uneo Sveti Pavle preko lične religiozne konverzije. Dobar primer za to su neke od ikona savremene levice poput Slavoja Žižeka, Alena Badijua (Alain Badiou) ili Žaka Deride (Jacques Derrida), koji svaki na svoj način raščišćavaju teren za neizvesnu budućnost. Njihov uticaj je veliki na autore radikalne levice. Važno je, kao i u slučaju eskapizma, da se tu, mada ne na isti način, takođe prekida veza između transformativnih potencijala politike i artikulacije alternativnog političkog programa. Ne postoji odgovor na pitanje kako da se zahtev za jednakošću i politizacijom učini samostalnom i sprovodivom političkom alternativom. Priprema terena za radikalne rezove i velike skokove sa neizvesnim ishodom, kao i estetizacija politike, više je razoružavanje transformativne politike, nego radikalna politika.

163

ZAŠTO JE NEDOSTATAK ALTERNATIVE PROBLEM

Pitanje je da li je nedostatak alternative problem. Zašto bi uopšte insistirali na artikulaciji alternativnog gledišta ako se pokazalo da su dosadašnje alternative bile lošije? Da li onda akademske i političke napore možemo bez brige usmeriti na to da se postojeće političke zajednice učine savršenijim mestom za život, nezavisno od alternativnih gledišta? Na ova pitanja je moguće odgovoriti ako je pojmovima poput demokratije, ljudskih prava ili tržišta moguće dati dovoljno empirijskog sa-

držaja koji je nezavisan od vrednosnih opredeljenja aktera. Na primer, pitanje fer i slobodnih izbora može se razrešiti empirijskim opisom procedura (izborni sistem, slobodan pristup medijima itd.) i normalizovanih oblika demokratskog ponašanja aktera (demokratska politička kultura koja isključuje aktere koji zloupotrebljavaju procedure ili borbena demokratija koja im zabranjuje učešće).

Međutim, kako onda znamo kada demokratske procedure prestaju da budu demokratske ili kada se slobodan pristup medijima pretvara u instrument kontrole itd.? Potrebni su nam novi instrumenti za procenu tih procedura, koji su takođe proceduralni po karakteru. Takva logika nas vodi u dva ekstrema. Jedan je beskonačno umnožavanje kontrolnih procedura koje nas vode do tačke u kojoj se susreću kriterijumi i sud o tome da li su kriterijumi zadovoljeni. Postavlja se pitanje o mestu definisanja i o mestu suđenja. Ko će i na osnovu čega, reći da je nešto demokratija ili da je nešto demokratsko, a da nešto drugo nije. Drugi ekstrem jeste stipulacija. Pokazaćemo prstom koje to procedure i prakse nazivamo demokratskim i reći da je to demokratija, a sve drugo meriti prema tim kriterijumima. Prednost ovog načina definisanja jeste u tome što se otklanjaju neke spekulativne dileme, ali nedostatak je to što odgovori mogu sadržati proizvoljnosti koje su podložne raznim uplivima i transformacijama. Dakle, ostaju otvorena ista pitanja – pitanje imenovanja i pitanje procene. U oba slučaja dolazimo do istog odgovora – sve zavisi od odnosa snaga.

Može se reći da je uvek sve i zavisilo od odnosa snaga. Ali politika je delatnost koja je smišljena da bi se regulisao i pacifikovao “odnos snaga”, a demokratska politika je oruđe kojim bi se merila nečija snaga pod pretpostavkom da se svako tretira kao politički jednak. To bi značilo da ne može “snaga” biti mera demokratije, nego je, obrnuto, demokratija mera nečije snage. Šta se onda dogodilo sa demokratijom i politikom? Da li je demokratska politika “mera snage”. Demokratska politika je izgubila sposobnost da proizvodi vlastita rešenja i to na dva načina. Prvo, politika, u formi reprezentativne demokratije, ne poseduje više dovoljan samotransformativni karakter koji bi joj omogućio da vlastite institucionalne odgovore prilagodi društvenim zahtevima. Stoga je moguće, i dalje, zvati demokratskim politički sistem u kome se odluke po pravilu donose u prilog nove “aristokratije” ili “oligarhije”, kako je to ubedljivo pokazao Martin Gilens (Martin Gilens) u knjizi *Bogatstvo i uticaj (Affluence and Influence, Princeton University Press, 2012)*.

Drugo, politika se sve više povlači iz posla transformisanja društva. Ona je prestala da bude transformativna i postala tranzitivna, odnosno tehnika prelaska, iz jednog zadatog stanja u drugo, takođe zadato. Rešenja se više ne kreiraju unutar političkog polja primereno dатој grupи ljudi koji žele da se samoorganizuju, ona se

znaju i već su nekada i negde kreirana, radi se sad samo o tome da se ona prilagode i primene. Društvene i humanističke nauke su postale saučesnici u ovoj "amputaciji" demokratske politike. One su se dobrovoljno odrekle velikog dela resursa koji ih ospozobljavaju da artikulišu alternativu.

Sada se možemo vratiti na početak da bismo objasnili provizorni zaključak koji je formulisan uz pomoć terminologije Hane Arent: da se nalazimo u stanju stalnog "kretanja tamo-amo, komešanja u potpunoj sterilnosti". Što je dakle stanje kada neka sfera života "nije lišena samo svoje osnovne stabilizujuće snage, već i početne tačke u kojoj se menja, u kojoj postaje nešto novo". Na osnovu onoga što je rečeno, mogle bi se razviti dve teze. Jedna je da su dominantni trendovi i platforme društvenih i humanističkih nauka, zajedno sa demokratskom politikom, postali sterilni i da se stvari komešaju bez kapaciteta da isporuče nove artikulacije i rešenja. Naravno, takvi periodi nisu neuobičajeni i ne moraju biti problem sami po sebi. Ono što može biti problem, jeste nedostatak resursa i oruđa da se prokrči novi put, tamo gde postoji zastoj. Tranziciona agenda svakako nije ta staza. Ona se istrošila onda kada je postalo jasno da "defektne" demokratije nisu defektne zbog neuspele tranzicije nego zbog krize modela predstavničke demokratije. Da problem ne postoji samo na periferiji, nego i u centru. To se znalo već dugo, najkasnije od sredine dvadesetog veka, ali istraživačka agenda, makar ona preovlađujuća, nije odgovarala na to, čak i onda kada je prihvatala postojanje "konceptualne greške". Iz tog razloga, javlja se trend preispitivanja ideja i samotematizacije disciplina. Postoji mnogo knjiga koje počinju sa pojmom ideja, a tematizuju demokratiju, ljudska prava, pravdu i druge važne koncepte. Neslaganje više nije na nivou koncepcija, nego pojmove i ideja, ali je operativna agenda još uvek daleko. Slično je i sa knjigama o "stanju disciplina", koje pokušavaju da dijagnostikuju stanje i trendove, koje više liče na kompilacije bez unutrašnje logike, nego na pokušaje krčenja novih staza.

Druga teza ukazuje na mnogo ozbiljniji problem. Stanje je takvo da dominantne agende društvenih i humanističkih disciplina pate od dva nedostatka: a) nemaju stabilijuću snagu i b) nisu sposobne da se radikalno menjaju. Međutim, ovde nije reč samo o nedostatku oslonca (početne tačke) i nesposobnosti da se nešto menja. Ovde je reč o nečem još važnijem. Čak i kada bi bile sposobne da se menjaju, društvene i humanističke nauke ne bi mogle da prepoznaaju nešto novo, jer im nedostaje merilo za to kada nešto postaje to novo. Nedostaje im početna tačka u odnosu na koju se menjaju i postaju nešto novo. Zbog toga je postojanje alternative važno. Ako je sve teorije moguće posložiti po jednoj ordinati, onda je svaka promena samo promena mere, nešto je manje ili više isto. Pokušaj da se sve svrsta unutar jedne agende uvek daje takve rezultate. Navedeni trendovi, o kojima

je pisao Unger, ukazuju na to koliko su različite agende ipak kompatibilne i koliko su, uzete zajedno, nemoćne da otvore prostor za novo razumevanje društvenog i političkog života koje bi moglo da stvori prostor za društveno eksperimentisanje i nove, alternativne oblike organizovanja. Ako se krećemo samo prokrčenim stazama, veliki deo zajedničkog života i važne teme i ideje ostaće nevidljivi unutar naše istraživačke agende. Stvar je dosta jednostavna: u trenutnoj podeli rada, društvene i humanističke nauke nemaju konceptualne resurse kako da tematizuju alternative, a nemaju ih zato što su se dobровoljno odrekle nekih pristupa. Sudbina marksizma je jedan od primera koji smo pomenuli, ali ne i jedini. Periodična dominacija određenih tema govori u prilog tome da se istraživačka agenda određuje u odnosu na nešto drugo, a ne prema logici istraživanja i autonomnog tumačenja društvenog života. Demokratizacija ili ljudska bezbednost su dobri primeri za to. Istraživačka zajednica više kaska za temama čije tumačenje dolazi spolja (najčešće iz politike) i pokušava da ih stavi u poznati okvir. Postoje izuzeci, ali oni ne kreiraju “trend” unutar velikih naučnih institucija.

Na ovom mestu možda treba tražiti deo odgovora na pitanje odakle potiče veliki raskorak o kome je na samom početku bilo govora. Pokušaj da se sve konceptualizuje unutar jedne sheme ili nekoliko kompatibilnih dominantnih shema jeste nešto što zaklanja pogled. O onome što se ne može uklopiti, o tome se – poručuju nam – ne može ni govoriti.

Đorđe Pavićević
(autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

ISTORIJSKI REVIZIONIZAM I TRANZICIJA: EVROPSKI KONTEKST I LOKALNE VARIJACIJE

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Pojmovi istorijski revizionizam i tranzicija bremeniti su različitim značenjima. Naročito je pojmu revizionizam učitavan čitav spektar značenja, pa je postalo neophodno pojmovno određenje u svakom pokušaju da se o revizionizmu govori sa neophodnom jasnoćom. Ne osvrćući se ovom prilikom na različita značenja ovog pojma i na evoluciju njegove upotrebe u različitim oblastima istraživanja društva, naglašavam da u ovom radu pojam istorijski revizionizam upotrebljavam u sasvim specifičnom značenju koje ima negativnu konotaciju: reč je o intervenciji u razumevanju prošlosti koja predstavlja bilo otvoreno falsifikovanje, bilo arbitrarну selekciju činjenica čiji je cilj da se izmenom pogleda na prošlost, odnosno novom interpretacijom prošlosti legitimiše određena politička ili, šire govoreći – ideološka (kratkoročna ili dugoročna) agenda. Koren istorijskog revizionizma, shvaćenog na ovaj način, nalazi se u prepostavci da prošlost ima legitimizirajući potencijal, odnosno da je savremeno delovanje ili ideološko uverenje ute-meljenje ukoliko počiva na određenim istorijskim iskustvima. U tom smislu istorijski revizionizam je u dinamičnom odnosu sa politikom, kulturom sećanja, sa čitavim vrednosnim sistemom i predstavlja svojevrsni prethodni uslov njihove “kontaminacije”. Naime, istorijski revizionizam nije nikakva “plemenita laž”, on nije puka intelektualna bravura, kontrafaktualna igra, legitimni “drugi pogled” na prošlost ili neobavezujući romaneskni zaplet, već je uvek skopčan sa promenom pogleda na svet koji želi konstituisati određena formalna ili neformalna društvena grupa, pri čemu je rečena promena u saznajnom i vrednosnom smislu regresivna, dakle promena nagore.

Revizionizam se najčešće javlja na planu interpretacije prošlosti i uz drugačije vrednovanje odre-

đenih istorijskih činjenica, a sasvim retko na planu pozitivnih znanja i uz otvoreno falsifikovanje. Nosioci revizionizma su neretko sami profesionalni istoričari koji veoma dobro poznaju predmet svog istraživanja, ali zbog određenog ideoološkog opredeljenja reinterpretiraju prošlost selekcijom činjenica ili akcentovanjem značaja jednih na štetu drugih činjenica, što je, u suštini, najsuptilnija i najčešća revizionistička metoda. Tako bi, na primer, u nekoj revizionističkoj interpretaciji istorije Prvog srpskog ustanka, nepobitna činjenica da je Karađorđe bio surov čovek, koji je lično u besu pobio veliki broj ljudi, postala ključna za ocenu mesta ove istorijske ličnosti pa i samog Prvog srpskog ustanka u istoriji Srbije, odnosno u njenoj kulturi sećanja. Karađorđe bi na osnovu svojih postupaka mogao biti prikazan kao beskrupulozni ubica, ali bi to, ako bi se koristilo i kao argument kompromitacije istorijskog značaja Prvog srpskog ustanka, bila tendenciozna revizionistička dekonstrukcionalizacija, jer se značaj Prvog srpskog ustanka ne može dovesti u pitanje činjenicom da su i njegov vođa, ali i ostale ondašnje vojvode, bili veoma presni i brutalni ljudi. To, razume se, nipošto ne znači da je bilo šta što je istoričaru dostupno potrebno sakrivati i sklanjati na nekakva "mesta zaborava", ali nema sve podjednak značaj u ukupnom pogledu na istorijske ličnosti, događaje, procese, nije sve podjednako značajno za njihovu valorizaciju, a naročito nije sve podjednako značajno za pozicioniranje u kulturi sećanja, koja je po svojoj prirodi izdvajanje bitnog, afirmativnog, onog što je vredno pamćenja.

Tako shvaćen istorijski revizionizam javlja se u različitim formama i ima različite pravce uticaja. Postoji revizionistička istoriografija, zatim revizionistička umetnost, revizionističke politike i ideologije (u onom segmentu u kom referišu na prošlost), kao i razne revizionističke prakse (komemoracije, svetkovine, rehabilitacije). Nekada je revizionizam ograničen na jednu, manje ili više marginalnu oblast, na zainteresovanog pojedinca i omanju grupu, a nekada je sveobuhvatan i dubinski prodire u društvo i revalorizuje postojeće narative. Revizionizam može čak postati i segment državne ili međunarodne politike, pa samim tim i diktirati sadržaj oficijelne kulture sećanja.

Kada je reč o tranziciji, tu je ipak prisutno nešto manje nejasnoća i uglavnom je reč o pojmu koji podrazumeva prelazak iz jednog društveno-ekonomskog sistema (socijalističkog) u drugi (kapitalistički), uz čitav skup promena koje se, razume se, ne odnose samo na ekonomiju, već i na politiku, kulturu, pravo, kao i na čitav sistem vrednosti. Otuda, ni pojam tranzicija nije liшен snažnih vrednosnih konotacija, koje podrazumevaju osudu i odbacivanje jednopartijskog socijalizma i prihvatanje liberalnog kapitalizma kao, ako ne baš idealne, onda svakako jedino moguće, suštinski bezalternativne i nadasve "prirodne" paradigme.

Revizionizam i tranzicija na specifičan način su povezani u kontekstu koji je poznat kao "tranziciona pravda". Reč je o konceptu koji podrazumeva potrebu da se uz napuštanje socijalističkog državnog okvira isprave sve one ispravljive nepravde koje je "bivši režim" učinio građanima. Načini dostizanja tranzicione pravde veoma su različiti i neki od njih su shvatljivi u uslovima bitno promenjene paradigme koja je istovremeno redefinisala pojmove pravde i nepravde, ali je dvadesetpetogodišnje tranziciono iskustvo dovoljno da se u bilans "tranzicione pravde" ukalkulišu i brojne zloupotrebe i nove nepravde, koje čine da je ovaj fenomen tranzicionih društava već odavno daleko od toga da je ostao samo mehanizam ispravljanja nekadašnjih nepočinstava srušenog poretka. Tranziciona pravda postala je mehanizam "namirivanja istorijskih računa", naročito benevolentan prema prominentnim predstavnicima poretka koji je srušen uspostavljanjem socijalizma, pa se sa osobitom osetljivošću odnosi prema onima koji su u vreme socijalizma osuđivani za ratnu kolaboraciju, šovinizam i neprijateljsko delovanje protiv režima.

Zauzimanjem ekskluzivnog stanovišta da je socijalistički poredak bio nelegitiman došlo se do čitavog niza optužbi i difamacija protiv socijalizma, što je neminovno uključivalo brojne refleksije na prošlost, koje su podrazumevale snažan otklon od poretka koji je donedavno vladao u zemlji. Istovremeno, sve ono što je prethodilo socijalizmu, ne samo da je dobilo "pravo građanstva" već je postalo široko prihvaćeno. Čak je razvijen poseban senzibilitet za snage kolaboracije iz Drugog svetskog rata, čemu su naročiti doprinos dale sudske rehabilitacije pojedinaca koji su na različite načine bili izloženi represiji, osveti ili kazni zbog nečasnog ili čak zločinačkog držanja u vreme okupacije. Pod firmom "tranzicione pravde" sudovi su poništavali presude stare šezdeset i više godina, arbitrirali u pitanjima prošlosti, nevešto pokušavajući da čitavu antikomunističku pseudopravnu kampanju prikažu kao "čisto pravno pitanje", bez pretenzija u pogledu tumačenja prošlosti. Razume se, istina je da sudovi nisu bili avangarda istorijskog ravizionizma, ali su njihove odluke svakako svojevrsna pravna sankcija pojave koja ima svoje dublje korene, i u hronološkom i u vrednosnom smislu.

Konačno, važno je podvući vezu između istorijskog revizionizma i uspostavljanja novog-starog buržoaskog poretka. Istoriski revizionizam je umnogome doprineo romantizaciji i idealizaciji dosocijalističke prošlosti.

REVIZIONIZAM I EVROPSKI KONTEKST

Od kraja Drugog svetskog rata pa do sredine prve decenije 21. veka u Evropi je postojao svojevrsni labavi, ali jasno prepoznatljiv "antifašistički konsenzus". On je sve do sloma socijalizma u mnogo većoj meri bio implicitan i podrazumevao je da je

fašizam bio unikatno istorijsko iskustvo, zločinački sistem koji je čovečanstvo gurnuo u najstravičniji rat u dotadašnjoj istoriji, u kojem su čak i tako suprotstavljeni svetovi kao što su bili ratni saveznici u antihitlerovskoj koaliciji mogli da nađu zajedničko stanovište i ujedine se protiv fašizma.

Posmatran, dakle, kao panevropski fenomen, antifašizam je zaista kao jedinstvenu imao gotovo isključivo tu “anti-” komponentu. Ostale komponente antifašizma imale su posve različita tumačenja na Istoku i na Zapadu. Sloboda, demokratija, ravnopravnost – takođe neupitne vrednosti antifašizma, bitno različito su shvatane u dva suprotstavljena hladnoratovska bloka. Povremeno “podgrevanje” hladnoratovske stvarnosti uključivalo je poređenja suprotstavljene strane sa porażenim fašizmom, ali je to bilo u funkciji političkih nadgornjavanja i nije bilo deo zvaničnih narativa. Uprkos svemu, ratno savezništvo je poštovano kao istorijsko nasleđe koje zaslužuje da ostane u časnoj uspomeni, makar i samo zbog potrebe isticanja nepričuvane moralnosti sopstvene uloge u ratu.

Do koje mere je postojala makar zvanična osetljivost za ovu problematiku može da posvedoči i jedna naizgled neznatna okolnost: kada su ranih pedesetih godina prošlog stoljeća u SAD za štampu pripremana dokumenta američkog State Departmenta iz epohe Drugog svetskog rata, odeljak koji se odnosio na ulazak sovjetskih trupa u Poljsku, septembra 1939. godine naslovljen je *Intervencija SSSR u Poljskoj*. Nije, dakle, upotrebljen ni izraz napad, ni izraz agresija, pa ni neka druga optužujuća kvalifikacija, već je upotrebljen dosta neutralan termin – intervencija, iako je tada već uveliko besneo Hladni rat.

U isto vreme, u takozvanom “istočnom bloku”, antifašizam je imao daleko snažniji ideološki potencijal. To je bila posledica činjenice da je borbeni antifašizam bio pre svega nasleđe evropskih komunista, pa iako se nisu sve istočnoevropske komunističke partije mogle pohvaliti znatnjim doprinosom u antifašističkoj borbi, ipak se komunistički pokret u celini snažno vezivao za ovaj ideološki narativ. I zaista, fašizam i komunizam su bili nepomirljivi protivnici i kratki period varljivog mira i ekonomski saradnje Rajha i SSSR-a od 1939. do 1941. godine nije ništa bitno promenio u odnosu dva svetonazora. Pri tome, treba naročito naglasiti da je antifašistička komponenta imala, iz različitih razloga, posebno važno mesto u DDR i u Jugoslaviji.

Kada je od 1989. godine došlo do sloma socijalizma, Zapad je ponovo trijumfovao, ovoga puta nad nekadašnjim ratnim saveznikom. “Svet neslobode”, kako se na socijalistički svet gledalo iz buržoaske perspektive, i rušen je i urušavao se, pa je konačno, gotovo preko noći, nestala kolosalna višedecenijska građevina, uz ne previše gromoglasan pad. Huk koji je odjeknuo Evropom usled pada ogromne ali

trošne socijalističke građevine nadjačan je usklicima oduševljenih "oslobođenika", koji, zapravo, nisu ni znali šta ih čeka u budućnosti, ali su imali i nade i očekivanja. Danas je nemoguće u kakofoniji koja je obeležila pad socijalizma prepoznati neke jasne prioritete, ali su se "obnova nacije" i "povratak tradicije" manifestovali, uz retke izuzetke, kao histeričan antikomunistički nacionalizam, često zabrinjavajuće blizak fašizmu. U tom smislu, ubrzo se pokazalo da je antikomunizam bio glavni sadržaj evropske vrednosne paradigmе, da je demokratski kriterijum sveden na minimalne proceduralne zahteve, a da antinacionalizam doduše treba uvrstiti u korpus vrednosti postsocijalističke Evrope, ali da nacionalizam, ukoliko ne stvara probleme, nije sam po sebi suštinski neprihvatljiv. Međutim, iako su osuda pa i demonizovanje komunizma bili, razume se, sveprisutni u vreme sloma socijalizma, niko osim najostrašćenijih antikomunista nije tada izjednačavao fašizam i komunizam, ni kao ideoološke paradigmе ni kao istorijsko iskustvo.

Što se tiče Evrope, trijumfalizam se najpre zadovoljio činjenicom da je odneta pobeda nad decenijskim neprijateljem, a antikomunizam je ostao u sferi ideologije i političkog govora. Međutim, iako bi se pre moglo očekivati da sa protokom vremena antikomunistički naboј slabi, to se nije dogodilo. Tako je, primera radi, u Parlamentarnoj skupštini Saveta Evrope 1996. godine usvojena *Rezolucija o merama za razgradnju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih režima*. Deceniju kasnije retorika se dodatno zaoštrila, pa je Evropski parlament 2006. godine usvojio novi dokument, sa još eksplicitnijim sadržajem, naime *Rezoluciju o potrebi osude zločina totalitarnih komunističkih režima*. Pomenutim dokumentima socijalistička prošlost je rezolucijski (politički) zvanično kriminalizovana na evropskom nivou, uz upadljivo insistiranje na totalitarnom karakteru komunističkih režima. Preko ovih dokumenata antikomunizam je postao zvanična platforma u politici EU.

173

Rezolucije evropskih predstavničkih tela bile su uvertira za konačni zaokret u interpretaciji odnosa fašizma i komunizma, a time i mesta antifašizma u evropskom poretku sećanja. Taj zaokret ozvaničen je 2008. godine, kada je Evropski parlament usvojio deklaraciju kojom se dan potpisivanja sporazuma Ribentrop-Molotov, 23. avgust 1939. godine, proglašava za *Dan sećanja na žrtve staljinizma i nacizma*, kolokvijalno nazvan i danom sećanja na žrtve totalitarnih režima, čime se zapravo ne apostrofira samo staljinizam već i komunizam kao takav. Ovim činom je faktički oficijelno napuštena antifašistička paradaigma i u fokus je stavljena osuda dva totalitarizma, koja je na istu stranu svrstala Hitlera i Staljina, Vermaht i Crvenu armiju, svastiku i petokraku i sve ono što ovi simboli predstavljaju. Antifašizam je zvanično zamenjen antitotalitarizmom, koji je svakako intelektualno manje zahtevna paradaigma, a istorijski višestruko problematična. Naime, redukcija prošlosti na sukob

sveta demokratije i sveta totalitarizma grubo je suprotstavljena istorijskom iskustvu u kojem je najpre postojao “trougao” liberalna demokratija – socijalizam – fašizam, a potom i polarizacija fašistički – antifašistički tabor. Totalitarni i antitotalitarni blok istorijski nikada nisu postojali.

Međutim, treba podvući i da je sve ovo imalo intelektualnu podlogu u radovima nekolicine istoričara, među kojima pre svega treba pomenuti Ernesta Noltea koji je još 1987. godine objavio knjigu *Evropski građanski rat 1917–1945. Nacionalocijalizam i boljševizam*, u kojoj je “krivicu” za pojavu nacizma prebacio na boljševizam, budući da je pojava boljševizma “uslovila” trijumf nacionalocijalizma kao reakcije na boljevički izazov. Nolteu se pridružio i renegat Fransoa Fire, nekadašnji vatreći komunista i potonji još vatreni revizionista, sa knjigom *Prošlost jedne iluzije*, iz 1995. godine. Dvojica autora objavili su i zajedničku zbirku eseja znakovitog naslova *Fašizam i komunizam*. Ovim knjigama svakako treba dodati i Crnu knjigu komunizma iz 1997. godine, zbornik radova koji već svojim naslovom jasno sugeriše pristup koji je utkan u priloge autora.

Ovakav razvoj događaja naišao je, posve očekivano, na reakciju u savremenoj Rusiji, koja ne bez razloga oseća da u oživljavanju “totalitarne paradigmе” ima nešto i od savremene politike Zapada prema Rusiji. Sve zaoštreniji odnosi Rusije i Evrope i u ovom aspektu su se pogoršali, uprkos tome što su se evropski zvaničnici i dalje pojavljivali na upadljivo grandioznim paradama povodom godišnjica pobede nad fašizmom, maja 2005. i maja 2010. godine. Putinovska Rusija, ideološki daleko bliža carističkoj nego socijalističkoj epohi, sa mnoštvom fašisoidnih organizacija koje deluju na njenom tlu, odbranu uloge Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašizma shvatila je i kao deo borbe za odbranu svoje savremene pozicije, pa je isticanje značaja i doprinosa SSSR-a u Drugom svetskom ratu postajalo sve naglašenije. U Rusiji, doduše, nikada nije sasvim odumrla svest o ulozi SSSR-a u antihitlerovskoj koaliciji, ali je poslednjih godina uočljiva naročita zainteresovanost vladajućih struktura da na toj činjenici grade svoj ideološki kredibilitet, kao i da na to podsete svoje partnere odnosno rivale na Zapadu.

Na kraju, treba napomenuti da se iz savremene istorijske perspektive vidi da je antikomunizam bio daleko više od hladnoratovskog ideološkog sadržaja. U uslovima pobede neoliberalnog koncepta u ekonomiji, antikomunizam ostaje neophodna ideologema koja treba da posluži za diskreditaciju pokreta koji bi da, sa stanovišta socijalne pravde, preispitaju pravac razvoja koji nameće pomenuti neoliberalni koncept. Izjednačavanjem fašizma i komunizma zapravo se postiže veća diskreditacija levice i u ovome se zapravo zaokružuje veza istorijskog revizionizma i tranzicije. Međutim, kao rezultat se pojavljuje i relativizacija fašizma. Mehanizam te

relativizacije može biti jednostavan: umesto da fašizam svoju nelegitimnost prenese na komunizam, može se dogoditi obrnuto, odnosno da se legitimnost komunizma “prenese” na fašizam.

SRBIJA U FOKUSU

Slučaj Srbije karakteriše specifična putanja razvoja tranzicijskog istorijskog revisionizma. Istorijski revizionizam se u nešto većoj meri javlja u Srbiji već 80-ih godina 20. veka, kao svojevrsna idejna priprema za obračun unutar Jugoslavije. To se najpre moglo videti u odbacivanju marksističkih klasnih paradigm¹ istraživanja i tumačenja istorije, kao i u sve većoj prisutnosti nacionalne (nacionalističke) paradigmе. Ova promena je bila dvostruko pogubna: sa jedne strane, nacionalna paradaigma nije uspela da se poveže sa demokratskim principima i konceptom ljudskih prava, tada (makar deklarativno) preovlađujućim u Evropi, a sa druge strane praktično je nestalo jedno moćno teorijsko utemeljenje (klasna paradaigma), koje je amortizovalo nacionalne sukobe i bilo brana prodoru agresivnih nacionalnih (nacionalističkih) narativa.

Drugim rečima, pravac kojim je krenuo revizionizam u Srbiji nije se poklapao sa revizionističkim stremljenjima u samoj Evropi: dok je evropski “demokratski” revizionizam koristio (zloupotrebljavao) narative o demokratiji i ljudskim pravima kako bi diskreditovao socijalizam (bez mogućnosti da se u njemu prepozna nešto pozitivno), dotle se u slučaju Srbije razvijao nacionalistički revizionizam, čija je glavna opsesija bilo pitanje koliko su Srbi štete pretrpeli u Jugoslaviji, od AVNOJ-a pa nadalje, i čija je glavna funkcija bila da pruži opravdanje za projekat koji je trebalo da omogući da se ta šteta “naplati”.

Činjenica da su krajem 80-ih i tokom 90-ih godina 20. veka najuticajniji predstavnici revizionističke političke i intelektualne elite koji su se ostrvili na nasleđe titoizma (federalizam, rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, položaj srpskog naroda i čitav korpus nacionalne problematike) bili bivši partijci, odnosno bivši marksisti, koji pri tome nisu *en bloc* odbacili svoju prošlost (neki su čak bili

175

¹ Ovde se misli na revizionističko odbacivanje marksističke paradaigme, a to znači na njeno odbacivanje koje je motivisano ideoškim razlozima. Nije, dakle, svaka promena paradaigme nužno revizionistička, ali jeste ona promena koja je uslovljena promenom ideoškog stanovišta i pri tome je u poređenju sa prethodnom paradigmom manje opravdana i intelektualno neuverljivija. U konkretnom slučaju, klasna paradaigma je teorijski veoma dobro utemeljena, dok je nacionalni kriterijum u tumačenju istorijskih fenomena isključivo ideoški.

bivši pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta, partizani), otežavala je shvatanje da se u biti radi o jednoj varijanti lokalnog antikomunizma. Međutim, ako taj antikomunizam imenujemo – a reč je o antititoizmu, onda antikomunistički karakter dominantne ideologije u Srbiji s kraja 80-ih i tokom 90-ih godina 20. veka postaje jasnije uočljiv. Pored toga, to više nije bila socijalistička platforma ni u ekonomiji, a divlja privatizacija i transformacija društvene u državno-kapitalističku svojinu sasvim su ukinule prostor da se poredak uspostavljen u Srbiji devedesetih godina smatra nekom formom socijalizma. Štaviše, i od strane dominantne postkomunističke elite (bilo one na vlasti i bliske vlasti, bilo one opozicione ili bliske opoziciji) socijalistička Jugoslavija predstavljana je kao projekat izrabljivanja i uništavanja srpskog naroda. Jedina razlika između različitih revizionističkih tumačenja Jugoslavije ticala se načelnog pitanja da li je Jugoslavija uopšte bila potrebna: odgovor jednih bio je da je bila potrebna, ali pravednija (više usklađena sa srpskim interesima), a odgovor drugih bio je da je Jugoslavija u svakom smislu bila promašen i štetan projekat za Srbe. Režimska takozvana “odbrana Jugoslavije” (što je bila zvanična mantra) svodila se, zapravo, na revizionističku interpretaciju odgovora na pitanje šta je Jugoslavija zapravo bila, uz kritiku činjenice da takvu interpretaciju niko drugi nije prihvatao. Da nevolja bude veća, taj revizionizam je nastojao da sebe predstavi kao “pravi socijalistički sadržaj” i istinsku jugoslovensku paradigmu.

Sadržinsko razilaženje evropskog i srpskog revizionizma i antikomunizma dovelo je do toga da je režim koji se u Srbiji uspostavlja vrlo brzo stekao neslavni “ugled” upravo jednog od “poslednjih utočišta” komunizma u Evropi. Vladajuća partija i neki među najuticajnijim intelektualcima davali su povoda za to svojom retorikom, ali ništa više od toga nije se moglo smatrati levičarskim, a još manje komunističkim. Pored toga, opozicija režimu nastupala je, u pogledu nacionalnog pitanja, sa još mračnijih pozicija (četničkih, ljotićevskih, klerikalnih) nego vladajuće strukture, ali je uključivala u svoj ideološki korpus, kao svojevrsnu ključnu reč za dobijanje evropske podrške, i parolu o demokratiji. Tako se dogodilo da je u Srbiji došlo do povezivanja demokratije i ljudskih prava sa ideologijom, strankama i pojedincima koji su otvoreno veličali četnike, nešto manje otvoreno imali simpatije za Nedića i Ljotića, a sasvim odbacivali i stigmatizovali pre svega celokupno socijalističko nasleđe, a naročito NOP kao komunistički i navodno antisrpski pokret.

Ukratko, dakle, i vladajuća i opoziciona parada bile su nacionalističke, sa tom razlikom što, na nivou retorike, vladajuće strukture nisu tako eksplicitno odbacivale nasleđe socijalizma, iz kojeg su mnogi od predstavnika nomenklature potekli, već su nastojale da ono što su prepoznavale kao pozitivne tekovine jugoslovenskog socijalizma (antifašizam, socijalna država) predstave kao nešto što pripada

i njihovom ideološkom vjeruju, iako su to bile forme lišene svakog sadržaja. Tada se dogodila i prva “nacionalizacija” antifašističkog nasleđa, koja je najvidljiviji izraz dobila u tome što su, na primer, gotovo svi komunistički i partizanski lideri nesrbi izbrisani iz naziva ulica, škola i drugih ustanova kojima su do tada davali svoje revolucionarno ime. Sve to skupa predstavljalo je vrlo grub istorijski revizionizam.

Ukratko, dakle, sadržaj istorijskog revizionizma u Srbiji devedesetih godina bio je, sa stanovišta evropske paradigme, nedovoljno (neadekvatno) anti-komunistički, nedovoljno demokratski, a bio je i nacionalistički, pri čemu se ovo poslednje još i moglo “tolerisati” (kao što je “tolerisano” opoziciji), samo da su prva dva uslova bila ispunjena u većoj meri nego što je to bio slučaj. Tako se Srbija našla izvan evropske vrednosne trajektorije, iako tu treba jasno naglasiti da nije to razlog negativnog statusa Srbije tokom devedesetih godina: pravi razlog je bila ključna uloga Srbije u ratovima na prostoru rasturene Jugoslavije. Iako antikomunistička, dominantna ideoološka parada u Srbiji bila je agresivno nacionalistička, suviše lokalna (antititoistička), i duboko antizapadnjačka, što je, paradoksalno, takođe bila komponenta antikomunizma, budući da je jugoslovenski komunizam neretko prikazivan kao britanska “ujdurma” i, uopšte, kao zapadni proizvod, tuđ slovenskom pravoslavnom duhu.

Posle 2000. godine i promena koje su se tada dogodile, odnos prema socijalističkoj prošlosti dodatno se zaoštrava. Pad “Miloševićevog režima” predstavljen je kao rušenje ostataka komunizma, što je u zvaničnoj kulturi sećanja širom otvorilo vrata rehabilitaciji “građanskih snaga” iz Drugog svetskog rata, kolaboracionistima i protivnicima NOP-a. Tada se dominantna parada više približila onome što je bilo i dominantno evropsko stanovište i što se sve više kristalisovalo kao svojevrsno oficijelno tumačenje socijalističke prošlosti: jugoslovenski socijalizam se opisivao kao totalitarni poredak, a pošto se nije moglo ići tako daleko da se negira uloga NOP-a u oslobođenju zemlje, onda se počelo govoriti o dva antifašistička pokreta, od kojih se jasno znalo koji je “bliži srcu” i nacionalnoj tradiciji. Četnici su postali i “zakonski” antifašisti kada je u skupštini Republike Srbije 2005. godine usvojen zakon kojim je to i sankcionisano. Udžbenici istorije, u kojima je već ranije akcenat bio stavljen na to da je posleratni poredak bio uspostavljen na štetu srpskog naroda, sada su “oplemenjeni” sadržajima koji su u skladu sa zvaničnom interpretacijom o “dva antifašistička pokreta” doduše partizanima priznavali ulogu u borbi protiv okupatora, ali su u svim drugim aspektima prednost davali četničkom pokretu. Plodovi agresivne četničke propagande iz devedesetih godina ubrani su dvehiljaditim, kada je četnička interpretacija istorije postala ne samo masovna, već i dominantna i zvanična.

Važan korak u konačnom trijumfu antikomunističkog narativa bilo je donošenje zakona (2006. i 2011. godine) kojim je regulisano pravo na rehabilitaciju svih onih lica za koje nadležni sud oceni da su na bilo koji način oštećeni "iz ideoloških i političkih razloga". U praksi, sudovi su redovno, u većini slučajeva, utvrđivali političku i ideološku motivaciju određenih postupaka protiv lica čija se rehabilitacija traži, uz samo neznatne izuzetke, pa su tako rehabilitovani i neki od prononsiranih saradnika okupatora iz Drugog svetskog rata. Sve to predstavljeno je kao učvršćivanje vladavine prava. Pominjani dokumenti evropskih institucija iz 1996, 2006. i 2009. godine služe kao posve odgovarajući evropski plašt za ovu revizionističku praksu, u kojoj se faktički kriminalizuje i "totalitarizuje" posleratna socijalistička vlast, a aboliraju i za nevine žrtve komunista proglašavaju ratni kolaboracionisti.

Ukratko, kriterijum ovog istorijskog revizionizma je jasan i on je nacionalni. Naime, antifašizam je važan, ali je njegova prava nacionalna mera četništvo. Sa druge strane su partizani, komunisti, koji jesu bili antifašisti, ali samo što su hteli vlast, a pri tome su i preterivali u svom antifašizmu, pa su provocirali okupatore. Kolaboracija je neugodna činjenica, ali njen cilj je bilo spasavanje naroda, pa se i to mora razumeti. Zbog toga je važno odbraniti "čast" kolaboracionista pred srpskim pravosuđem, koje će ih rehabilitovati kao žrtve ideoloških progona, budući da je istorijski pravednije da oni budu rehabilitovani nego da se održe odluke kojima su ih kaznili komunisti.

Istorijski revizionizam svoj izraz pronašao je i u kulturi sećanja. Dok su tokom devedesetih godina iz naziva ulica i prazničnog kalendara uglavnom "proterani" jugoslovenski sadržaji, u periodu posle 2000. godine izmenjeni su i oni koji su imali srpski, ali i komunistički karakter, kao što je, na primer, Dan ustanka (7. jul). Mitingaška i u nešto neformalnijoj komunikaciji veoma bučna antikomunistička i četnička retorika ipak nije mogla da bude pretočena u odgovarajuću zakonsku formu, pa otuda u zvaničnoj (zakonom definisanoj) prazničnoj kulturi sećanja u Srbiji danas ne postoji niti jedan praznik kojim se komemoriše antifašistička borba, bilo partizana, bilo četnika (štagod za ove druge moglo da bude odabранo kao vredno pamćenja u antifašističkom ključu).

Međutim, u poslednjih nekoliko godina dešava se još jedna promena, na koju je uticaj mogao imati razvoj događaja u jednoj susednoj i jednoj nešto daljoj, ali Srbiji bliskoj zemlji. Kada je reč o susednoj zemlji, radi se o Hrvatskoj. Otkako je u Hrvatskoj počelo u većoj meri da se insistira na tome da su temelji hrvatske državnosti antifašistički i da se nešto veći značaj pridaje NOR-u, u Srbiji je takođe došlo do zaokreta koji karakteriše insistiranje na tome da je i NOP bio zapravo

pretežno "srpska stvar", da su partizani bili većonom Srbi i da, istini za volju, tim partizanima ipak treba odati zaslужeno priznanje.

Druga zemља о којој је рећ је, разуме се, Русија. Пошто је у европској култури сећања акцент на антифашизма померен на антитоталитаризам, Русија је изгубила бОљу половину своје ambivalentne pozicije као наследнице СССР-а, који је био истовремено и антифашистичка и тоталитарна држава. Због тога је у Русији, како је већ ређено, све израženje постало insistiranje на улози СССР и Црвене армије у слому фашизма. Refleks тога prisutan је и у Србији, у којој чак и најекstremniji desničари пишу пohvalno о srpskim partizanima, о oslobođilačkoj tradiciji srpskog naroda која се artikulisala kroz partizansku борбу, чиме је та борба lažno nacionalizovana и svedена само на srpsku komponentу, uz ekplicitno odricanje bilo kakve антифашистичке tradicije drugim jugoslovensким narodima. Октобарски igrokaz 2014. godine upriličen povodom godišnjice oslobođenja Beograda takođe је bio jedna од besprizornih varijacija на ovu тему. У мери у којој је ова nova platforma (takođe revizionistička) заista refleks руских uticaja u Србији, утолико је time Србија ponovno уdaljenija od европске paradigmе, која, нека то буде jasno ređeno, takođe nije prihvatljiva, због insistiranja на totalitarnoj paradigmи која grubo falsifikuje istoriju tako што jednoj analogiji kao што је sličnost političkog sistema žrtvuje neke daleko važnije suštine, pre svega neophodnost да фашизам у култури сећања задржи poziciju unikatnog istorijskog iskustva.

179

LITERATURA

- Antifašizam pred izazovima savremenosti*, prir. M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad 2012.
- J. Blutinger, "An Inconvenient Past: Post-Communist Holocaust Memorialization", *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 29/1 (2010), str. 73–94.
- B. Chiraic, *The 'Retrial' of Marshal Ion Antonescu in Post-communist Romanian Historiography*, Budapest 2008. (www.etd.ceu.hu/2008/chiriac_bogdan.pdf)
- C. Closa, "Negotiating the Past: Claims for Recognition and Policies of Memory in the EU", Instituto de Políticas y Bienes Públicos (IPP), CCHS CSIC, Working Paper, Number 8. Available: <http://hdl.handle.net/10261/24430>.
- J. Elster, *Svođenje računa. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2005.
- Martin Evans, "Memories, Monuments, Histories: The Re-thinking of the Second World War since 1989", *National Identities* 8/4 (2006), str. 317–348.
- C. Ginzburg, *The Judge and the Historian. Marginal notes on a Late-Twentieth-Century's Miscarriage of Justice*, London 1999.

- М. Јовановић, “Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века”, у: М. Јовановић, Р. Радић, *Криза историје*, Београд 2009.
- I. Katchanovski, “Terrorists or National Heroes? Politics of the OUN and the UPA in Ukraine”, paper prepared for presentation at the 15th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities, New York, 15–17 April, str. 3.
- T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, Beograd 2003.
- S. Milošević, “Antikomunizam kao ideologija: slučaj Srbije”; *Probuditi san. Razgovori o levici u Srbiji*, ур. I. Mladenović и M. Timotijević, Beograd 2009, str. 28–34.
- S. Milošević, “O jednoj desnoj reviziji pogleda na antifašističku borbu u Srbiji”, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine?*, Sarajevo 2006, str. 37–54.
- V. Rakić–Vodinelić, “Rehabilitacija Draže Mihailovića kao političko suđenje”, *Peščanik*, 1. 4. 2012, <http://pescanik.net/2012/04/rehabilitacijad-mihailovica-kao-politicco-sudenje/>
- Politička upotreba prošlosti*, ур. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević, Novi Sad 2013.
- Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Žbornik radova*, ур. Vera Katz, Sarajevo 2007.
- Aleksandar Sekulović, *Srpski nacionalizam i jugoslovenska tragedija*, Beograd 2012.
- David J. Smith, “‘You’ve got to know History’, Remembering and Forgetting the Past in the Present-Day Baltic”, у: Martyn Housden, David J. Smith (eds.), *Forgotten Pages in Baltic History: Diversity and Inclusion*, New York 2011, 281–300;
- Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Beograd 2004.
- Đ. Stanković, “Mediji i kultura sećanja”, *Tokovi istorije*, 1–2 (2006), str. 265–283.
- Ђ. Станковић, “Политичка репресија и рехабилитација”, *Tokovi istorije* 1–2 (2009), str. 215–236.

Srđan Milošević
(autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

I. LICE

Na suđenju zapovjedniku koncentracionog logora u Jasenovcu Dinku Šakiću, čija se završna faza odvijala u jesen 1999. godine, svjedoci optužbe, preživjeli jasenovački logoraši, ulazili su u zgradu Županijskoga suda u Zagrebu kroz sporedna vrata. Činili su to zato da izbjegnu uvrede i prijetnje pred glavnim ulazom, da zaobiđu verbalno i, ponekad, fizičko nasilje kakvima su ih znali dočekivati "zainteresirani promatrači". U pravilu nisu pristajali davati izjave novinarima, skrivali su lica pred objektivima fotoreportera, panično su nakon pravosudne seanse žurili natrag u kolotečinu anonimnosti, kroz stražnja vrata, pognuti, razočarani, nastojeći se što prije ukloniti iz neprijateljskog okruženja. Mnogi od onih čije je živote trajno obilježila strava logora u Jasenovcu zbog straha su odbijali svjedočiti pred sudom.

Odgovarajući na pitanje novinara zbog čega svjedocima u procesu protiv Dinka Šakića, dok u sudskoj dvorani daju svoj iskaz, nije dopušteno snimati lica, glasnogovornik zagrebačkog Županijskog suda Damir Kos objasnio je kako "sud poštuje želju svjedoka da ih se ne snima", a uostalom – dodao je – "njihova lica nisu osobito važna za javnost".

Ta lakonska ocjena sudskog dužnosnika – da lica žrtava koncentracionog logora, lica onih koji su samo zahvaljujući sreći preživjeli organizirani sustav ustaške državne torture, "nisu osobito važna za javnost" – bolje je od bilo čega drugog ilustrirala ambijent i intencije ciničnoga društva.

Svima se činilo savršeno normalnim da u odnosu na "klasične" prizore u kojima aparat pravne države uspješno apsolvira problem kriminala – prizore kao što je, primjerice, onaj kada počinitelj kaznenoga djela u pratinji naoružanih čuvara reda napušta po-

---

HISTERIJE ORGANIZMA (KRITIKA NEMOĆI SUĐENJA: NEKA RAZMIŠLJANJA NA- KON RAZGOVORA O CINIČNOM DRUŠTVU KOJI JE VOĐEN NA FRUŠKOJ GORI)

VIKTOR IVANČIĆ

licijski kombi i nesigurno korača prema ulazu u zgradu pravosudne institucije pokrivajući lice rukama ili jaknom prebačenom preko glave – u ovome slučaju dođe do radikalnog preokreta i da akteri zamijene uobičajene uloge: lica su sada skrivale žrtve kaznenoga djela, i to uz milosrdnu pomoć visoke sudske instance, a optuženi ratni zločinac rado je pozirao snimateljima, najčešće s usnama razvučenim u oholi i slavodobitni osmijeh.

Sam proces Dinku Šakiću u svakom je svom segmentu imao odlike brižno režiranog nesporazuma. Rukovoditelj koncentracionog logora osuđen je na najvišu zatvorsku kaznu – na dvadeset godina robije – ali je istodobno svečano umarširao u hram nacionalnih mučenika, sada s aurom uzornog domoljuba koji se, odricanjem od slobode, još jednom žrtvovao “za našu stvar”. Hrvatska mu je naprosto “morala suditi”, da bi udovoljila očekivanjima mrzovoljnih zapadnih demokracija, no istovremeno je odaslana jasna poruka kako njegovi zločini ne zavrjeđuju stvarnu društvenu osudu i kako igrokaz koji se odvija u sudnici nema nikakve veze s javnim – naime: nacionalnim – poimanjem pravde. Odbijajući protiv Šakića podignuti optužnicu za genocid, zbog čega je nadzorniku i organizatoru masovnoga stratišta suđeno kao običnome ubojici ili drumskom razbojniku, državni tužilac pomno je pazio da NDH učini intaktnom i da njen zločinački karakter sačuva od diskreditacije, a time i aktualnu hrvatsku državu koja se umnogome hranila tekovinama svoje fašističke prethodnice. Sam čin izricanja presude bio je popraćen ustaškim pokličima i podizanjem desnica u zrak crnokošuljaša okupljenih u sudskoj dvorani, te fizičkim napadom na jednog aktivistu za zaštitu ljudskih prava što se osmjelio tamo pojavitи.

Uoči završnih riječi obrane i optužbe, u rujnu 1999., najtiražniji hrvatski dnevni list objavio je otvoreno pismo što ga je Dinko Šakić uputio Vladimиру Primorcu, nekadašnjem sucu Vrhovnoga suda i tadašnjem kolumnistu tjednika *Feral Tribune*. Šakić je Primorca u pismu nazvao “ljudskim ološem” koji “piše u splitskom smradu *Feralu*” i kojem je “rezervirano mjesto u paklu”, dok je za sebe ustvrdio kako je “ponosan na svoje seljačko porijeklo i na svoje ustaštvо”, jer se “borio za ostvarenje hrvatske države i branio biološki opstanak hrvatskoga naroda”, kojeg su “podpuno uništiti” htjeli “Veliko-srbi i jugoslaveni” kojima Primorac “i danas služi”.

Objavlјivanje otvorenog pisma sličnoga autora i sadržaja, i to u tzv. *mainstream* novinama, bilo bi nemoguće u bilo kojoj zemlji koja ima makar ovlašni dodir s vrijednostima civiliziranog dijela svijeta, a ako bi se takvo što i zbilo u nekome opskurnom medijskom rukavcu, provokacija bi izazvala skandal i lavine javnih reakcija. U Hrvatskoj, međutim, nakon što je tiražni dnevnik donio Šakićevu nacističku epistolu u integralnom obliku i bez popratnoga komentara, reagirao je

jedino prozvani *Feral*: ostatak javne scene ispratio je događaj prigodnom šutnjom, nezainteresirano, kao da je riječ o još jednoj partiji ideologiziranog trača u sklopu dnevno-političke rutine. Godinu i pol dana ranije, jedina javna tribina upriličena u Zagrebu povodom "slučaja Šakić" naprasno je prekinuta nakon što je Vladimir Primorac iznio mišljenje kako je zapovjednika koncentracionog logora trebalo optužiti za genocid: skupina od nekoliko desetaka neonacista izvrijedala ga je i pokušala linčovati, pa je Primorac napustio dvoranu u pratnji policije.

Stanje duha koje je pratilo suđenje Dinku Šakiću jedan je analitičar nazvao *jasenostalgijom*. No, sistemsku narav popratne tištine – onaj potmuli mehanizam kojim cinično društvo apsorbira naizgled kontradiktorne učinke djelovanja pravne države, nacionalne ideologije i kolektivne osjećajnosti – nitko nije dočarao jasnije od sudskog činovnika i njegove hladne konstatacije da lica žrtava koncentracionog logora "nisu osobito važna za javnost".

Petnaest i nešto godina kasnije ovaj je oblik socijalne gimnastike evoluirao tako da se mogao smjestiti u kadar na ilustraciji br. I:

185

Naslovna stranica *Slobodne Dalmacije* od 30. siječnja 2015. godine, sa slikom na kojoj službena osoba usred noći, s vunenom "fantomkom" preko lica, uz pomoć dlijeta uklanja natpis "Za dom spremni" na ustaškome spomeniku u Splitu, zapravo donosi fotografiju hrvatske pravne države. Pomno sakriveno lice, lice koje "nije osobito važno za javnost", sada ne pripada žrtvi zločina, već provoditelju zakona, pravnoj državi samoj.

Događanja oko spomenika poginulim pripadnicima IX. bojne HOS-a, nazvane "Rafael vitez Boban" po čuvenome ustaškom zločincu iz pretprošloga rata, zapovjedniku zloglasne Crne legije, imala su sve odlike sirove groteske. Spomenik je svečano otvoren 9. svibnja 2014., na Dan pobjede protiv fašizma(!), a ceremoniji je prisustvovao i splitski gradonačelnik Ivo Baldasar, inače član Socijaldemokratske partije. Baldasar, nominalni ljevičar, tom je prilikom uredno prošetao kroz špalir postrojenih ratnih veterana u crnim uniformama i s fašističkim obilježjima na nadlakticama, potom je razdragano zaplijeskao na ustaški pozdrav "Za dom spremni", da bi mu se naposljetku u prigodnome govoru omakao čaroban verbalni delikt, *lapsus in fabula*: okupljenima je čestitao "Dan pobjede nad antifašizmom".

Prethodno je – radi osiguravanja onoga što je ranije spomenuti analitičar nazvao "antifašističkim ugođajem za konzumaciju fašizma", a i zbog formalne obaveze poštivanja zakona (kojim je javno izlaganje nacističkoga znamenja u Hrvatskoj zabranjeno) – bio postignut dogovor da se na spomeniku ne ističu ni naziv jedinice ni njezino službeno (ustaško) obilježje. Par mjeseci kasnije, međutim, "nepoznati počinitelji" uklesali su u grb na mramornome valjku parolu "Za dom spremni". Odgovornost za taj čin, kojim je splitska spomenička nakaza, dobivši nedvosmislenu etiketu, učinjena istinski kompletnom, teatralno je preuzeo gradski vijećnik Luka Podrug. Da stvar bude u duhu dotadašnjeg – cinički modeliranog – simboličkog kaosa, Podrugovo pismo u kojem veliča ustaštvo objavljeno je u novinama 27. siječnja, na Dan sjećanja na holokaust. Koji dan potom uslijedila je policijska intervencija što je na svojoj naslovnici ilustrira *Slobodna Dalmacija*.

Fotografija pravne države daje nam do znanja kako su čuvar zakona i počinitelj kaznenoga djela bez nesporazuma izmijenili poze: i jedan i drugi "rade svoj posao", ali prvi to čini faktički ilegalno, pod okriljem mraka, s maskom preko lica kojom osigurava anonimnost i štiti osobnu sigurnost, dok se drugi u istim novinama otvoreno hvali svojim pothvatom iz oblasti fašističkog klesarstva. Sistem, dakle, funkcionira. Cinično društvo je u punom zamahu.

2. TIJELO

U veljači 2015., nakon odluke Ustavnoga suda RH kojom je poništena pravomoćna presuda zbog zločina nad civilima srpske nacionalnosti u Osijeku 1991., Branimir

Glavaš se trijumfalno pojavio na osječkome glavnom trgu, dočekan zastavama, baljkama, nastupima poznatih pjevača i ovacijama nekoliko tisuća uspaljenih obožavatelja. Sa svečanebine Glavaš je, uz nekoliko uzgrednih uvreda aktualnoj političkoj vlasti, poručio kako "nema te vojske na svijetu koja sudi vlastitim generalima", a na kraju svoga govora odlučio ispitati patološke granice skupnoga morala, kazavši kako je, zahvaljujući javnoj podršci, "napunio akumulatore", te je sada "spreman na daljnje izazove". Bila je to neskrivena aluzija na mučka ubojstva civila što su 1991. počinjena u garaži pod prozorom njegove kancelarije u zgradici Sekretarijata za narodnu obranu: neki od njih su, naime, bili usmrćeni tako što im je kiselina iz akumulatora nalijevana u ždrijela.

Predstava na trgu je, dakako, samo potencirala neumoljivi osjećaj da je postalo potpuno svejedno hoće li Branimir Glavaš u finalu sudske sapunice biti osuđen ili oslobođen, budući da je tokom godina proizveden i utvrđen takav socijalni, politički i kulturni kontekst koji sam čin suđenja obesmišljava. Manifestacija je mogla biti tek povod za radikalno suočavanje s istinom: upravo zbog toga što je nepobitno dokazano kako je Glavaš kao visoko zapovjedno lice organizirao bestijalna mučenja i likvidacije građana pogrešne nacionalnosti, njegova nevinost ni u jednom od sudskeh ishoda ne dolazi pod znak pitanja. Štoviše, ta će nevinost, kao i u slučaju Dinka Šakića, djelovati još upečatljivijom ukoliko konačna presuda potvrdi navode iz optužnice, jer će biti obogaćena i aromom mučeništva za nacionalnu stvar.

Ista matrica u Hrvatskoj se ponavljala sa svima koji su silom prilika suđeni zbog ratnih zločina, da bi onda – bez obzira na karakter presude – u javnoj percepciji stjecali herojske attribute. Mirko Norac, koji je zbog masovnih ubojstava civila u Gospiću i Medačkome džepu osuđen na dvanaest godina zatvora, nakon presude javno je slavljen kao i dok je bio u bijegu, uz dnevne novine dijeljeni su kalendari i posteri s njegovim portretom, naročito srdačne izraze javne ljubavi isporučivali su mu predstavnici visokoga klera, a u nedavnoj izbornoj kampanji nova ga je predsjednica države navodila kao poželjnoga savjetnika za vojna pitanja. Dario Kordić je poslije odležane robije zbog stravičnog zločina u Ahmićima dočekan u zagrebačkoj zračnoj luci mitingom dobrodošlice, zatim i s nekoliko crkvenih misa priređenih u njegovu čast, blagoslove su mu udijelili mnogi viđeni biskupi uključujući i kardinala Josipa Bozanića, a zabilježen je samo jedan incident: revoltiranog muškarca koji se u aerodromskoj čekaonici usudio Kordiću doviknuti da je ubojica, okupljena horda je počela bjesomučno mlatiti... Nema, uostalom, nikakve sumnje da bi nacionalni delirij koji je u Hrvatskoj nastao nakon što je Haški sud izrekao oslobađajuće presude generalima Anti Gotovini i Mladenu Markaču bio potpuno jednakog intenziteta i da su presude bile osuđujuće: umjesto euforične nastupila bi

žalobna hajka, masovna bi energija proključala u sličnoj točki vrenja, no nevinost "hrvatskih heroja" – bez obzira na sadržaj pravorijeka – sasvim sigurno bi ostala neupitna.

Cinično društvo rukovođeno je prostom logikom: Hrvatska ne osuđuje svoje ratne zločince protiv kojih su donesene osuđujuće presude. Nema tog kaznenopravnog postupka i institucionalne potvrde krivice koji će spriječiti energetičnu nacionalnu aboliciju. Osuđujuće presude protiv hrvatskih ratnih zločinaca samo su administrativno-pravni ornamenti koji pospješuju društvenu beatifikaciju omiljenih ubojica. Kao što se tehnologija mnogih zločinačkih pothvata temeljila na tzv. dvostrukoj liniji zapovijedanja, cinično društvo njeguje dvostruku liniju propovijedanja – s jedne strane "institucije rade svoj posao", jer ga "moraju raditi", a s druge se strane stimulira i razvija masovna svijest o tome da je njihov posao paradna izlišnost koja nam ništa ne znači i prema kojoj se nemamo namjeru orientirati, već će eventualno poslužiti kao dodatak nacionalnoj iritaciji, svježi povod za zbijanje plemena koje i nema drugu povjesnu misiju nego oduprijeti se pogubnomet osipanju.

Figura je bez sumnje kolektivna i izaziva mnoge dvojbe dok se slušaju političke recitacije o "nužnosti individualiziranja krivice". Kakav god bio javni govor o tome, pouzdana trasa kojom ratni zločinci, bez teškoća i bez izuzetka, bivaju prebačeni u tabor nacionalnih junaka, nije prokrčena masovnim uvjerenjem kako oni *nisu* počinili djela koja im mrski tužitelji pripisuju, već – naprotiv – da oni te pothvate jesu izveli. Poricanje je samo vanjska glazura kompaktnije vrste mraka. Banalna je istina da značajan dio hrvatskoga društva, na čelu s intelektualnom i političkom elitom, smatra kako je ono što su u ratu činili Glavaš, Norac ili Kordić – što su najstrašnjim zločinima čistili sveto domovinsko tlo od etničkih nametnika – bilo više nego poželjno.

Zbog toga opscena akumulatorska dosjetka Branimira Glavaša na narodnoj veselici u Osijeku ne spada u skarednost takve težine da bude prepoznata kao društveni problem. Zbog toga Glavaš ima smjelosti ispitivati granice i koristiti priliku da najpoželjniju verziju javnoga morala eksplisira na doličan način, u pornografskom žanru.

Njegov istup, međutim, otvara pitanje da li je retardacija – i ona moralna i ona mentalna – nužna da bi se participiralo u ciničnoj zajednici?

O tome na svoj način govori ilustracija br. 2:

189

Na prvoj stranici *Glasa Slavonije* od 12. kolovoza 1991. godine, pod dramatičnim naslovom "Uhićen četnik usred grada", objavljena je fotografija na kojoj hrvatski vojnik u maskirnoj uniformi silom čupa iz vozila mladića u majici kratkih rukava s natpisom "Motorhead". U popratnomy tekstu kaže se kako je usred Osijeka "uhićen četnik s četničkim obilježjima". K tome se još dodaje da je "zahvaljujući brzom i odlučnoj intervenciji Garde spriječen incident koji je pripreman u pročetnički orijentiranom dijelu 'mirovoraca'".

Na prvi pogled bi se moglo reći kako je medijska intervencija namijenjena imbecilima, jer samo bi imbecil mogao bezbolno usvojiti obavijest da mladić u majici na kojoj je ispisan naziv heavy metal grupe jeste "četnik s četničkim obilježjima". A s druge strane, nije jednostavno povjerovati ni u to kako je (čak i) u uredništvu *Glasa Slavonije* ordinirala tolika koncentracija imbecila da su računali kako isti takvi imbecili čine veći dio čitalačke publike njihova lista. Svatko zdravoga razuma, pak, na objavljenoj će fotografiji jasno vidjeti kako naoružani siledžija u hrvatskoj vojnoj uniformi čupa za vrat nenaoružanog civila, a to, imajući u vidu ambiciju ratne štampe da promiče "nacionalni interes" i naglašava razliku između dobra s "naše" i zla s "njihove" strane, predstavlja eklatantan primjer antipropagande. O čemu je onda u ovakvoj imbecilizaciji riječ?

Radi se o tome da cinično društvo upražnjava svoje rituale s one strane zdravoga razuma. Radi se o obredu *zajedničkog vrijeđanja istine*, medijski posredovanom istjerivanju zlih duhova iz očiglednih činjenica, nekoj vrsti kolektivnoga mentalnog treninga pod radnom parolom: "Naše se gledište ne može izmijeniti onim što vidimo!" Podrazumijeva se, naime, da svaki sudionik u mirovnim demonstracijama *jeste četnik*, i to "četnik s četničkim obilježjima", ma kakvu odjeću trenutno nosio, na isti način kao što ubojstvo civila nepoželjne nacionalnosti jeste herojsko, a ne kazneno djelo.

Cinična zajednica funkcioniра kroz svojevrsnu mentalnu zavjeru, svaki njezin odgovorni pripadnik dužan je svoje manevarske sposobnosti prilagoditi gabaritima luđačke košulje koja je skrojena u službenoj radionici. Tko to ne prihvaca, mogao bi se provesti slično kao četnički krvolok s logom "Motorheada" na prsim, pa naslovna stranica dnevnoga lista emitira dvostruki sadržaj: porciju čistoga straha i porciju obvezujućeg "gledanja na stvari". Ovo drugo nije podložno faktografskim relativiziranjima: prema nepisanom poslovniku cinične zajednice, predočene činjenice ne treba vidjeti prostim, već prostačkim okom.

Za onoga zlosretnog "četnika s četničkim obilježjima", uzgred budi rečeno, kasnije se ispostavilo da je Hrvat iz Bosne. A petnaestak dana prije *heavy mental* podviga na medijskom planu, Branimir Glavaš upao je u redakciju *Glasa Slavonije* sa skupinom gardista naoružanih puškomitraljezima, smijenio dotadašnje rukovodstvo novinske kuće, imenovao se predsjednikom upravnoga odbora i tražio od tajnice da mu mineralnu vodu donosi u začpljenoj boci, strahujući da bi ga netko mogao otrovati.

Opsjednutost atentatom i ugrabljena medijska moć potaknuli su vrijedanje istine u sve krvavijim novinskim izdanjima, kao što se vidi na ilustraciji br. 3:

U *Slobodnom tjedniku* od 5. rujna 1991., uz naslov “Spriječen atentat na Glavaša!”, objavljena je fotografija mrtvoga muškarca, za kojeg se veli da je “četnički terorist” Đorđe Petrović, ubijen u dvorištu zgrade Sekretarijata za narodnu obranu prilikom pokušaja atentata na osječkoga šerifa. Novinar Robert Pauletić bilježi kako je Petrović “pod okriljem noći, naoružan ‘thompsonom’ i čini se, posve sam, došao u samoubilačku akciju u najbolje čuvanu vojarnu u centru grada i čak uspio zavarati prve linije straže, približivši se na posljeku na samo tridesetak metara svojemu neprijepornom cilju, Branimiru Glavašu”. Izvjestilac piše kao da se odmah po likvidaciji opasnog atentatora zatekao na poprištu događaja – odatle nadnaslov: “Bili smo jedini svjedoci drame” – i opisuje čak kako se u mraku spotaknuo i “pao preko četnika”. “Pogledao sam malo bolje i u mraku video obrise mrtvog tijela. Opipao sam ruku kojom sam se naslonio pri padu i osjetio nešto ljepljivo. Krv!”

Drago Hedl, novinar *Feral Tribunea*, kasnije je otkrio sljedeće činjenice vezane uz prilog u *Slobodnom tjedniku*: da ubijeni muškarac na fotografiji nije Đorđe Petrović nego Čedomir Vučković; da on nije “atentator” i “četnički terorist” koji je došao smaknuti hrvatskoga ratnog vođu, već građanin Osijeka srpske nacionalnosti kojeg su bez povoda uhapsili i doveli u garažu pod prozorom Glavaševe kancelarije; da su ga tamo zvјerski mučili i usmrtili tako da je skončao u nezamislivim mukama; da se izvjestilac *Slobodnog tjednika* uopće nije nalazio na mjestu gdje se dogodio izmišljeni atentat (što mu je novinar Robert Pauletić, današnji putopisac i suradnik mnogih listova, osobno priznao, uz objašnjenje kako su “tada tako radili”); da su vlasnik *Slobodnog tjednika* Marinko Božić i Branimir Glavaš dogovorili medijsku prezentaciju “atentata” i smaknuća “četničkog terorista”: prvi je time dobio “mrtvoga četnika na naslovnoj stranici”, za čime je silno žudio, a drugi medijsku uslugu u zataškavanju zločina. Hedl je iz Zavoda za patologiju osječke bolnice pribavio i potvrdu o dugo skrivanome obduksijskom nalazu Čedomira Vučkovića u kojoj piše: “Potvrđujemo da je Čedomir Vučković, star 58 godina, umro dana 01. rujna 1991. godine. Smrt je nastupila uslijed trovanja sumpornom kiselinom, a od drugih ozljeda utvrđene su strijelna rana trbušne stjenke i prostrijelna rana desne podlaktice. Uzrok smrti: Intoxicatio cum H₂SO₄.”

Krunoslav Fehir, akter događaja u dvorištu pod Glavaševim prozorom, kazao je u ljeto 2005. Dragi Hedlu sljedeće: “One večeri kad je ubijen čovjek koga su prozvali atentatorom na Glavaša, osiguravao sam zgradu Sekretarijata za narodnu obranu. Nije to bio nikakav terorist, nikakav atentator. Bio je civil koga su, zajedno s još jednim, tog popodneva doveli, zatvorili u jednu od garaža i mučili. Tukli su ih palicama i šakama i na kraju natjerali piti sumpornu kiselinu iz akumulatora odloženih u garaži. Sve sam to video jer sam na tom mjestu čuvaо stražu. Onda je

iznenada jedan od dvojice civila, u samrtnom hropcu, izletio iz garaže i ja sam zapucao, jer sam imao naređenje otvoriti vatru ako netko pokuša bježati. Pogodio sam ga, zateturao je i pao. Nastala je poprilična panika; iz ureda Sekretarijata istrcali su vojnici, a onda sam video i Glavaša. Izbezumljeno me upitao: 'Gdje je onaj drugi?' Odgovorio sam da je ostao u garaži, a on je odrješito zapovjedio: 'Odmah ga likvidirajte.' Tada su ga vojnici utrpali u vozilo i više ga nisam video."

Deset godina nakon tog iskaza, dvadeset i četiri godine nakon serije mučkih umorstava u Osijeku, Branimir Glavaš penje se na svečanu binu i poručuje okupljenoj svjetini kako je "napunio akumulatore", te je "spreman za daljnje izazove". Nikakve uznemirujuće napetosti u zoni javnoga morala nisu primjećene. Cinično društvo je otporno na vrijeme.

3. MASA

Za razliku od prijašnjih, koje mogu izgledati kardinalno, ilustracija br. 4 je takoreći oficijelna:

192

Svečana inauguracija predsjednice Republike Hrvatske Kolinde Grabar Kitarović održana je 15. veljače 2015. godine na Markovu trgu u Zagrebu. Jedna od glava u masi biranih uzvanika pripadala je Tomislavu Merčepu, nekadašnjem zapovjedniku jedinice pričuvnog sastava MUP-a Republike Hrvatske. Pred Županijskim sudom u Zagrebu u toku je suđenje Tomislavu Merčepu za teške ratne zločine, s optužbom da je u Pakračkoj Poljani i nekim drugim mjestima naređivao, organizirao i provodio hapšenja, okrutna mučenja i ubijanja većeg broja civila srpske nacionalnosti. Na svečanoj inauguraciji predsjednice Republike Hrvatske, kojoj su nazočili najugledniji članovi zajednice, za Tomislava Merčepa bilo je rezervirano mjesto u počasnoj loži. Za razliku od Glavaševih gardista, pripadnici eskadrona smrti Tomislava Merčepa nisu se često služili akumulatorskom kiselinom, jer im je više prijao rad s induktorskim telefonima, čije su žice bile prikačene na čavle što su ih prethodno zabijali u tijela zarobljenika. Pozivnica Tomislavu Merčepu za svečanu inauguraciju predsjednice Republike Hrvatske, s uputom da ga čeka mjesto u počasnoj loži, bila je otisnuta na matiranom reljefnom kartonu i ukrašena zlatnim predsjedničkim grbom u gornjem lijevom uglu. Jedna od štavica ubojica kojima je komandirao Tomislav Merčep bila je dvanaestogodišnja djevojčica, čije je mrtvo tijelo nakon obavljenog zločina bačeno na smetlište. Desno od Tomislava Merčepa na svečanoj inauguraciji predsjednice Republike Hrvatske sjedila je grupa saborskih zastupnika, lijevo je bila skupina akademika, a iza njega smjestila su se gospoda iz Hrvatske biskupske konferencije. Hoće li u tekućem sudskom procesu za teške ratne zločine Tomislav Merčep biti osuđen ili oslobođen – potpuno je svejedno.

Viktor Ivančić
(autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

**KULTURA MLADIH U TRANZICIJI:
ANALIZA FILMOVA TILVA ROŠ I KLIP**

JOVANA ĐUROVIĆ

UVOD

Ovaj tekst nudi tumačenje dva domaća filma – *Tilva Roš* i *Klip*. Oba filma su prva dela svojih reditelja Nikole Ležaića, odnosno Maje Miloš. I Ležaić i Miloš idu u red autora za koje se obično upotrebljava odrednica “mladi”, iako su svoje prve filmove snimili na ulasku u četvrtu deceniju života. Film *Tilva Roš* sniman je 2009. u produkciji kuće “Kiselo dete”. *Klip* je sniman od 2011. do 2012. u produkciji “Baš čelika”. Ležaićev film pušten je u bioskope 2010., a film Maje Miloš 2012. U oba filma u naslovnim ulogama našli su se naturščici. Oba filma govore o životu mladih u tranzicijskoj Srbiji. Dakle reč je o filmovima koje su “mladi” reditelji snimili o mladima, što ih čini nekom vrstom “generacijskih filmova”. Pored toga ima razloga da se oba filma vide i kao dela iz *coming-of-age* žanra.¹

I moj pristup ovim filmovima je generacijski. Tumačim ih iz generacijske pozicije koja je po mnogo čemu bliska i autorima i junacima tih filmova. U fokusu moje interpretacije biće proces odrastanja i zato insistiram na žanrovskoj odrednici *coming-of-age*. Ali, domet moje interpretacije ne bi smeо da ostane generacijski ograničen. U stvari, ovde hoću da pokažem da priča o odrastanju koju nam posreduju ova dva filma ima daleko opštije značenje i može se projektovati na čitavo društvo: zato je pored odred-

---

KULTURA MLADIH U TRANZICIJI: ANALIZA FILMOVA “TILVA ROŠ” I “KLIP”

JOVANA ĐUROVIĆ

---

¹ Prema *Free Dictionary Encyclopedia*, pojam ‘coming-of-age’ ne odnosi se samo na (pravno/društveno) sazrevanje, pošto osoba napuni osamnaest ili dvadeset jednu godinu, već referira i na čitav niz osobina kod mladih osoba koje iz detinjstva prelaze u odraslo/zrelo doba. Pored toga što u nekim društвима to podrazumeva i određene “rituale prelaska”, uobičajeno je da taj period života bude obeležen posebnom adolescentskom kulturom (http://encyclopedia.thefreedictionary.com/Coming+of+age#cite_note-1). O samom žanru biće više reči dalje u tekstu.

nice *coming-of-age* za moju interpretaciju jednako bitan i koncept tranzicije. Drugim rečima, tranzicija će mi ovde biti neka vrsta sinonima za odrastanje. Kao što mladi junaci ovih filmova treba da odrastu, tako i koncept tranzicije podrazumeva da društvo treba da se transformiše i na neki način sazri – dakle, takođe da odraste.

Naravno, ova analogija između tranzicije i odrastanja ne važi samo za domaći kontekst. Zanimljiva je podudarnost to što se u većini istočnoevropskih zemalja u tranziciji, praktično od pada Berlinskog zida naovamo, snimaju i ovakvi *coming-of-age* filmovi, pa bismo o njima mogli govoriti i kao o posebnom tranzicijskom žanru, ili preciznije o podžanru filmova o odrastanju koji su na poseban način obeleženi tranzicijskim kontekstom.² I to će biti jedna od tema u ovom tekstu, pa će ovde samo ukratko skrenuti pažnju na glavno svojstvo tog podžanra. Ako se u filmovima o odrastanju kao mera zrelosti ispostavlja prepoznavanje i usvajanje utvrđenih pravila “sveta odraslih”, u tranzicijskom podžanru to izostaje naprsto zato što se pravila menjaju zbog čega “svet odraslih” postaje nestabilan pa ne postoji konačna referentna tačka sa koje se može suditi o dostignutoj zrelosti. Praktično tu je reč o odrastanju bez kraja, a prelomni trenutak sticanja zrelosti sažima se u spoznaji da pravila možda i nema.

U prvom poglavlju uvodim teorije i koncepte koji su važni za analizu izabrana dva filma.³ To poglavlje ima pet odeljaka. Počinjem sa utvrđivanjem interpretativnog okvira koji se formira u odnosu prema tri konteksta koji se obično biraju kada se govori o domaćim filmovima – nacionalnom (srpskom), nadnacionalnom (postjugoslovenskom) i širem regionalnom (istočnoevropskom). Potom definišem koncept *coming-of-age* žanra, odrednice koja se mora razumeti u vezi sa klasičnim žanrom obrazovnog romana. U trećem odeljku objašnjavam koncept ‘tranzicijske kulture’. Četvrti odeljak bavi se pojmom omladinske kulture, kako je on određen u klasičnim tekstovima iz kulturnih studija. U poslednjem odeljku prvog poglavlja uvodim analitičke kategorije roda, klase i seksualnosti pomoću kojih ću tumačiti

² Na primer, češki dokumentarci Viktora Grodeckog *Ipak andeli/Not Angels but Angels* (1994) i *Telo bez duše/Tělo bez duše* (1996), ili poljskiigrani film *Čao, Teresa/Czesc, Terezska* (2001, R: Robert Glinski), te mađarski *Boni i Klajd iz Miskolca/Miskolci Bonni és Klajd* (2004, R: Krisztina Deák) i *Ja volim Budimpeštu/I Love Budapest* (2001, R: Ágnes Incze), rumunski *Iza brda/Dupa dealuri* (2012, R: Cristian Mungui), te gruzijski *U cvetu mladosti/Grzeli nateli dgeebi* (2014, R: Nana Ekvtimishvili, Simon Gross) itd.

³ U novijoj domaćoj kinematografiji pored ta dva filma ima još primera *coming-of-age* priča: *Šišanje* (2010, R: Stevan Filipović), *S/Kidanje* (2013, R: Kosta Đordjević), *Varvari* (2014, R: Ivan Ikić), *Neposlusni* (2014, R: Mina Đukić) itd.

filmova. Drugo poglavje posvećeno je filmu *Tilva Roš*, a treće *Klipu*. U fokusu su identitetske transformacije glavnih junaka od kojih se sastoji njihovo odrastanje u tranzicijskom miljeu. Zaključno poglavje u središtu ima nasilje kao ključni topos za ova dva tranzicijska *coming-of-age* filma.

I. INTERPRETATIVNI KONTEKST(I)

Da ponovimo, u središtu pažnje u ovom tekstu je tumačenje filmova *Tilva Roš* i *Klip* kao dela iz *coming-of-age* žanra. Filmske *coming-of-age* priče u tesnoj su vezi sa omladinskim filmom (*youth film*). Prema Timotiju Šeriju (Timothy Shary), autoru nekoliko studija o reprezentaciji omladine u američkom filmu, omladinski žanr nastaje pedesetih godina u holivudskoj industriji filma.⁴ Razume se, to ne znači da pre toga nije snimljen nijedan film čiji su glavni akteri mladi. Zbog čestih javnih istupanja čuvara američkog morala, filmovi o mladima iz prve polovine dvadesetog veka prikazivali su ili predadolescente ili osobe na ulasku u adolescentsko doba, tako da na platnu nije bilo reči o problemima odrastanja, seksualnosti ili zavisnosti od droge ili alkohola.⁵ Pojava filmova o mladima i za mlađe u punom smislu te reči usko je vezana za pojavu tinejdžera posle Drugog svetskog rata.⁶ Pre nego što nešto više kažemo o tome, važno je naglasiti da *coming-of-age* film, kao podvrsta omladinskog filma, takođe potiče iz američke filmske industrije u kojoj na razne načine traje do danas, te utiče i na srodne žanrove drugih kinematografija. Ovde ću odabrane filmove tumačiti dakle i na fonu američkog *coming-of-age* žanra, jer se u *Tilva Rošu* i *Klipu* jasno vidi njegov uticaj.⁷

Međutim, pored preuzetih elemenata iz američkih "mejnstrim" i "autorskih" *coming-of-age* filmova, *Tilva Roš* i *Klip* se čvrsto naslanjaju i na neke domaće tradicije, dodajući globalnom žanru filmova o mladima i za mlađe neke kontekstualno specifične elemente. Svojim dokumentarnim i kvazidokumentarnim sekvencama ovi filmovi naime nastavljaju tradiciju jugoslovenskog Crnog filma u kom je dokumenta-

199

4 Timothy Shary, *Generation Multiplex: The Image of Youth in Contemporary American Cinema* (University of Texas, 2002).

5 Ibid., 3.

6 Vidi, recimo, Thomas Doherty, *Teenagers and Teenpics: The Juvenalization of American Movies in the 50s* (Boston: Unwin Hyman, 1988).

7 Na primer, filmovi *Kids* (1995) i *Ken Park* (2002) Leriјa Klarka (Larry Clark), ili *Paranoid Park* (2007) Gasa Van Santa (Gus Van Sant). O uticaju Van Santovog filma na *Tilva Roš* pisali su i drugi. Vidi, recimo, prikaz Slobodana Vujanovića "Tilva Roš: dečko koji kao obećava" (http://www.b92.net/kultura/moj_ugao.php?nav_category=389&yyyy=2011&mm=02&nav_id=491168) ili prikaz "Za Bor" Zorana Jankovića (<http://www.popbooks.com/article/8328>).

ristička poetika u stvari u službi određenog društvenog angažmana. Stoga ću odabране filmove tumačiti i na fonu domaćeg kinematografskog nasleđa. Donekle je u skladu upravo s tim nasleđem to što su glavni junak odnosno glavna junakinja iz ova dva filma adolescenti iz niže/radničke klase. I u jednom i u drugom filmu njihova klasna pripadnost manifestuje se i u njihovoj identifikaciji sa specifičnim potkulturama, što je takođe bila i strategija klasnog određenja karaktera u delima Crnog filma.⁸ U novoj varijanti takvog narativnog postupka reč je o tematskom fokusiranju na one koji se žargonski nazivaju “gubitnicima tranzicije”, baš kao što su i više decenija ranije u središtu pažnje autora “crnog filma” znali da se nađu ljudi sa marginje socijalističke obnove i izgradnje. Naglasak na autorske “klasne politike” nužno povlači sa sobom i interes za rodne uloge i nejednakosti koje su inherente nepravednim klasnim aranžmanima što se uspostavljuju u tranzicijskim društвима.⁹ U narednih nekoliko odeljaka ocrtaću interpretativni okvir za tumačenje dva odabrana filma. Krenućemo od domaćeg filmskog nasleđa.

I.I. Srpski, jugoslovenski ili istočnoevropski film?

Pođimo od Crnog talasa ili Crnog filma jugoslovenske kinematografije.¹⁰ Crni talas čini niz filmova s početka sedamdesetih godina. Tu se najčešće ubrajaju filmovi Dušana Makavejeva (1932), Aleksandra Petrovića (1929-1994), Živojina Pavlovića

200
8 Na primer, film Kokana Rakonja *Nemirni* (1967), filmovi Želimira Žilnika (1942): *Žurnal o omladini na selu, zimi* (1967), *Rani radovi* (1969), *Mramorno dupe* (1995).

9 Zanimljivo je da Dijana Jelača u tekstu “Mladi posle Jugoslavije: potkulture i fantomski bol”, filmove *Tilva Roš* i *Šisanje* tumači u okviru ‘postmemorije’ druge generacije posle ratnih sukoba. U njenoj analizi se omladinska organizovanja, pogledi na svet mladih i formiranje svojevrsnih potkultura čitaju kao ‘činovi’ i reprodukovanje sećanja nasilja iz nedavne konfliktne prošlosti. Za razliku od njene, moja analiza u prvi plan stavlja rodne i klasne politike. Zbog visoke stope nezaposlenosti među mladima, koja prati sve veće siromaštvo u regionu, verujem da omladinskoj kulturi treba pristupiti iz ugla kritike neoliberalne ideologije koja je obeležila i tranzicijsku Srbiju. Vidi Dijana Jelača, “Youth after Yugoslavia: subcultures and phantom pain”, *Studies in Eastern European Cinema*, 5:2, (2014).

10 U ovom pasusu oslanjam se na tekstove Nebojše Jovanovića “Breaking the wave: a commentary on ‘Black Wave polemics: Rhetoric as Aesthetic’ by Greg deCuir, Jr”, *Studies in Eastern European Cinema*, 2:2 (2011) i Nina Kovačića “Bright Black Frames: New Yugoslav Film Between Subversion and Critique, Symposium, 13th Goeast-Festival of Central and Eastern European Film, Wiesbaden, 10 April-16 April 2013”, *Studies in Eastern European Cinema*, 4:2 (2013).

(1933–1998) i Želimira Žilnika (1942). Međutim, ti filmovi su samo deo korpusa tadašnjeg Novog talasa. Novi talas je pak odrednica koja referiše na prve autorske filmove u jugoslovenskoj kinematografiji. Pored Crnog filma i Novog talasa, u opticaju je bila i odrednica Novi film: nju su koristili jugoslovenski reditelji i kritičari da bi skrenuli pažnju na promene i inovacije u jugoslovenskom filmu s početka šezdesetih godina. Epitet “crni” ti filmovi dobiće u oštroj političkoj kampanji protiv nekolicine reditelja Novog filma (Makavejeva, Žilnika i Pavlovića), koji su navodno u svojim delima izvrstali sliku “socijalističke stvarnosti”. Autori tog sada Crnog filma su na poseban način kritikovali upravljački dogmatizam Komunističke partije. Tu kritiku, međutim, oni umetnički formulišu sa autentično marksističkog stanovišta. Oni teže da pokažu kako se socijalističko uređenje i jugoslovenski socijalizam udaljavaju od revolucionarnih idea. Zato je važno naglasiti da se u tim filmovima ideologija socijalizma ne kritikuje zato što pojedinca nužno lišava slobode, kako se to često objašnjava u postjugoslovenskoj filmskoj kritici. Naprotiv, političke poruke Crnih filmova izražavaju želju za boljim socijalističkim društvom.

Dokumentaristička poetika tih filmova funkcionalisala je kao svojevrsna niša za društveni angažman. Pored bavljenja omladinom i akcentovanja “klasnih politika”, i dokumentarizam je važna odlika Crnog filma koju prepoznajemo i u *Tilva Rošu* i *Klipu*. Nešto preciznije, ima razloga da se ovde govorи i o posebnom uticaju jednog autora iz Crnog talasa: Želimira Žilnika. Osnovna tema Žilnikovih radova jeste veza ideologije i svakodnevong života, to jest uticaj ideologije na živote običnih ljudi.¹¹ Dominika Prejdova (Dominika Prejdová) reći će da akcija u Žilnikovim filmovima proizlazi iz načina na koji su individualne sudsbine povezane sa njihovim ideoškim okruženjem. Glavni akteri Žilnikovih priča gotovo uvek su ljudi sa margine: deca sa ulice, radnici, beskućnici, nezaposleni, transvestiti itd. Tako se u prvi plan tih filmova ističu klasne nejednakosti, a onda i “rodne politike” koje se reflektuju u tim obrascima nepravde. Žilnikovi marginalci slični su današnjim “gubitnicima tranzicije” kojima se bave Ležaić i Miloš. Nadalje, Žilnikove protagonisti ne igraju glumci (i kada je reč o igranim filmovima), već naturščici izabrani sa društvenog oboda. Tako oni praktično “glume” sami sebe. Ilustrativan za to je film *Mramorno dupe* (1995) u kom glavnu ulogu igrat će beogradski transvestit Merlinka.¹² Taj film sadrži više elemenata koji se mogu

¹¹ Ovde se oslanjam na tekst Dominike Prejdove “Angažovani film prema Želimiru Žilniku”, <http://www.zilnikzelimir.net/sr/angazovani-film-prema-zelimiru-zilniku>.

¹² Više o filmu vidi, recimo, u tekstu Kevina Mosa (Kevin Moss) “Jugoslovenski transseksualni heroji: Virdžina i Marble Ass” (<http://www.fabriknjiga.co.rs/rec/67/327.pdf>).

pronaći i u *Tilva Rošu* i *Klipu*: kombinovanje (kvazi)dokumentarnih i igranih scena, natursčici u glavnim ulogama, te naglašavanje odnosa između slobodna glavnih junaka i njihovog ideološkog i socijalnog okruženja.

Pored prepoznatljivog Žilnikovog uticaja, ovde nam je jugoslovenska kinematografija važna i za načelan uvid u žanrovsку tradiciju na koju se naslanjaju izabrani filmovi. Stoga sledi kratak osvrt na savremeni kontekst domaće filmske kritike koja kreira interpretativni okvir za ove filmove. Domaća kritika nudi dve interpretativne paradigme: nacionalnu i postjugoslovensku. Te dve paradigme nisu podjednako prikladne za tumačenje domaćih filmskih ostvarenja. Nacionalni okvir nam ne dozvoljava da uočimo složenosti lokalne kinematografije čije glavno obeležje, rekla bih, nije njena nacionalnost, već nasleđe jugoslovenskog filma. Tek u vezi sa tim nasleđem moguće je govoriti o tematskim i žanrovskim kontinuitetima u regionalnoj kinematografiji koja nastaje u nekadašnjim jugoslovenskim republikama. Samo tako je moguće kontekstualizovati uticaj ‘Crnog talasa’. Čvrsta veza sa jugoslovenskom filmskom tradicijom omogućuje nam i da postjugoslovenske kinematografije povežemo sa opštim studijama omladinskog filma.

To će objasniti na jednom primeru. U Srbiji je danas vidljiv veliki trud da se *nacionalizuje* filmsko/kulturno nasleđe i savremena kulturna produkcija. Postoje, naravno, i kulturni radnici koji se odupiru tim nastojanjima.¹³ Reč je o ideološkom sukobu u kome su na jednoj strani zagovornici srpske, a na drugoj zagovornici (post) jugoslovenske tradicije. Srpsku tradiciju treba razumeti u sprezi sa dominantnim kon-

¹³ Dobar primer za to je inicijativa za osnivanje fonda za sfinansiranje filmova o Kosovu i Metohiji koju je Dimitrije Vojnov nedavno uputio Ministarstvu kulture i informisanja. U tekstu inicijative se između ostalog kaže kako bi ti filmovi “tematizova[li] naše kulturno bogatstvo, ukaziva[li] na teškoće nealbanskog stanovništva i Srpske pravoslavne crkve i drugih verskih zajednica, podržava[li] kulturu pomirenja koja će za rezultat imati novi model zajedničkog života multietničke zajednice u našoj pokrajini”. Inicijativu je potpisalo dvadesetak filmskih radnika, među kojima i Emir Kusturica i Dragan Bjelogrlić. Odgovor na inicijativu dali su kulturni radnici među kojima su bili i dramaturškinja Borka Pavićević, filmski reditelj Stevan Filipović, književnik Vladimir Arsenijević i pozorišni reditelj Kokan Mladenović. Oni su u rekli da je čitava inicijativa ironična, jer su zbog slične propagande već jednom iznevereni interesi ljudi koji žive na KiM. Takođe, oni podsećaju da su ljudi koji potpisuju inicijativu donedavno prednjačili u korišćenju državnih fondova. Vidi <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/16/Kultura/1585298/Fond+za+filmovo+o+Kosovu+i+Metohiji.html?email=yes> i <http://www.slobodnaevropa.org/content/inicijative-umetnika-iz-srbije-kosovo-izme%C4%91u-realnosti-i-propagande/25368592.html/>.

zervativnim, nacionalnim, odnosno antijugoslovenskim trendom. U tom kontekstu, kritičari *Tilva Roš* i *Klip* najčešće tumače u okviru takozvanog “novog srpskog filma”.¹⁴ Odrednica “novi srpski film” prvi put se pojavljuje 2007. godine na blogu¹⁵ filmskog kritičara i dramaturga Dimitrija Vojnova. Odatle ona ulazi u širu kritičku upotrebu konotirajući “estetski, medijski i autorski potencijal”.¹⁶ U tome ne bi bilo ničeg sporog da određeni kritičari ne koriste taj termin podrazumevajući i svojevrsno oživljavanje srpske nacionalne kinematografije.¹⁷ Na primer, Vojnov kaže: “Predstavnici Novog srpskog filma pre svega pokušavaju da u baštini srpskog filma pronađu dokaze kako su ovde svojevremeno bili pravljeni ozbiljni, komunikativni, repertoarski filmovi, u doslihu sa tada savremenim filmskim tokovima”.¹⁸ U vezi sa tim, treba postaviti pitanje: šta je to “stari srpski film”, koji navodno prethodi “novom srpskom filmu”? Na jednoj od tribina¹⁹ o značaju, značenju i upotrebi novog termina, Vojnov reditelje Jovana Jovanovića (1940) i Jovana Živanovića (1924–2002) navodi kao pripadnike srpske

¹⁴ Zbog neodređenosti ove kategorije, filmovi koji se svrstavaju u nju razlikuju se od kritičara do kritičara. Gotovo svi uzimaju film Stevana Filipovića *Šeđtanov ratnik* (2006) za vesnika nove paradigme. Ipak, u tu kategoriju ne ulaze svi kasnije snimljeni filmovi. Ivan Velislavljević, na primer, tu stavlja filmove *Četvrti čovek* (2007, R: Dejan Zečević), *Čarlston za Ognjenku* (2008, R: Uroš Stojanović), Miloš Branković (2008, R: Nebojša Radosavljević), *Zona mrtvih* (2009, R: Milan Konjević, Milan Todorović), *Život i smrt porno bande* (2009, R: Mladen Đorđević), *Beogradski fantom* (2009, R: Jovan B. Todorović), *Srpski film* (2010, R: Srđan Spasojević), *Tilva Roš i Edit i ja* (2009, R: Alekса Gajic).

¹⁵ <http://dobanevinosti.blogspot.hu/2007/09/kominike-6-novi-srpski-film-i-istorija.html>

¹⁶ Nevena Daković, Mirjana Nikolić, (ur.), *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, (Beograd: FDU, 2011), 410.

¹⁷ Pored Vojnova, čiji su uvidi u vezi sa novom odrednicom problematični, ima i onih koji je koriste znatno opreznije. Velislavljević, na primer, veruje da bi “novi srpski film” trebalo da usmerava nove prakse filmskih radnika (poetike, teme, produkciju), kao i da konstantno preispituje nacionalni okvir i kinematografski kontekst: producijske uslove, veze sa međinstrim tradicijom, otpor prema ‘praškoj filmskoj školi’ (filmovi Srđana Karanovića, Gorana Paskaljevića, Gorana Markovića i Emira Kusturice), i odnos prema jugoslovenskoj filmskoj tradiciji (2011, 419). Vidi Nevena Daković, Mirjana Nikolić, (ur.), *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, (Beograd: FDU, 2011), 419.

¹⁸ Dimitrije Vojnov, “Oblikovanje Novog srpskog filma”, http://starisajt.nspm.rs/kulturnapolitika/2008_vojnov2.htm.

¹⁹ Više o tribini videti u zvaničnom transkriptu u Nevena Daković, Mirjana Nikolić, (ur.), *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, (Beograd: FDU, 2011).

tradicije, iako su njihovi filmovi po svemu bili jugoslovenski (pa ako hoćete i socijalistički). Ako u vidu imamo uticaj jugoslovenskog filma na rade iz korpusa “novog srpskog filma”, naknadno izmišljanje “srpske tradicije” više govori o (nacionalističkoj) ideologiji kritičara nego o dinamici kinematografskih uticaja. Nacionalni okvir neprikladan je za tumačenje odabranih filmova jer osujeće identifikovanje specifičnosti lokalne kinematografije i lako se pretvara u nacionalističko ideoško oruđe.

Zbog toga biram postjugoslovenski i istočnoevropski okvir za tumačenje nove filmske prakse u Srbiji. Takav okvir ponudio je Jurica Pavičić u studiji *Postjugoslavenski film: stil i ideologija* (2011). Kategorija postjugoslovenskog filma omogućava ovom autoru da s lakoćom govori o uticajima jugoslovenskog filmskog nasleđa na nove filmove u regionu. Opisujući postjugoslovenski okvir, Pavičić naglašava i složenosti jugoslovenske kinematografije: u njoj su filmovi stvarani pod dvostrukim (lokalnim i jugoslovenskim) društveno-kulturnim uticajima.²⁰ Međutim, posle raspada Jugoslavije, postjugoslovenske kinematografije počele su samostalno da se razvijaju, prateći odvojene političke živote svojih novih država.²¹ U tom smislu, cilj postjugoslovenskog okvira je da ispita kakve posledice ima raspad Jugoslavije po novonastale kinematografije, te da li su one pod jačim uticajem jugoslovenskog nasleđa ili savremenih društvenih, političkih i kulturnih konteksta u kojima nastaju.²²

204

Pavičiću se može zameriti što je njegova studija obeležena jakom teleološkom perspektivom: svaki njegov argument ima za cilj da postjugoslovenski film suprotstavi istočnoevropskom filmu, pa se tu ne uviđaju sličnosti, uticaji i preklapanja između njih. Tako Pavičić kreira opšte, neodređene i nejasne tipove postjugoslovenskog filma. Ako bismo ga sledili, *Tilva Roš*²³ bismo videli kao “film kolektiva” jer u prvi plan postavlja individuu uronjenu u grad/društvo. Njen život sastoji se od složene mreže odnosa koji su uslovjeni političkim/društvenim kontekstom.²⁴ Nadalje, prema Pavičiću, taj tip filma *jasno* je suprotstavljen istočnoevropskim filmovima – u kojima protagonisti žive na margini, pronalazeći načine da pobegnu iz

²⁰ Kao primer Pavičić navodi film Branka Bauera *Tri Ane* (1959), koji potpisuju hrvatski režiser i srpski scenarista, a snimljen je u makedonskoj produkciji, dok se radnja zbiva u Beogradu i Zagrebu. Vidi Jurica Pavičić, *Postjugoslavenski film: stil i ideologija* (Hrvatski filmski savez, 2011), 18.

²¹ Ibid., 19.

²² Ibid.

²³ Napomena: *Klip* nije ušao u Pavičićevu studiju, pošto je imao premijeru godinu nakon što je knjiga objavljena. Zato se u ovom odeljku o Pavičićevoj studiji i istočnoevropskom filmu govori isključivo u vezi sa *Tilva Rošom*.

²⁴ Jurica Pavičić, *Postjugoslavenski film: stil i ideologija* (Hrvatski filmski savez, 2011), 103.

društva – jer su junaci u postjugoslovenskim filmovima toliko uronjeni u društvo, da iz njega ne mogu pobeći.²⁵ U tekstu “Instant klasik za oprezno čitanje”, Nebojša Jovanović s pravom kaže da je Pavičićeva dihotomija individua koje žive na margini i individua koje su neminovno uronjene u društvo problematična: “Dihotomija previđa da većina filmskih protagonistova pregovara sa svojim društvenim okruženjem, pokušavajući naći ‘pravu mjeru’ između društvenog izopćenja i potpunog utapanja u kolektivu.”²⁶ Da bismo izbegli takva ograničenja, ovde ćemo se osloniti i na *coming-of-age* žanr. Taj žanr će *Tilva Roš* videti ne kao “film kolektiva”, već kao priču o odrastanju u kojoj protagonista preispituje svoje identitetske pozicije u odnosu prema društvu.

Pre nego što pređemo na *coming-of-age* žanr, nekoliko reči o kategoriji istočnoevropskog filma. Smeštanje *Tilva Roša* u širi kontekst istočnoevropskog filma predstavlja izazov za Pavičićeve pokušaje da povuče razliku između postjugoslovenskog i istočnoevropskog filma. Teoretičarka Aniko Imre (Anikó Imre) u tekstu “Doba transformacije: anđeli i blokeri u novijem istočnom i centralnoevropskom filmu” daje svoju tipologiju istočnoevropskog filma. Ona je zasniva na različitim reprezentacijama maskulinih identiteta.²⁷ Njena klasifikacija izdvaja aspekte istočnoevropskog filma koji su ne samo drugačiji od onih koje navodi Pavičić, već u potpunosti odgovaraju nekim polazištima za našu analizu. Na primer, Imre kaže da “filmovi blokova” – naziv “blocker films” referira na oronule stambene blokove koji su najčešći mise-en-scène postsocijalističkih filmova – u koje je lako svrstati *Tilva Roš*, predstavljaju poseban zaokret u prikazivanju muškosti i to tako što insistiraju na “povratku u sadašnjost”.²⁸ Naime, reč je o simboličkom “povratku” iz vremena alegorijskih maskulinih identiteta iz idealizovane prošlosti, “kada je muškost bila navodno apsolutna i neupitna”, u sadašnjost njihovog domaćeg, svakodnevnog okruženja, gde su muški likovi “lišeni nostalgičnog sjaja, često u rodnom sukobu sa ženama i generacijskom ratu sa adolescentskim podmlatkom”.²⁹ U analizi *Tilva Roša* naglasak će biti upravo na mladom junaku koji izneverava tradicionalne obrasce koji veličaju muškost. U vezi sa tim, zaista se može govoriti o podudaranjima postjugoslovenskog i istočnoevropskog filma. Konačno, priču o zajedničkim topo-

205

25 Ibid.

26 Nebojša Jovanović, “Instant klasik za oprezno čitanje”, *Hrvatski filmski ljetopis* br. 70 (Zagreb: Hrvatski filmski savez, 2012), 230.

27 Anikó Imre “The Age of Transition: Angels and Blockers in Recent Eastern and Central European Films”, Timothy Shary i Alexandra Seibel (ur.), *Youth Culture in Global Cinema* (University of Texas Press, 2007).

28 Ibid., 77.

29 Ibid., 77-78.

sima moguće je proširiti i na tranzicijski *coming-of-age* žanr, koji je karakterističan za kinematografije u postsocijalističkim istočnoevropskim zemljama.

1.2. Coming-of-age žanr

Rekli smo da je *coming-of-age* film u tesnoj vezi sa omladinskim filmom. Holivudski film o mladima i za mlade razvio se u podžanrove koji pokrivaju razna interesovanja mlađih gledalaca. Između ostalog, tu imamo i filmove o tinejdžerskim nelagodama odrastanja. Nema čvrste definicije *coming-of-age* žanra. Za razumevanje njegovih konvencija korisno je povući analogiju između tog žanra i žanra obrazovnog romana, budući da je u oba slučaja reč o narativima o odrastanju i sazrevanju. Tako bismo *coming-of-age* žanr mogli videti i kao filmski odraz obrazovnog romana (*Bildungsroman*) koji se u zapadnoevropskim književnostima javlja krajem 18. veka.³⁰ Paradigmatsko delo ovog žanra je Geteov roman *Godine učenja Vilhelma Majstera* iz 1796. godine. U središtu radnje obrazovnog romana nalazi se mlađi (muški) junak koji se posle niza proživljenih zabluda i razočaranja *miri sa svetom*.³¹ Pomirenje na kraju romana je gotovo uvek prikazano sa izvesnom ironijom. Junak je obično u obrazovnoj priči svestan da traga za *otkrivanjem sopstvenog mesta u svetu*.³² A ironija na kraju svedoči i o tome kako mu to pronađeno mesto posle svega izgleda. U *coming-of-age* žanru junak je nešto jasnije definisan nego u obrazovnom romanu: to je uvek adolescent/kinja čije su godine ključne za karakterizaciju njegovog/njenog lika. U tom smislu, *coming-of-age* žanr više se bavi kulturom mlađih i njihovim sukobima sa generacijom roditelja, nego što tematizuje tradicionalne kulturne vrednosti – na čemu insistira nemačka odrednica *Bildung*. Nakon što je tokom sedamdesetih prilagođen filmskom mediju, *coming-of-age* žanr postaje dominantan prevashodno u američkoj kinematografiji.³³ Prema Metjuu Šmitu (Matthew Schmidt), proučavaocu ovog žanra u američkoj filmskoj industriji, *coming-of-age* film pokriva širok spektar tema i motiva:

Pojava savremenih omladinskih kultura, slom integracijskih normi, kriza modernog porodičnog života, komodifikacija ‘omladine’ i ‘mladosti’

³⁰ Coming-of-age žanr, naravno, nije samo filmska nego je i književna odrednica. Najpoznatija književna dela iz tog žanra su Selindžerov *Lovac u šitu* (1951) i *Stakleno zvono* (1963) Silvije Plat.

³¹ Jirgen Jakobs, Markus Krauze, “Nemački obrazovni roman. Istorija žanra od XVIII do XX veka”, *REČ* no. 60/5 (Beograd: Fabrika knjiga, decembar 2000), 396.

³² Ibid.

³³ Vidi doktorsku disertaciju Matthew P. Schmidt, *Coming of Age in American Cinema: Modern Youth Films as Genre* (University of Massachusetts, 2002).

u medijima i na potrošačkim mestima, [...] redefinisanje rodnih uloga, etnički preporod, porast siromaštva dece, porast maloletničkih zločina i nasilja, te, uopšteno, borba individue za samorealizaciju u modernoj kulturi koja je fragmentirana, neizvesna, ponekad tragična i, često, bolno mesto za odrastanje.³⁴

Nekoliko reči i o istorijskim uslovima za pojavu omladinskog filma iz kog se razvija *coming-of-age* film: kada je pedesetih godina u mladima određenog uzrasta prepoznata nova vrsta tržišta, objašnjava Šmit, oni postaju nova društvena formacija koju će holivudski film prisvojiti i dodatno uobličiti.³⁵ Na samom početku dvadesetog veka deca su u Sjedinjenim Državama u školu išla uglavnom do četrnaeste godine. Onda bi tražila i nalazila posao, a potom stupala u brak, što je bila neka vrsta formalnog završetka detinjstva.³⁶ Posle Drugog svetskog rata u javnosti su otvorene rasprave o periodu između ranog detinjstva i odraslog doba, u kojima je proširen opseg dotadašnjeg razumevanja mladosti, odnosno detinjstva i odraslosti.³⁷ Tek tada se tinejdžer/adolescent pojavljuje kao društveno prepoznata kategorija. Brzi ekonomski oporavak posle rata, omogućio je tinejdžerima u Sjedinjenim Državama da postanu nezavisni. Mogućnost da paralelno sa školovanjem rade za novac koji mogu da troše na zabavu, veliki izbor njima dostupnih automobila kojima su mogli da putuju širom zemlje, te recepcija rokenrol muzike kao svojevrsnog bunta protiv roditeljske generacije, uticali su na formiranje te nove društvene formacije.³⁸ Odličan primer ranog tinejdžera-buntovnika bio bi Džim Stark, kog igra Džejms Din (James Dean) u filmu *Buntovnik bez razloga* (*Rebel Without a Cause*) iz 1955. godine.

I u domaćem kontekstu jugoslovenske kinematografije ima smisla govoriti o omladinskom filmu. Međutim, omladina u posleratnoj Jugoslaviji predstavljala je drugačiju društvenu formaciju od omladine u Sjedinjenim Državama. Zvanična ideologija Jugoslavije je kroz institucionalne strukture svakodnevnog života omladinu konstruisala kao društveno-političku formaciju ključnu za izgradnju socijalističkog društva. Pošto je pitanje odnosa omladine i zvanične ideologije u socijalističkoj Jugoslaviji iznimno složeno i premašuje potrebe ovog teksta, ovde ću

34 Matthew P. Schmidt, (doktorska disertacija) *Coming of Age in American Cinema: Modern Youth Films as Genre* (University of Massachusetts, 2002), II.

35 Ibid., I.

36 Timothy Shary, *Generation Multiplex: The Image of Youth in Contemporary American Cinema* (University of Texas, 2002), 3.

37 Ibid.

38 Ibid., 3-4.

se kratko osvrnuti samo na ulogu omladine u jugoslovenskom filmu. Od samih početaka klasične jugoslovenske kinematografije s kraja četrdesetih godina, omladina je predstavljala bitan element društvene reprezentacije.³⁹ Razume se, na tim počecima, filmski narativi nevešto su je predstavljali/konstruisali. Prvi "komercijalni" film koji je prikazivao omladinsku kulturu pojavio se tek 1960. godine: reč je o filmu *Ljubav i moda* Ljubomira Radičevića.⁴⁰ Sa stanovišta rane jugoslovenske soorealističke kritike filma iz prvih godina posle rata, eskapistički karakter holivudskih filmova – koji je vidljiv i u ovom domaćem ostvarenju – bio je iznimno problematičan.⁴¹ O tadašnjem odnosu kritičara prema zapadnim filmovima govori i sledeći navod iz knjige Maše Kolanović, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...*:

Izrazita polarizacija na dobar i loš film posebice se ističe u usporedbi sovjetskog i američkog filma, pri čemu je sovjetski film kao dio kulturne tradicije prve zemlje socijalizma neizostavno veličan u prvim poratnim godinama sve do sukoba sa Informbiroom kad se zapažaju i prve kritike upućene simboličkim tvorevinama SSSR-a.⁴²

Iz citiranog odeljka je, dakle, jasno da prikazivanje omladinske kulture u jugoslovenskom filmu, onako kako je to bila praksa u Sjedinjenim Državama, nije bilo moguće u prvim godinama nakon rata. Stoga deluje logično da se prvi komercijalni film o mladima i za mlade ne javlja pre šezdesetih godina.

Što se 'Crnog filma' tiče, on ne uvodi omladinu kao važnu ili komercijalnu temu, on je prisvaja kao formaciju koja obiluje potencijalom za problematizovanje društva. Setimo se na primer Žilnikovih filmova *Žurnal o omladini na selu, zimi* (1967), *Pioniri maleni* (1968) ili filma *Mlad i zdrav kao ruža* (1971) Jovana Jovanovića.⁴³

39 Vidi predavanje Nebojše Jovanovića, "Kako se kalila ljubav" koje je održano u Beogradu, maja 2014. godine, u Centru za kulturnu dekontaminaciju. Video snimak predavanja nalazi se na linku <https://www.youtube.com/watch?v=h-KgPdAoexA>

40 Vidi i Branko Dimitrijević, (doktorska disertacija) *Utopijski konzumerizam: nastanak i protivrečnosti potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji (1950–1970)* (Univerzitet umetnosti u Beogradu, 2011), 172.

41 Maša Kolanović *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...* (Zagreb: Ljevak, 2011), 71.

42 Ibid., 70.

43 U to vreme se i druge kulturne forme, poput književnosti, interesuju za omladinu kao bitan simbolički resurs. Novi književni žanr u jugoslovenskoj književnosti sedamdesetih – Aleksandar Flaker ga naziva 'proza u trapericama' – uvodi tip priče koja je srodna obrazovnom romanu i *coming-of-age* žanru. Tu je fokus

Fokus na omladini i dokumentaristička poetika oblikovali su neke od ključnih osobina većine filmova Crnog talasa. Upravo te odlike mogu se označiti kao nasleđe jugoslovenskog filma čiji uticaj prepoznajemo u *Tilva Rošu* i *Klipu*. Naponakon, omladina i odrastanje, kao toposi koje noviji filmovi nasleđuju iz jugoslovenske kinematografije, moraju se razumeti i kao motivi indikativni za društvene transformacije: jugoslovensku tranziciju posle Drugog svetskog rata i postsocijalističku tranziciju nakon građanskih ratova iz devedesetih godina.

1.3. Tranzicijska kultura

U studiji o obrazovnom romanu, Franko Moreti (Franco Moretti) polazi od ključne uloge mladosti u diskursu zapadne moderne kulture.⁴⁴ Prateći ideju Karla Manhajma (Karl Mannheim) o fenomenu mladosti u "stabilnim zajednicama" – gde biti mlađ jednostavno znači ne biti biološki odrastao – Moreti govori o "statusu" mladosti u društвima koja prolaze kroz krizu. Iako nije jednostavno naspram "stabilnih zajednica" definisati "društva u krizi", Moretijev opis potonjih veoma podsećа na ono što nazivamo društвima u tranziciji. U društвima u kojima se prakse rada menjaju nepredvidljivom brzinom, sama socijalizacija postaje *problem*, što i samu mladost čini problematičnom.⁴⁵ Ako se u tranzicijskim društвima "pravila života" stalno iznova menjaju i uče, tranzicijski subjekt neminovno postaje onaj koji (politički i simbolički) uvek iznova *mora da odraste*. Taj uvid je ključan za razumevanje filmova koji se ovde tumače.

Pošto kažemo šta mislimo pod tranzicijom i kulturom koja je prati, dobćemo još jedan kontekst za tumačenje filmova *Tilva Roš* i *Klip*. Povezivanje tranzicijskog konteksta sa *coming-of-age* žanrom pomaže nam da identifikujemo lokalne specifičnosti domaćih ostvarenja. Zbog toga ima razloga da govorimo o svojevrsnom podžanru tranzicijskog *coming-of-age* filma. U jednom istorijskom smislu, koncept tranzicije se odnosi na krupne političke promene s kraja dvadesetog veka, kada su istočnoevropska društva sa vlasti uklonila autokratske režime i otpočela proces izgradnje demokratskog društva. Tranzicijska kultura,⁴⁶ pak, označava simboličke

---

isključivo na protagonist(kinj)i, pripovedanje je u prvom licu, a najviše je za-stupljena omladinska kultura. Vidi Aleksandar Flaker, *Proza u trapericama: prilog izgradnji modela prozne formacije na gradi suvremenih književnosti srednjo- i istočnoevropske regije* (Zagreb: Liber, 1976).

⁴⁴ Vidi Franko Moreti, "Bildungsroman kao simbolička forma", *REČ* no. 60/5 (Beograd: Fabrika knjiga, decembar 2000).

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Pojam kulture ovde treba razumeti na tragu ideje Rejmonda Vilijamsa (Reymond Williams): kultura kao sveukupni način života. U središtu

prakse koje proizlaze iz ovih društveno-političkih transformacija, to jest prelaska iz socijalističkog/komunističkog poretka u liberalno-demokratsko uređenje. U slučaju tranzicijske Srbije, transformacija je obeležena ekonomskim kolapsom, zatvaranjem fabrika, visokim stepenom nezaposlenosti i radničkim nezadovoljstvom. I te pojave čine svakodnevnu kulturu tranzicijske Srbije.

U studiji o postkomunističkoj tranziciji, Pavle Jovanović taj proces opisuje kao nužno dvostruk. To je, s jedne strane, prelazak iz jednopartijskog ideološkog monopola u višepartijski demokratski sistem, te prelazak iz planske na tržišnu privredu, s druge strane.⁴⁷ Iako postkomunistička tranzicija iz autokratskog u liberalno-demokratsko društvo nije istorijski presedan – kroz slične tranzicije prošle su i latinoameričke zemlje – sa istočnoevropskim revolucijama iz 1989. prvi put je tranzicija iz autokratije u demokratiju praćena i tranzicijom iz planske u tržišnu privredu.⁴⁸ Ovde su važne dve stvari: značaj (neo)liberalnog kapitalizma za tranzicijske procese u istočnoevropskim zemljama i uloga države u regulisanju tih pa-

---

Vilijamsovog određenja je kategorija *strukture osećajnosti* kao rezultante svih elemenata opštег ustrojstva. Dakle, ta kategorija podrazumeva življeno iskustvo koje je oblikovano u jedinstvenom prostoru i vremenu, odnosno jedinstvenom razdoblju. Pored strukture osećajnosti, Vilijams govori i o tri osnovne kategorije u definisanju kulture: idealna, dokumentovana i socijalna kultura. U proučavanju kulture sve tri kategorije se istovremeno moraju uzeti u obzir. Ali, za potrebe ovog teksta, važno je posebno naglasiti kategoriju socijalne kulture prema kojoj se vrednosti ne izražavaju samo u umetnosti već i u institucijama i svakodnevnom ponašanju. Tu je fokus analize na organizaciji proizvodnje, strukturi porodice ili pak institucijama koje uređuju društvene odnose. Za Vilijamsovo razumevanje kulture vidi njegov tekst "Analiza kulture", u Dean Duda (ur.), *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturnalnih studija* (Zagreb: Disput, 2006).

⁴⁷ Pavle Jovanović, *Tranzicionizam: refleksije o postkomunističkoj tranziciji* (CID Podgorica, Politička kultura, 2006), 19. Jovanovićeva studija govori o tranzicijama istočnoevropskih zemalja posle 1989. Jugoslavija, pa tako i postjugoslovenska tranzicija, bile su drugačije. Više studija ukazuje na to da je u Jugoslaviji već od pedesetih godina počelo otvaranje prema globalnom tržištu i ideji tržišta uopšte. Samim tim, u najužem ekonomskom smislu, tranzicija u postjugoslovenskim zemljama nije predstavljala prelaz sa "čisto" planske na tržišnu privredu. Budući da to nije predmet analize u ovom tekstu, ovde je dovoljno skrenuti pažnju na lokalne specifičnosti Jugoslavije u odnosu na istočnoevropske zemlje. Živanični prelazak na (neoliberalnu) tržišnu privredu, praćen ukidanjem društvene imovine putem nasilne privatizacije, imao je ipak drastične posledice po postjugoslovenska društva.

⁴⁸ Ibid., 20.

rauelnih političkih i ekonomskih procesa. Prema Jovanoviću, nasuprot "uspešnim" zapadnim društvima koja su pre demokratskih promena razvila snažnu kapitalističku privredu, postkomunističke tranzicije u demokratiju istovremeno su tranzicije u kapitalizam.⁴⁹ Iz toga proizlaze dve oprečne ali simultane logike koje su ključne za razumevanje tranzicije: logika demokratije koja mobilise ljudе i logika kapitalizma koji ih društveno diferencira.⁵⁰ Treba još reći da se postkomunistička tranzicija odigrava u doba neoliberalne hegemonije koja, kako kaže Jovanović, trijumfuje na Iстоку gde su se tokom tranzicijskih procesa mogli isprobati svi njeni "recepti".⁵¹ Neoliberalizam se može definisati na razne načine i on često funkcioniše kao prazan označitelj u koji se upisuju poželjena značenja. Ovde ćemo se voditi definicijom Marka Olsena (Marc Olssen):

Dok klasični liberalizam razvija negativnu koncepciju moći države u tom smislu što je pojedinac prikazan kao predmet oslobođanja od mešanja države, neoliberalizam uvodi pozitivnu koncepciju države koja ima dužnost da obezbedi adekvatno tržište tako što će stvoriti uslove i ustavoviti zakone i institucije neophodne za njegovo funkcionisanje. U klasičnom liberalizmu pojedinac već poseduje autonomnu ljudsku prirodu i u stanju je da upražnjava slobodu. U neoliberalizmu država ima zadatak da oblikuje pojedinca kao preduzimljivog i konkurentnog preduzetnika. [...] Pomeranjem od klasičnog liberalizma ka neoliberalizmu uključuje je još jedan element – transformaciju subjekta iz "homo economicusa", koji po prirodi stvari postupa sledeći lični interes i relativno je odvojen od države, u "proizvedenog čoveka", čoveka koga oblikuje država i podstiče ga na "kooperativnost".⁵²

211

Olsenova definicija je ovde važna i zato što je on daje iz ugla obrazovanja, što je blisko perspektivi u ovom tekstu: govorimo o odrastanju, obrazovanju i sazrevanju na različitim nivoima.

U knjizi *Žona prelaska* (2012), Boris Buden postkomunizam tumači kao svojevrsno stanje: "promen[u] čije značenje nadilazi pojam društvene transformaci-

---

49 Ibid., 42-43.

50 Ibid.

51 Ibid., 124.

52 Navedeno prema Majkl Epl, *Ideologija i kurikulum*, preveo Đorđe Tomić (Beograd: Fabrika knjiga, 2012). Vidi Mark Olssen, "In Defense of the Welfare State and of Publicly Provided Education", *Journal of Education Policy* II (May 1996): 340.

je”.⁵³ Uklješteno u složene odnose komunističke prošlosti i liberalno-demokratske budućnosti, postkomunističko stanje može se prepoznati kao *kolektivno osećanje gubitka*.⁵⁴ To, međutim, ne bi trebalo razumeti kao gubitak jednog društvenog sistema, objašnjava Buden, već kao gubitak fundamentalnog iskustva *socijalnog*.⁵⁵ Buden referira i na političke teorije u kojima se postkomunističke transformacije objašnjavaju političkim žargonom “tranzicije u demokratiju”. Zbog toga što mu nedostaju jedinstveni politički subjekt i politički sistem, postkomunizmu se u političkoj teoriji pristupa isključivo preko koncepta “tranzicije u demokratiju”.⁵⁶ Taj koncept potiče iz tranzitologije, discipline zasnovane na ciničnoj ideji da “ljudi koji su sami izvojevali svoju slobodu prvo moraju da nauče da tu slobodu zaista i uživaju”.⁵⁷ Naglasak na tome da se uči kako da se živi sloboda liberalno-demokratske ideologije priziva neke od političkih žargona vezanih za postkomunističku transformaciju: odgoj za demokratiju, ispiti demokratije, škola demokratije, demokratija koja odrasta i koja je sve zrelija itd.⁵⁸ Ljudi koji stvaraju/reprodukuju vrednosti u tranzicijskim društвima ovde su označeni kao deca: kao idealni subjekti novog demokratskog početka. Baš kao i dete, oni su rasterećeni od prošlosti i okrenuti budućnosti, jer dete “potire sve protivrečnosti”, a “pre svih potire protivrečnost između gospodara i potčinjenog”.⁵⁹

212

Što se Srbije tiče, vidimo da se država pokazala kao slaba u regulisanju političkih i ekonomskih promena. Tranziciju u Srbiji prate ekonomski kolaps i nagli porast siromaštva. Tranzicijske promene ovde su morale da prate i nove obrazovne i kulturne politike, koje bi olakšale “učenje novih pravila”. Pošto je to u Srbiji izostalo, *jaz* između ideološkog i življenog u svakodnevnom iskustvu tranzicije postaje sve veći. Kada u društvu (više) ne postoje utvrđena pravila, na ekonomskom i političkom planu se kao jedini zakon postavlja “pravilo jačeg”. Razume se, zahvaljujući tom pra-

---

53 Boris Buden, *Zona Prelaska* (Beograd: Fabrika knjiga 2012), 183.

54 Ibid., 182.

55 Ibid.

56 Ibid., 42.

57 Ibid.

58 Ibid., 39. Dejan Jović je u prezentaciji “Problems of Anticipatory Transition Theory: from ‘transition from...’ to ‘transition to...’” na kongresu *The Concept of Transition* održanom u Zagrebu 2000. godine prvi ukazao na jezik detinje simbolike u političkoj teoriji koja se bavi tranzicijom. Buden u svojoj knjizi to koristi u prilog argumentu o represivnoj *infantilizaciji* post-komunističkih društava.

59 Ibid., 41.

vilu prosperiraju oni koji već uživaju najviše privilegija: ekonomski i političke elite. Takvo (simboličko) nasilje dovodi do toga da se tranzicijski društveni obrasci izrazito hijerarhizuju.

Uz sve to, kultura tranzicijske Srbije ne može se razumeti ako se ne uzme u obzir i njen postkonfliktni karakter. Zbog masovnih zločina koje je srpska strana počinila u postjugoslovenskim ratovima,⁶⁰ moralna odgovornost postaje, tačnije, trebalo bi da bude nasleđe od koga će polaziti današnja kulturna (re)produkacija. Kao što Nenad Dimitrijević i Dejan Ilić naglašavaju u svojim radovima o tranzicijskoj pravdi i kulturnoj politici, kultura u Srbiji danas suštinski je obeležena zločinima počinjenim u postjugoslovenskim ratovima.⁶¹ Zato, između ostalog, Ilić predlaže pravni koncept ‘tranzicijske pravde’ kao adekvatan okvir za razmišljanje o tranzicijskoj kulturi.⁶² Društvo koje bi da bude demokratski uređeno, u jednom trenutku mora odlučiti da političko, pravno i društveno suočavanje sa kriminalnom prošlošću postane deo njegovih tranzicijskih procesa.⁶³ Ako “nove elite” nameravaju da državu vode ka njenoj “demokratskoj budućnosti”, njihovi će ciljevi neminovno biti u opreci sa namerama prethodnog sistema.⁶⁴ Prateći tu logiku, “nove elite” bi trebalo da se bave i onim što su nasledile od prethodne vladavine: počinjenim ratnim zločinima. Pošto od 2000. godine na ovom mehanizmu tranzicijske pravde nisu pokazali očekivane rezultate, reklo bi se da je Srbija danas još uvek zaglavljena u svojoj konfliktnoj prošlosti.⁶⁵

213

Ako sada povežemo ideju o problematičnoj mladosti u društвima stalnih promena sa razumevanjem tranzicije kao prelaska u (neoliberalni) kapitalizam u kom se naposletku gubi i fundamentalno iskustvo socijalnog sa traumatičnim nasleđem domaćeg društva, čini se da tranzicijski kontekst *Tilva Roša* i *Klipa* nužno

⁶⁰ Više o postjugoslovenskim ratovima i raspadu Jugoslavije vidi, recimo, u Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: the disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milošević* (Boulder, Colo.: Westview Press, 2002) i Dejan Jović, *Jugoslavija: zemља која је одумрла* (Beograd: Fabrika knjiga, 2003).

⁶¹ Vidi Nenad Dimitrijević, “Zločinački režim, njegovi podanici i masovni zločin”, *REČ* br. 79/25 (Beograd: Fabrika knjiga, 2009) i Dejan Ilić, “Tranziciona pravda kao politika kulture”, *REČ* br. 79/25 (Beograd: Fabrika knjiga, 2009).

⁶² Dejan Ilić, “Tranziciona pravda kao politika kulture”, *REČ* br. 79/25 (Beograd: Fabrika knjiga, 2009), 163.

⁶³ Nenad Dimitrijević, “Zločinački režim, njegovi podanici i masovni zločin”, *REČ* br. 79/25 (Beograd: Fabrika knjiga, 2009), 137.

⁶⁴ Ibid., 137–138.

⁶⁵ Dejan Ilić, “Tranziciona pravda kao politika kulture”, *REČ* br. 79/25 (Beograd: Fabrika knjiga, 2009), 8–9.

modifikuje *coming-of-age* film u društveno odgovoran žanr. Ako imamo “svet odraslih” u kom se zbog čestih promena stalno iznova utvrđuju kulturne vrednosti i moralni obrasci, pa se tako prečutkuje ili čak pravda ono što mora biti moralno nedopustivo, i kada su mladi junaci inicirani u takav svet nestabilnih “pravila”, *coming-of-age* film neminovno deluje i kao kritika “sveta odraslih”. U tom smislu, već u polaznoj ideji da prikaže “tranzicijsku stvarnost”, tranzicijski *coming-of-age* film deluje kao društveno angažovan. Ali, ne mora nužno tako da bude: na neki način odabrani filmovi svedoče o svojevrsnom mirenju sa nepravdom.

1.4. Omladinska (pot)kultura

Do sada smo govorili o kinematografskim kontekstima s kojima se odabrani filmovi mogu dovesti u vezu, o omladinskom žanru i njegovom *coming-of-age* podžanru, te o tranzicijskom miljeu u kojem su filmovi nastali i o kojem govore. Rekli smo da nam je u središtu tumačenje *Tilva Roša* i *Klipa* kao *coming-of-age* dela. Taj žanr, opet, u središtu ima odrastanje mladog junaka ili junakinje, koji su ujedno i reprezentanti svojevrsnih omladinskih kultura. U oba filma, glavni junaci se identificuju sa jasno određenim potkulturama. Zato će u ovom odeljku biti ukratko reći o pojmovima omladinske kulture i potkulture. Pomenuću i neke klasične metode za njihovo proučavanje.

214

Od vremena kada je zauzeo središnje mesto u kulturnim studijama, koncept omladine je znatno proširio lepezu značenja. Danas se pod omladinom ne podrazumeva isključivo grupa jasno organičena uzrastom. Rituali odrastanja su izgubili značaj koji su imali u procesu sazrevanja. Telesni aspekt mladosti takođe gubi važnost (biti fizički mlad danas više nije pitanje godina već društvenog statusa).⁶⁶ Tako smo dobili konceptualizaciju omladine i njene kulture koja je donekle meša nego što je to bio slučaj u posleratnim istraživanjima, u kojima je omladina proučavana kao mesto otpora dominatnim društvenim grupama. Ovde ćemo videti da se i u naša dva filma omladinska kultura vidi kao “fragmentarna, hibridna i transkulturna”,⁶⁷ a ne kao jezgro otpora. To što omladinska kultura u ovim filmovima ne generiše otpor može se videti i kao rezultat izrazite komodifikacije omladine, i na lokalnom (u tranzicijskoj kulturi) i na globalnom nivou (širenjem i preuzimanjem potkulturnih elemenata preko granica jedne kulture).

---

66 Pam Nilan, Carles Feixa “Introduction: youth hybridity and plural worlds”, Pam Nilan i Carles Feixa (ur.), *Global Youth: Hybrid Identities, Plural Worlds* (Routledge, 2006), 6.

67 Canevacci u: Pam Nilan, Carles Feixa “Introduction: youth hybridity and plural worlds”, Pam Nilan i Carles Feixa (ur.), *Global Youth: Hybrid Identities, Plural Worlds* (Routledge, 2006), 6.

Koristi kulturnih studija za analizu naših filmova pre svega vidim u metodološkom spajanju marksističke političke teorije i strukturalističke semiotike, to jest u naglašavanju klase kao osnovne kategorije kulturne reprodukcije.⁶⁸ Specifične kulture se u tom smislu ponekad čitaju i kao vid otpora kapitalizmu, dakle kao inherentno političke. U kulturnom polju se reprodukuju i odslikavaju društvene hijerarhije. Pošto je polje kulture neminovno heterogeno, u njemu uvek postoje potkulture koje se suprotstavljaju dominantnoj kulturi. U vezi sa tim, u ovom tekstu isključivo govorim o potkulturama, a ne o "životnim stilovima"⁶⁹ ili "postpotkulturama"⁷⁰ – što su koncepcije iz novijih istraživanja omladinskih kultura. Za razliku od tih novijih pristupa, bavljenje potkulturama u prvi plan stavlja upravo klasne borbe i društvene hijerarhije koje, rekli smo, oblikuju osnovne društvene aranžmane u neoliberalnim društvima. Isto važi i za tranzicijsku Srbiju. Ovde nam je važno nekoliko radova iz kulturnih studija sledećih autora: Dika Hebdidža (Dick Hebdige), Fila Koen (Phil Cohen) i Andele Mekrobi (Angela McRobbie).

Hebdidžova knjiga *Potkulture: značenje stila iz 1979.* godine ide u red najznačajnijih studija o potkulturama. Hebdidž među prvima povezuje otpor sa stilom: omladinske potkulture svojim stilovima izazivaju i opiru se hegemoniji dominantnih društvenih grupa.⁷¹ Semiotičkim metodom –tekstualnim tumačenjem kulturnih znakova – Hebdidž uvodi u istraživanje potkultura novu perspektivu: njega zanimaju politike stila. Svesna komunikacija i označiteljske prakse za Hebdidža predstavljaju najbitnije odlike potkulture produkcije znanja. Džon Stori (John Storey) to objašnjava na sledeći način: "Kroz obrasce ponašanja, način govora ili

⁶⁸ Rivkin, Julie, Ryan, Michael, "Introduction: The Politics of Culture", *Literary Theory: an Anthology* (Blackwell Publishing, 2004), 1233.

⁶⁹ Taj pristup polazi od ideje da potrošački životni stilovi igraju ključnu ulogu u formiranju osećaja o povezanosti i međuzavisnosti identitetnih kategorija kao što su rod, rasa, porodično vaspitanje itd. Tako mladi konstruišu životne stlove koji su fleksibilni i nezavisni od okolnosti u kojima žive. Više o tome u Steven Miles, *Youth Lifestyles in a Changing World* (PA: Open University Press, 2000).

⁷⁰ U fokusu postpotkulturnih teorija su stil, moda i mediji. One se udaljavaju od ideje o potkulturnoj pripadnosti kao vidu političkog otpora. Stil se, po njima, stalno iznova formira pozajmljivanjem elemenata iz prošlosti ili iz drugih kultura. Umesto da artikuliše jedinstvenu potkulturu, stil je u stvari obeležje nestabilnosti i fluidnosti kulturne privrženosti mladih. Više o tome u David Muggleton, *Inside Subculture: the postmodern meaning of style* (Bloomsbury Academic, 2002).

⁷¹ Dick Hebdige, *Subcultures: the Meaning of Style* (London: Routledge, 1979), 17.

muzički ukus, omladinske potkulture se upuštaju u simboličke forme otpora dominantnim i roditeljskim kulturama.”⁷² Stil je, dakle, označiteljska praksa koja jedno komunicira i kulturni identitet i njegovu razliku.⁷³

Koen, pak, svoje istraživanje bazira isključivo na klasnim politikama. Za njega potkulture radničke klase predstavljaju pokušaj da se izglađe problemi sa roditeljskom kulturom. Koenov najznačajniji tekst “Potkulturni konflikt i zajednica radničke klase” iz 1972. polazi od ideje da se od sredine pedesetih godina radnička klasa suočava sa dva kontradiktorna diskursa: novom ideologijom bogatstva i tradicionalnim zahtevima radničkog životnog stila.⁷⁴ Taj simbolički sukob mladi bi hteli da razreše, da ga identifikuju i preispitaju. Iako se Koenova studija bavi specifičnim kontekstom radničke klase u Britaniji sedamdesetih godina, ona je korisna za razmatranje složenosti i kontradiktornosti sa kojima se (nekadašnja socijalistička) radnička klasa i njena deca suočavaju u tranzicijskoj Srbiji danas.

Konačno, Mekrobi svojim studijama o ženskim omladinskim potkulturama kompenzuje nedostatke istraživanja (muških) teoretičara kulturnih studija. Ona te nedostatke vidi u izjednačavanju potkulture sa mlađošću, te sa omladinom koja pruža otpor i odbija da se prilagodi komercijalnom ukusu većine, kao i u potpunom previđanju kategorija roda i seksualnosti zbog čega je u radovima njenih kolega pojam potkulture poprimio izrazito maskuline osobine.⁷⁵ U kontekstu našeg tumačenja, Mekrobino izučavanje ženskih radničkih kultura u Britaniji s kraja sedamdesetih godina pokazaće se posebno korisnim za analizu *Klipa* jer u fokusu ima porodicu, školu i mesta zabave kao simboličke prostore u kojima se formiraju ženski identiteti.

I.5. Identitetske kategorije

U ovom poslednjem odeljku prvog dela, nakratko ćemo se osvrnuti i na identitetske kategorije. Podsetimo se, na početku smo skrenuli pažnju na jedan od ključnih narrativnih elemenata u oba filma – na junake koji dolaze iz niže/radničke klase – i to smo povezali sa nasleđem “Crnog filma”, to jest, preciznije, sa stvaralaštvom Želimira Žilnika. Rekli smo i da ukazivanje na nepravedne klasne aranžmane u tranzicijskoj Srbiji povlači sa sobom i bavljenje rodnim pitanjima, jer pripadnost određenoj klasi podrazumeva i za tu klasu očekivane ženske, odnosno muške uloge. Dakle, klasna pri-

---

⁷² John Storey, *Cultural Studies & The Study of Popular Culture: theories and methods* (Edinburgh University Press, 1996), 120.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Cohen u John Storey, *Cultural Studies & The Study of Popular Culture: theories and methods* (Edinburgh University Press, 1996), 117.

⁷⁵ Angela McRobbie, *Feminism and Youth Culture* (Palgrave Macmillan, 2000), 13-4.

padnost određuje način na koji ćemo manifestovati svoj rodni identitet i, obrnuto, biti žensko ili muško podrazumeva i to kako ćemo biti svesni svoje klasne pripadnosti. Reč je o istovremenim višestrukim procesima identifikacije koji se mogu pratiti ukrštanjem rodnih i klasnih kategorija. Kroz uzajamne uticaje i međuzavisnosti kategorija roda, klase i seksualnosti, oblikovani su različiti identiteti mlađih koje oblikuje tranzicijska kultura prikazana u ovim filmovima. Konačno, zbog složenosti domaće tranzicijske kulture – koju pored ekonomskih i političkih tranzicijskih procesa karakterišu i specifične odlike postkonfliktnog društva treba uvesti i kategoriju nacije.

Kategorije nacije, heteronormativnosti i heteroseksualnosti, o kojima je reč u ovom odeljku, iznimno su važne za analizu ženskog “turbo-folk” identiteta glavne junakinje *Klipa*. Njene identifikacijske prakse ukorenjene su u nacionalizmu, koji se od devedesetih godina naovamo čvrsto vezuje za muzički žanr “turbo-folka”. S druge strane, te kategorije su neophodne i za razumevanje heteroseksualnih praksi koje u filmu regulišu društvene odnose.

Kategorija nacije “uspostavlja odnos između subjekata i država”.⁷⁶ I rod i nacija su kulturni – arbitrarni – konstrukti koji u svakodnevnom životu čine “društvenu stvarnost”.⁷⁷ U višestrukoj isprepletanosti patrijarhalnih i nacionalističkih ideooloških obrazaca, ti se konstrukti predstavljaju kao “prirodne” i “nepromenljive” datosti. Zato nam je ovde važno kako je Tamar Mejer (Tamar Mayer) objasnila recipročne odnose između roda i seksualnosti, s jedne strane, te nacije i države, s druge. Mejer ih vidi kao procese ponavljanja usvojenih normi ponašanja što iznova stvaraju “privilegovanu” naciju.⁷⁸ Drugim rečima, uvažavanje normi ponašanja koje privilegiju biološku reprodukciju, militarizam, heroizam i heteroseksualnost konstruiše rodni identitet jedne osobe.⁷⁹ Za užvrat, poštovanje tih normi čuva i obnavlja “privilegovanu” naciju, a time i ono što od nje odstupa u vidu drugog.⁸⁰ Drugo jedne nacije čine, recimo, svi ljudi koji se ne pridržavaju navedenih normi: žene koje ne (želete da) rađaju, muškarci koji ne (želete da) idu u vojsku, gejevi i lezbejke itd. Slično se tumači i kategorija heteronormativnosti, koja podrazumeva nejednakost između muškaraca i žena. Teoretičarke roda Kristen Šilt (Kristen Schielt) i Laurel Vestbruk (Laurel Westbrook) heteronomativnost opisuju kao: “sklop kulturnih, pravnih i institucionalnih

217

76 Ketrin Verderi, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?*, preveo Veselin Kostić (Beograd: Fabrika knjiga, 2005), 122.

77 Ibid., 62.

78 Tamar Mayer, “Gender ironies of Nationalism: Setting the Stage”, Tamar Mayer (ur.), *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation* (London and New York: Routledge, 2000), 5.

79 Ibid.

80 Ibid.

praksi koje održavaju normativne prepostavke o postojanju dva i jedino dva roda te kako rod odražava biološki pol, pa je jedino seksualna privlačnost između ovih ‘opozitnih’ rodova prirodna i prihvatljiva”.⁸¹ Na tom tragu jasno je da i heteroseksualnost skreće pažnju na složene odnose moći u praksama seksualnosti. Naposletku, jasno je da odnosi dominacije i potčinjenosti konvencionalne heteroseksualne prakse nisu ni prirodni ni neizbežni, već su rezultat hijerarhijskog utvrđivanja rodova.⁸²

Za tumačenje *Tilva Roša*, na drugoj strani, potrebna je kategorija muškosti (masculinity) i analiza konstituisanja te kategorije u međuodnosu sa kategorijama klase i ženskosti (femininity). Pomoću koncepcije “hegemone muškosti” Rovine Konel (R. W. Connell), a na tragu studije Pola Vilisa (Paul Willis) o maskulinim identitetima britanske radničke klase, analiziraču razne oblike muškosti u okviru tranzicijske kulture koju film predstavlja. “Hegemonia muškost” je “kulturni ideal” i otelovljuje (u datom trenutku) najuvaženiji oblik muškosti kome treba da se podrede svi drugi oblici.⁸³ Tako “hegemonia muškost” podrazumeva i “nehegemone” obrasce, pa se čitav taj sklop može definisati i kao hibrid koji u svrhu reprodukovanja patrijarhata ujedinjuje prakse raznih oblika muškosti.⁸⁴ Vilis se, pak, u nekoliko studija o “fizikalcima” (shop floor workers) i maskulinim identitetima bavi upravo radničkom omladinom. Njegove studije ističu značaj teškog fizičkog rada i loših ekonomskih uslova za formiranje radničke muškosti.⁸⁵

Omladinski identiteti koji se formiraju u tranzicijskom kontekstu, obeleženom rodnim i klasnim nejednakostima, biće tema tumačenja koja slede.

2. TILVA ROŠ

Tilva Roš je priča o mladima koji odrastaju i sazrevaju u Boru, u Srbiji dvehiljaditih. Dvojica među njima Toda i Stefan po svemu su glavni junaci filma, pri čemu narativno

⁸¹ Kristen Schielt, Laurel Westbrook, “Doing Gender, Doing Heteronormativity: ‘Gender Normals’, Transgender People, and the Social Maintenance of Heterosexuality”, *Gender & Society*, 23 (2009), 441.

⁸² Stevi Jackson, “Heterosexuality as a Problem for Feminist Theory”, (eds) Lisa Adkins and Vicky Merchant, *Sexualizing the Social: Power and the Organization of Sexuality* (Macmillan Press, 1996), 23.

⁸³ R. W. Connell, James W. Messerschmidt, “Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept”, *Gender & Society*, vol. 19 (December 2005), 832.

⁸⁴ D. Z. Demetriou, “Connell’s Concept of Hegemonic Masculinity: a Critique”, *Theory and Society* 30 (2001), 337.

⁸⁵ Vidi Paul Willis, *Common Culture* (San Francisco: Westview Press, 1990) i “Kultura tvorničkog pogona”, u Dean Duda (ur.), *Politika teorije* (Zagreb: Disput, 2006).

težište neznatno ipak preteže na Todinu stranu. U pripovednoj žiji našao se i specifični tranzicijski kontekst njihovog grada. Bor je u socijalističkoj Jugoslaviji bio jedan od najbogatijih industrijskih gradova. Veliki broj (mahom muških) stanovnika Bora radio je u lokalnim rudnicima i postrojenjima za preradu rude. „Tilva Roš“ je vlaško ime za „Crveno brdo“. Iz tog brda se vadila ruda od koje su živeli grad i njegova industrija. U filmu je brdo referenca na (slavnu) prošlost grada: borski rudnik bio je najveći rudnik bakra u Evropi. U postsocijalističkoj i posleratnoj Srbiji, Bor je jedan od najsiromašnijih i najbesperspektivnijih gradova u zemlji. Rudarska industrija u tom gradu više ne postoji.

Toda i Stefan vreme „ubijaju“ uvežbavajući trikove na skejtu. Oni su reprezentativni za jedan specifičan vid potkulture ili alternativne kulture u Boru. Ta kultura u filmu nosi dvosmislena značenja: ona je istovremeno stvar izbora da se odbace dominantni kulturni obrasci, dakle neka vrsta kulture otpora, ali i stvar protračenog vremena jer ne nudi izlaz iz slepe ulice u koju je grad dospeo. Analiza će pokazati da ovaj tip omladinske potkulture zapravo nosi još neka značenja, koja su više u skladu sa miljeom u kome ona nastaje.

Toda i Stefan pripadaju skejt grupi „Kolos“ – film prikazuje dečake iz „Kolosa“ na najdužem raspustu, tokom tri letnja meseca posle završetka srednje škole a pred upis na fakultet. Todin otac je radnik u državnoj topionici koja treba da bude privatizovana: po svim svojim karakteristikama, otac je reprezentativan za radničku klasu iz čijih redova dolazi – fizički radnik koji posao obavlja u nehumanim uslovima topionice. Stefan je u filmu Todin pandan: njih dvojica drugačije gledaju na svet i razumeju ga; Stefan će otići za glavni grad i upisati fakultet, a Toda neće; za razliku od Todinog oca, Stefanov otac je dobrostojeći lokalni političar, dakle predstavnik nove tranzicijske elite.

219

2.1. Dokumentarizam

Rekli smo, i *Tilva Roš* i *Klip* naslanjaju se na tradiciju jugoslovenskog „Crnog filma“. Autori „Crnog filma“ žeeli su pored ostalog da ukažu i na one aspekte jugoslovenskog društva koji su odudarali od proklamovane borbe za jednakost i bolji život svih građana. Svoj društveni angažman oni su oblikovali posluživši se poetikom dokumentarizma, insistirajući tako na istinitosti i opravdanosti filmski artikulisanih kritika. Ležaić i Miloš koriste slične strategije. Što ne znači da *Tilva Roš* i *Klip* dele istu poetiku: Ležaić koristi i dokumentarni i kvazidokumentarni filmski materijal; Miloš se odlučila za dosledno korišćenje kvazidokumentarne poetike.

Veza između poetike *Tilva Roša* i postupaka u filmovima ovde već pominjanog Želimira Žilnika dala bi se grubo svesti na sledeće zajedničke elemente: naturščici, dokumentarna drama i fokus na junake i okolnosti na društvenoj margini (u slučaju Ležaićevog filma, na margini su i Toda i njegov grad Bor).

U intervjui je Ležaić često objašnjavao kako je ideju za *Tilva Roš* dobio pošto je na internetu odgledao video *Crap: Pain is empty* (*Sranje: bol je tupa*).⁸⁶ Video su snimili budući junaci *Tilva Roša* – Toda i Stefan. Njih dvojica snimaju jedan drugog dok se na razne načine samopovređuju ili međusobno povređuju. Video je u stvari odgovor na globalno popularni *reality* program *Jackass*. *Jackass* prikazuje muškarce koji na razne načine proveravaju koliki bol mogu da izdrže. Sekvence iz borskog *Jackassa* uključene su u filmski narativ *Tilva Roša*, u kome Toda i Stefan igraju sami sebe. Njih dvojica snimali su svoje *Jackass* epizode nekoliko godina. Uklопivši te snimke u svoj film, Ležaić je praktično “dokumentovao” fazu odrastanja svojih mlađih junaka: *Crap: Pain is empty* jeste neka vrsta biografske pozadine glavne filmske priče. Tako se formira utisak da je i fiktivna priča o Todi i Sefanu u stvari isečak iz njihovog “pravog” života. Granica između stvarnog i fiktivnog je namerno nejasna iako se zaplet filma očito odvija na dva nivoa: *fikcionalnom* i *stvarnom*. Preplitanjem fikcionalnog i stvarnog izmišljena životna priča mlađih junaka čvrsto se vezuje za realni kontekst u kome oni zaista odrastaju. *Tilva Roš* zato čitamo kao dokumentovanu dramu o odrastanju na periferiji tranzicijske Srbije.

220

Na samom početku filma Ležaić će uspostaviti čvrstu vezu između fikcionalnih i stvarnih narativnih elemenata i dati svojevrsno uputstvo za tumačenja dokumentarnih, kvazidokumentarnih i igranih sekvenci u filmu. Film započinje sa Stefanom u središtu kadra. On se priprema za spust na skejt dasci niz strminu bivšeg površinskog kopa. Neobrađeni zvuk i slika koja podrhtava stvaraju iluziju da je reč o dokumentarnom materijalu. Radi se, međutim, o kadrovima snimljenim u skladu sa dokumentarnom poetikom. Tobože, Toda snima Stefana ručnom kamerom. Kamera se pak na kraju scene udaljava od Stefana i širokim kadrom prelazi na pret-hodno anticipiranu situaciju: vidimo Todu koji snima Stefana. Sljedeća sekvenca, *Jackass* video isečak, jeste zaista originalni dokumentarni snimak. U prvih nekoliko minuta dobili smo tako sva tri narativna modusa filma: kvazidokumentarni, igrani i dokumentarni.

Posredstvom tih modusa, postajemo svesni i drugih narativnih postupaka – recimo, da junake glume naturščici koji igraju sami sebe. Te da se radi o doku-drami. Od početka se prave i čvrste veze između “stvarne” prošlosti junaka i njihove fikcionalne sadašnjosti letnjeg raspusta koji provode u Boru. Početna scena skreće pažnju i na elemente skejt potkulture čiji su dečaci stvarni i fikcionalni reprezentanti – stil oblačenja, poseban govor, trik koji se izvodi na dasci.

---

86 Vidi, na primer, njegov intervj u Estoril Film Festival u Portugalu: <https://www.youtube.com/watch?v=g92G4DqN9oI>. Video *Crap: pain is empty* može se pogledati na linku <https://www.youtube.com/watch?v=lyWCqph6qAo>.

Ova potkultura u svojoj borskoj, tranzicijskoj varijanti predstavlja spoj dve globalne potkulturne forme (*Jackass* životni stil i skejt kulturu). Odmah treba reći i to da se putem potkulturne identifikacije sugerije klasna pripadnost junaka. Pored (kvazi) dokumentarnih i potkulturnih elemenata, scena koja otvara film sadrži i priču o brdu Tilva Roš. Priču čujemo od Stefana dok ga Toda snima kamerom. Dok slušamo istoriju rudnog nalazišta još uvek verujemo da gledamo dokumentarni film, a ne doku-dramu. „Dokumentarizacijom“ priče o crvenom brdu, Ležaić naglašava značaj tranzicijskog konteksta te simbolike njegovog beznađa: čim završi priču, Stefan se strmoglavi niz provalju na čijem mestu je nekada bilo brdo Tilva Roš. Priču slušamo posmatrajući Stefana kroz Tordinu vizuru, čime se od samog početka formira i simbolička situacija u kojoj Toda posreduje sliku o Stefanu. Tako se, ipak, Toda izdvaja kao glavni junak čiji život u Boru, sukobi sa vršnjacima i razočaranja u „svet odraslih“ čine priču o odrastanju mladića iz niže/radničke klase.

2.2. Todino odrastanje

Reklo bi se da su ostali likovi u filmu, članovi skejt grupe, roditelji dečaka, pa čak i sam Stefan izgrađeni tako da budu u funkciji prikazivanja Tordinog odrastanja. Toda se tokom priče neprestano menja: on uvek iznova pokušava da prilagodi svoj mlađački identitet novim situacijama. Na početku ga vidimo kako se buni protiv sveta koji reprezentuje njegov otac i vezuje se za grupni identitet skejterske potkulture. Posebnu ulogu u Tordinom sazrevanju odigraće Dunja. Ona stiže iz Francuske, da u Boru provede raspust. Njena pojавa „podriće“ Todino i Stefanovo prijateljstvo. Toda se tako postepeno odvaja i od Stefana. Na taj način stvaraju se uslovi da Toda uvidi sopstvenu marginalnu poziciju, i u skejterskoj grupi i u društvu.

U prikazu Tordinog odrastanja krenućemo od opisa generacije roditelja i njenog prilagođavanja na tranzicijske uslove. Naglašićemo klasne distinkcije i tipove poslova kojima se bave očevi. Zatim ćemo videti kako sinovi (dakle, mlađa generacija) razumeju tranzicijsku kulturu. Namera je da ukažemo na jedinstvenu formu skejt potkulture koju su dečaci prigrili. U poređenju očeva i sinova izdvojiće se različiti maskulini identiteti, putem kojih se manifestuju generacijske razlike. Analizom maskulinih identiteta pokušaćemo da protumačimo Todino postepeno udaljavanje od identitetskih modela koje reprezentuju otac i Stefan, te od potencijalnog identiteta koji bi se formirao u odnosu sa Dunjom, što je vodilo ka pristajanju na marginalnu poziciju i ka prihvatanju pravila „sveta odraslih“. Takav razvoj Tordinog lika predstavićemo u ovom odeljku naglašavanjem tri identitetske kategorije: 1) generacije očeva, 2) generacije mlađih, te 3) ljubavnog trougla između Tode, Stefana i Dunje.

2.2.1. Očevi

Stefanov i Todin otac pojavljuju se nekoliko puta u filmu. Dok Stefanov otac ima ime – Ljuba; za Todinog oca karakteristično je oslovljavanje “otac/ćale”. Već se i to može pročitati kao naznaka oprečnih (maskulinih) identitetskih obrazaca prema kojima se grade njihovi likovi: Stefanov otac je predstavnik nove klase političara i upravljača, pa kao pripadnik grupe tranzicijskih dobitnika ima pravo i na vlastito ime – Ljuba; Todin otac stiže iz redova radničke klase, koja u novom ideološkom sklopu ne poznaje individualnost kao svoj konstitutivni element.

Rekli smo već, likovi očeva u prići jesu u funkciji formiranja mladih junaka. Sastvom očekivano, uloga Todinog oca imaće u tom procesu veći značaj. Spram identiteta očeva, sinovi će formirati i razumeti sopstvene identitete. Zato je važno da vidimo kako se očevi prilagođavaju “novim” društvenim pravilima, da bismo potom mogli govoriti o identifikacijskim procesima kod mladih junaka.

Todin otac je muškarac srednjih godina. Radi u topionici. U stvari, više ne radi nego što radi, jer topionica, kao preduzeće u državnoj svojini, prolazi kroz komplikovan proces privatizacije. Taj proces ugrozio je ne samo očev posao već i život njegove porodice. Time je privatizacija podrila i identitetske temelje Todinog oca – težak fizički rad kojim “pravi muškarac” izdržava svoju porodicu.

222

Govoreći o životnim stilovima i rodnim odnosima u Srbiji, Marina Blagojević zapaža da male šanse za posao, te snažna porodična solidarnost i pritisak da se preživi, bitno menjaju društveni model “hranioca porodice”.⁸⁷ Za razliku od žena koje pristaju da se prilagode i pomire ideoško i realno, muškarci u tranzicijskoj Srbiji su se našli u raskoraku, što je produbilo takozvanu “krizu muškosti”.⁸⁸ “Kriza muškosti” u slučaju Todinog oca reflektuje se u liku majke: ona na sebe preuzima višestruke uloge i domaćice i osobe koja svojim radom za novac izdržava porodicu, dok otac sedi kod kuće i ne radi. Pored toga, dakle, što je domaćica, Todina majka pohađa i kurseve osmišljene za osobe koje prvi put izlaze na tržište rada. Na tim kursevima se uči kako treba da izgleda biografija u prijavi za posao, te kako se ponaša na intervjuu za posao. Pored toga, majka prodaje i Herba kozmetičke proizvode. Svi ti aspekti svedoče o njenom nastojanju da se prilagodi novim uslovima. To prilagođavanje podrazumeva i svojevrsno prihvatanje tranzicijskog subjektiviteta. Za razliku od nje, Todin otac nije fleksibilan, u novom tranzicijskom kontekstu on ostaje tvrdoglavu privržen predstavi o teškom fizičkom radniku koji svojim mišicama hrani porodicu.

---

⁸⁷ Marina Blagojević, *Rodni barometar u Srbiji* (Program Ujedinjenih nacija za razvoj, 2012), 147.

⁸⁸ Ibid.

Nasuprot njemu, Ljuba je lokalni političar, profesionalni zastupnik interesa industrijskih radnika, koga krase menadžerske/poslovne/političke veštine. On pregovara o privatizaciji fabrike u kojoj radi Todin otac. Kao političar i zastupnik radničkih interesa, Ljuba je deo strukture moći. Za razliku od Todinog oca koji praktično sve gubi, Ljuba u istom procesu privatizacije stiče dobit i poboljšava svoje životne prilike. Filmski narativ ipak ne otkriva precizno da li je Stefanov otac lokalni političar ili predsednik radničkog sindikata. Taj lik dat je u nizu stereotipa o političarima: specifično oblačenje, poseban govor, enterijer stana u kome živi sa porodicom, automobil koji vozi. To što se slika političara i predsednika radničkog sindikata dovode u tako blisku vezu da ih je lako poistovetiti, dosta govori o “pravilu jačege” kao osnovnom principu hijerarhizovanja društvenih aranžmana u tranzicijskoj Srbiji. U takvom miljeu bogate se i prosperiraju isključivo oni koji čine deo struktura moći. U kontrastu likova dva oca dati su mogući identifikacijski obrasci koji stoje na raspolaganju sinovima.

Dakle, drugačije pozicije u novom kvazidemokratskom poretku različito oblikuju “tranzicijske identitete” očeva. To nam simbolično pokazuje scena radničkih demonstracija. Demonstracije su jedan od provodnih motiva (lajtmotiva) u filmu. One podsećaju na kontekst tranzicije i posreduju specifičnu atmosferu građanskih nemira, nezadovoljstva i siromaštva. Smeštene i među uvodnim sekvencama filma, demonstracije situiraju očeve. Iako se i Todin i Stefanov otac nalaze na istoj strani (radnika), njihove pozicije suštinski su različite: Ljuba u skupocenom odelu stoji na bini i uverava demonstrante u ispravnost namera njegove stranke; Todin otac stoji ispred bine i protestuje sa radnicima. Ta razlika hijerarhijskih pozicija ponavljaće se tokom filma u raznim okolnostima. Naposletku, ona će se ponajviše reflektovati na “nasleđene” živote, to jest na klasne pozicije njihovih sinova.

223

Međutim, treba imati na umu da je u kontekstu tranzicijske Srbije teško govoriti o strogim klasnim distinkcijama. Pa ipak, filmski narativ očeve junaka prikazuje kao svojevrsne “opozite”, što na izvestan način pojednostavljuje naglašavanje njihovih klasnih distinkcija. Različita pozicija unutar klasnih aranžmana vuče sa sobom i maskuline distinkcije. Muškost radničke klase u tranzicijskoj kulturi jeste “nehegemonia”: ona ne dominira; naprotiv, podređena je drugim tipovima muškosti, to jest “hegemonom” kulturnom idealu (neo)liberalne paradigme političkih i ekonomskih elita. Pored demonstracija koje razlike između očeva odmah čine očiglednim, još dve stvari su značajne za identifikaciju njihove klasne pripadnosti: njihove različite finansijske situacije (što iščitavamo iz izgleda njihovih domova), te obrazovanje koje je dostupno njihovim sinovima.

Gledaoci oba oca vide i u privatnom i u poslovnom okruženju. Pošto narativ prati Todu i Stefana u njihovim svakodnevnim radnjama, svedočimo i sce-

nama u kojima se dečaci sreću sa svojim očevima kod kuće ili na radnom mestu. Na početku filma vidimo Todine i Stefanove različite komšiluke – rejon radničke klase negde na periferiji grada i kompleks zgrada koje podsećaju na neko srednjoklasno okruženje. U Todinom stanu: istrošeni nameštaj, ispražnjene police za knjige i nešto malo starog posuđa za ručavanje na trpezarijskom stolu oslikavaju siromaštvo. Stefanova soba je, pak, puna uređaja i uglavnom je mesto gde se dečaci iz "Kolosa" skupljaju da se druže i gledaju filmove. U jednoj od scena, Ljuba ulazi u stan dok dečaci gledaju neki od svojih Jackass snimaka, otvara pivo i pridružuje im se da odgleda njihov video. Ljuba će dečacima potvrditi da je to što rade dobro i zanimljivo. Ako u vidu imamo prirodu ovih snimaka koji, rekli smo, prikazuju fizičko samopovređivanje i povređivanje drugih, ima mesta za pitanje: kako je moguće da otac odobrava ili podstiče takvu zabavu?

U vezi sa tim je zanimljivo da i taj element priče na neki način služi da kontrastira dva oca. Tordin otac je veoma kritičan prema Jackass performansima dečaka. Svaki put kada se Toda vrati kući sa novom povredom, otac ga oštro prekori. Taj odnos kulminira u jednoj od završnih scena kada otac, ljut na Todu što je razbijao stvari po prodavnici, šamara sina nasred ulice. "Sad si naš o i prodavnice da razbijas, hm?" reći će otac. Naime, Toda i drugari iz "Kolosa" uleteli su u supermarket na skejt bordovima i kamerom snimili kako ruše proizvode sa polica. Jasno je da je to još jedan video koji ekipa snima za promociju na internetu, poput videa koje Ljuba smatra "odličnim" i "interesantnim". Utisak je da Ljuba podržava Stefana u svemu što radi. On pije pivo sa svojim sinom i njegovim drugarima i deluje kao veoma opuštena osoba koja živi lagodan život. Tordin se otac, s druge strane, još uvek drži svoje stare radničke etike, te sina uči da se sa problemima suočava "muški" i da bez obzira na sve bude marljiva osoba. Baš kao što Ljuba kaže Todi: "Ćale ti je super. Neviđen radnik!"

Za razliku od radničke kulture, kultura viših klasa ističe znanje i profesionalnost kao osnovne načine kojima se stiče ugled i proizvodi vrednost. Stoga teorijsko znanje za ljude iz srednje i više klase predstavlja mogućnost da se napreduje na društvenoj lestvici. Tako se otvara još jedna perspektiva na reprodukciju klasnih razlika u filmu: sinovi koji moraju da ostanu u klasama svojih očeva, i teorijsko znanje koje kao vid "napretka na društvenoj lestvici" u tranzicijskoj Srbiji ostaje van dometa nižih klasa. Na početku filma saznajemo da Stefan u Beogradu treba da ima prijemni ispit za fakultet, dok Toda ostaje u Boru u potrazi za poslom. Štaviše, uviđamo još u uvodnim scenama kako je obrazovanje važno za Stefanovog oca: u istoj sceni u kojoj razgovara sa Stefanovim drugarima, Ljuba radoznalo pita Todu koji je fakultet upisao. Kad čuje da nije upisao nijedan, Ljuba će reći da je uradio pravu stvar jer ima još vremena da Toda odluči šta želi da studira.

Indikativno je to što Ljuba posle kaže Todi da je sreo njegovog oca na demonstracijama i zaključuje da je on “sjajan radnik”. Ljubin komentar na Todinu odluku da ne upisuje fakultet možemo razumeti kao krajnje dobronameran. Ali, to se može tumačiti kao još jedan nivo diferencijacije u filmu. Hipotetički, Toda bi mogao da sačeka jednu godinu da bi upisao fakultet, ali on naprsto nema privilegiju da čeka narednu godinu zato što mora da nađe posao i pomogne svojoj porodici da preživi. Vidimo, dakle, kako se u svakodnevnim razgovorima na različite načine reprodukuju klasne razlike i privilegije, te kako svaki pokušaj da napravimo jasnu razliku između generacija očeva i sinova zapravo završi u nepomirljivim klasnim razlikama koje sinovi nasleđuju.

Pred kraj filma, u sceni u kojoj mu otac udari šamar, Toda izgovara rečenice kojima se manifestuju njegovo odrastanje i razumevanje vlastite marginalne pozicije. Pošto je dobio šamar, Toda nastavlja da provocira oca: “E čale, mislim da ovo može bolje”, pri čemu nije jasno da li on misli da bi umesto batina bolje bilo da razgovaraju, ili “bolje” tu znači “udariti jače”. Zbog toga što nastavlja da provocira oca, Toda prima nove udarce. Kao da želi da dokaže da je naučio da trpi nasilje i da se sa problemima nosi “muški”, te da prihvati posledice za svoje “delikventsko” ponašanje. Kada otac konačno prestane da ga bije, Toda skrušeno izgovara: “E, video sam Dampera danas na demonstracijama.”

To je referenca na jednu prethodnu, kamernu scenu u kojoj otac i sin drugarsi razgovaraju o očevom poslu u topionici. U toj sceni otac objašnjava i šta je kamion Damper. Pozvavši se na razgovor u kome su uspostavili “mušku” prisnost, Toda na izvestan način opršta ocu. Naposletku, Todino pristajanje na očeve “disciplinske” mere jeste priprema za identitetsko zbližavanje i poistovećivanje sa ocem, pošto je tog leta proživeo mnoge nelagode odrastanja. U tranzicijskoj Srbiji, u kojoj žive na samoj granici preživljavanja, obojica moraju da “odrastu”. U nižoj/radničkoj klasi fizičko nasilje postaje jedini mogući odgovor na simboličko nasilje “pravila jačeg”, pa mlađi junak biva iniciran u takav svet upravo “očinskim šamarima”. Drugim rečima, u društvu bez pravila i utvrđenih vrednosti, simboličko, fizičko ili psihičko nasilje javlja se kao osnovni vid komunikacije. U tom smislu se scena u kojoj otac prebjija Todu može čitati i kao jasna inicijacija u svet “tranzicijskog nasilja”. Kao što ćemo uskoro videti, Toda se tokom filma sve vreme priprema za to, tako što se stalno iznova samopovređuje.

225

2.2.2. Skejt potkultura

Rekli smo da su na filmskom platnu Toda i Stefan reprezentanti svojevrsne omladinske kulture: oni se u filmu identifikuju sa skejt potkulturom. Reč je o lokalnoj

varijaciji na globalne potkulturne modele. Skejt potkulturu koja nastaje u tranzicijskom miljeu Srbije, daleko od glavnog grada, možemo videti kao spoj dva globalna kulturna podsistema: skejt kulture i *Jackass* životnog stila. Skejt potkultura ovde je okvir i za formiranje posebne *tranzicijske muškosti*. Tranzicijska muškost mladih junaka istovremeno je i identitetska reakcija na pozicije njihovih očeva. Naposletku, analiza identitetskih pozicija generacije očeva i sinova otkriva sveprisutnost struktura moći koje proizvode "hegemonu muškost" tranzicijske elite.

Sledeći Koenovu ideju o značenjskim nivoima koji posreduju distinktivna obeležja potkulture, kratko ćemo se osvrnuti na dva podistema od kojih se sastoji "tranzicijska skejt potkultura". Pošto u procesu stvaranja novog simboličkog sistema podsistemi prolaze kroz niz transformacija, određene elemente moguće je u različitim oblicima prepoznati u udaljenim kulturnim miljeima.⁸⁹ Skejt kultura nastaje u Kaliforniji pedesetih godina, kada je napravljen i prvi skejt bord.⁹⁰ Na njen razvoj utiču različiti proizvodi skejt industrije koji odgovaraju na razne potrebe na američkom tržištu – *street* skejteri, *trick* skejteri itd. U kasnim osamdesetim, skejt kultura se odvojila od lokalne (kalifornijske) surferske kulture i počela da poprima jedinstvenu globalnu formu. Skejterski životni stil donedavno je bio poistovećivan sa *punk* – prljavim, uličnim – imidžom. Danas se taj stil povezuje sa hip-hop, *hard-core* i takozvanom alternativnjom elektronskom muzikom, kao i sa kulturnim praksama koje prate ove muzičke stilove. Zbog direktnе upućenosti na popularne muzičke žanrove i povezanosti sa raznim muzičkim programima, skejt kultura je vrlo brzo postala popularna među mladima širom sveta.

Na drugoj strani, *Jackass* životni stil korene vuče iz *reality* serijala koji je u periodu od 2000. do 2002. godine bio emitovan na MTV-u.⁹¹ *Jackass* serijal nastao je po ideji glumca Džonija Noksvila (Johnny Knoxville), koji je na svom telu isprobavao vojnu opremu za samoodbranu, i posle o tome pisao prikaze za magazine. Pošto je produksijska kuća prihvatile ideju, nastale su i prve verzije *Jackass* serijala

⁸⁹ Vidi Phil Cohen, "Subcultural Conflict and Working-class Community", Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe i Paul Willis (ur.), *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies 1972-79* (Rutledge & The Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, [1972] 2005), 71.

⁹⁰ Kada govorim o skejt kulturi, oslanjam se na članak Tonija Alve (*Tony Alva*) "The History of Skateboard Culture", dostupan na <http://skateculturehistory.tripod.com/Scateculture.html>.

⁹¹ Kada govorim o *Jackass* serijalu, oslanjam se na članak "Absolut Jackass: Your Official Source for Johnny Knoxville – Biography", <http://www.absolutjackass.net/bio.html>.

u kojima se pojavljuju i prvi Jackass trikovi.⁹² Pošto je emisija 2002. godine skinuta sa redovnog MTV programa, ekipa koja je učestvovala u serijalu se već iste godine ponovo okupila za snimanje filmskih nastavaka. Od tada pa sve do 2014. godine, Jackass filmovi su se u nastavcima redovno prikazivali u biskopima širom sveta.

Ova dva kulturna podsistema u središtu imaju simboliku telesne slike. Prakse skejt kulture i Jackass životnog stila podrazumevaju snažno muško telo, fizičku spremu i visoku toleranciju na fizičku bol. Vožnja skejt borda podrazumeva i izvođenje različitih opasnih trikova, što veoma često vodi ka težim telesnim povredama.⁹³ Cilj je da se izvede što bolji i teži trik, bez obzira na moguće povrede. Jackass trikovi se, pak, izvode isključivo za publiku: oni se snimaju i postavljaju na internet. Za razliku od vožnje skejt borda, Jackass prakse osnovne simboličke resurse imaju upravo u telesnim povredama i toleranciji na bol. Cilj je da se izvede što opasniji trik kojim se izaziva što veća fizička bol. To je ujedno i izvor humora: onaj koji izvodi trik očito mora da se pokaže i kao "Jackass" (engleski: magarac ili budala).

Toda, Stefan i njihovi drugari voze skejt borde i izvode Jackass trikove. Sekvence vožnje u filmu prati posebna muzika, čime se stvara i neka vrsta posebne poetske atmosfere, koja naglašava simboličku važnost skejt kulture za narativ filma. Ista muzika prati i sekvenце Tordinog i Stefanovog filma *Crap: Pain is Empty*. Rekli smo, delovi iz tog filma su važan deo novog narativa. Muzička pozadina koja povezuje dva tipa narativa – fikcionalni i dokumentarni – zapravo je sredstvo kojim se naglaša-

227

92 U studiji o omladinskoj kulturi u Velikoj Britaniji, Vilis zapaža da se tretman omladinskih tema na televiziji bazira na pretpostavkama o lenjosti mladih gledalaca – omladinski programi unapred objašnjavaju simboličko značenje svojih sadržaja jer veruju da je omladini potrebna pomoć u tumačenju. Vilis zaključuje: "Ta pretpostavka o mladalačkoj simboličkoj interpretativnoj lenjosti, a u nekim slučajevima i imbecilnosti, delom je odgovorna za razvoj 'crno-belog' tretmana omladinskih tema na televiziji – omladina kao 'zabavna' ili kao 'problematična'." Paul Willis, *Common Culture* (San Francisco: Westview Press, 1990), 37. U tom smislu, Jackass emisije u okviru MTV programa ilustruju logiku koju Vilis identificiše u svojoj studiji.

93 Skrećem pažnju na to da skejt kultura može da se posmatra kao vrsta sporta, hobija ili životnog stila. Kao sport, skejt kultura uključuje treninge, takmičenja i osvajanje nagrada. Kao hobi, ona je praksa koju ljudi obavljaju u slobodno vreme, pored osnovnih obaveza kao što su posao ili škola, ali i pored drugih hobija. Skejt životni stil, međutim, uključuje ne samo prakse vožnje skejt bordom i izvođenje trikova, već i stvari poput noćnih vožnji, konzumiranja alkohola, druženja na ulici u okviru skejt ekipa, te izvođenje drugih simboličkih praksi poput tetoviranja ili pravljenja muzike.

vaju veze između scena. Tesna veza između vožnje skejta i Jackass dokumentarnih snimaka u prvi plan ističe važnost tih potkulturnih praksi za identifikacijske procese kroz koje prolaze mladi junaci.

Skejt potkultura ne predstavlja isti simbolički prostor za Todu i Stefana. Stefan se zanima i za druge stvari – on igra šah i bavi se dizajnom zvuka, pored toga što namerava i da ode u Beograd na studije. Za Todu je skejt sve: to je simbolički prostor za koji on vezuje smisao života. Pored skejta, on nema ništa drugo. Uvidevši tu razliku između sebe i svog druga, Toda se postepeno menja i udaljava od Stefana.

Ovde moramo imati u vidu da se svakodnevne prakse koje formiraju maskulini identitet oslanjaju na efekte telesnog iskustva u ispoljavanju ličnosti i doživljavanju kulture.⁹⁴ Ako je snimanje nasilnih radnji iz puke zabave distinkтивna potkulturna praksa mlađih junaka, takvo pribegavanje nasilju mora se tumačiti i kao ritual ostvarivanja, to jest potvrđivanja adolescentske muškosti. U jednoj od scena dečaci prave još jedan Jackass video. Stefan na glavu stavљa limenu kofu u koju onda svako od dečaka treba što jače da udari. Kada dođe red na Todu, na iznenađenje svih ostalih, on počinje besno da udara u kantu iskoračivši izvan granica zamišljene zabave. Ovu scenu možemo čitati i kao simbolično nasilje putem kojeg se Toda odvaja od grupe, a ponajviše od Stefana. Scena isto tako označava Todinu transgresiju iz jednog u drugi oblik nasilja, iz “nasilja radi zabave” u “stvarno nasilje”, pa tako anticipira i njegovu promenu, to jest postepeno prihvatanje radničkog subjektiviteta koji otelovljuje njegov otac. Od tog trenutka nadalje, Todino samopovređivanje postaje njegov lični ritual; nešto što on radi dok je sam i izdvojen od drugih, a ne za potrebe Jackass snimaka.

Prakse skejt potkulture koje čine Stefanov identitet, Todu dotiču na drugačiji način, i kada govorimo o njegovom telu i kada je reč o njegovoj ličnosti. To mu naposletku omogućava da postane svestan svoje pozicije u tranzicijskom poduhvatu. Todino samopovređivanje sada treba posmatrati u drugačijem svetlu: kao lični protest protiv načina života koji mu je nametnut, protiv toga što je *primoran* da odraste, što njegov najbolji prijatelj odlazi u Beograd da nastavi studije dok se on i njegova porodica bore za opstanak. Čini se da Todina muškost, simbolizovana u povredama koje stalno iznova sebi nanosi, reflektuje tranzicijsku kulturu koja od mlade osobe zahteva oprečne simboličke prakse: prihvati (neo)liberalnu logiku “sveta odraslih” iz ugrožene radničke pozicije. Kao mladić koji dolazi iz siromašne radničke porodice – čiji otac isto tako prolazi kroz identitetsku krizu indukovani tranzicijskim promenama, dok majka pokušava da se prilagodi novim pravilima

tržišta rada kako bi omogućila porodici da preživi – Toda u Stefanovim pogledima na svet i dominantnoj kulturi koju on predstavlja vidi samo provokaciju.

U pomenutom eseju o konfliktima unutar radničkih potkultura, Koen naglašava da je latentna funkcija potkulture da “izrazi i reši, koliko god to ‘magično’ delovalo, kontradikcije koje u roditeljskoj kulturi ostaju skrivene i nerazrešene”.⁹⁵ Tako bi Toda trebalo da očevu (socijalističku) ideologiju rada iznova promisli i prilagodi novoj (neo)liberalnoj, odnosno tranzicijskoj kulturi. Slično tome, Stefan bi, kao predstavnik omladinske potkulture, trebalo da “kritikuje” i “ispravi” antagonizme hegemonije kulture koju predstavlja njegov otac. Međutim, ni jedan od mladića ne ostvaruje ovu *prikrivenu funkciju*. Ovde je umesto polazišta za subverziju, skejt potkultura zapravo u dosluhu sa (neo)liberalnom ideologijom.

2.2.3. *Ljubavni trougao*

Struktura *ljubavnog trougla* je još jedan splet odnosa unutar koga se Toda udaljava od svojih prijatelja i istovremeno postaje svestan tog distanciranja. U središtu tih odnosa, kao njihov pokretač, našla se Dunja. Njena pojava za vreme letnjeg raspusta u Boru inicira ljubavni zaplet između nje, Stefana i Tode. Njen karakter svodi se na stereotip o zavodnici koja podriva odnos između najboljih prijatelja. Dunja ne učestvuje ni u jednoj zajedničkoj vožnji, niti u izvođenju Jackass trikova. Njen lik se tokom filma uopšte ne razvija: ona je tu zaista puka funkcija u priči. Od svog prvog pojavljivanja, Dunja je primetno bliža Stefanu. Toda će na to više puta reagovati: bilo tako što sam izvodi rituale samopovređivanja ili tako što se direktno sukobljava sa Dunjom ili Stefanom. Njihov odnos kulminira pred kraj filma, kada Toda gvozdenom šipkom razbija “mercedes” Stefanovog oca.

Ljubavni trougao ovde je prvenstveno važan zato što reprodukuje i osnaže odnose moći na kojima počivaju dominantni obrasci tranzicijske kulture. Onog trenutka kada shvati da odnos između njega, Dunje i Stefana zavisi od međusobnog posedovanja ili svojatanja, Toda uviđa i ispravnost radničke etike svog oca. Pošto je prvi put osetio stvarnu mogućnost da izgubi najboljeg prijatelja ili, pak, devojku koja mu se sviđa, Toda shvata šta podrazumevaju odnosi u “svetu odraslih”. Tako postaje svestan *sveta u kome živi njegov otac*: to je svet nepravednih razlika u kome prosperiraju oni koji eksplatoišu i gde je osnova međuljudskih odnosa (novčana)

95 Cohen, Phil, “Subcultural Conflict and Working-class Community”, Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe i Paul Willis (ur.), *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies 1972-79* (Rutledge & The Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, [1972] 2005), 71.

moć. To je svet kojem se njegov otac suprotstavio tako što ne želi da mu se prilagodi, tvrdoglavu insistirajući na značaju svog radničkog subjektiviteta.

Jedna od poslednjih scena veoma je indikativna za Todinu promenu koju inicira ovaj ljubavni zaplet. Njih troje se odmaraju u Stefanovom stanu, pošto su se vratili iz rušilačkog pohoda na supermarket. Dunja zadirkuje Todu jer je videla da krišom plače pošto je izudarao Stefana lupajući po limenoj kanti na njegovoј glavi. Epilog te scene prikazuje Todu koji se osamljuje posle nasilničkog ispada: on sedi na ivici provalije nekadašnjeg rudnog kopa i buši lice iglom kako bi izazvao da mu poteku suze, to jest kako bi opravdao suze pošto plakanje nije "muška stvar", naročito ako se muškost dokazuje pred devojkom. Ima nečega i u simbolici suza koje teku nad nekadašnjim Crvenim brdom kod Bora. To što Toda jedini put u filmu plače baš na mestu gde je nekada stajalo Tilva Roš brdo možemo čitati i kao svojevrsnu alegoriju lamenta nad sudbinom ovog rudarskog grada. Tu se Todino odrastanje, marginalnost i beznađe simbolično stapanju sa slikom Bora u tranzicijskoj Srbiji. Dunjino zadirkivanje, pak, treba tumačiti kao drugarsko provociranje na račun Todine muškosti. Razume se, Toda se tu mora razbesneti. Dunjina provokacija završiće se u trenutku kada Toda shvati da je ona ukrala nekoliko narandži, iako je trebalo samo da voze skejt između rafova i kamerom snimaju rušenje stvari.

230

Toda: Lopovčino.

Dunja: [...] Kao da nikad nisi ukrao neko voće, od komšije?

Toda: Pa jesam, ali to je komšijino voće. [...] Da. Ukrao sam voće [jednom]. Al' sam to i priznao. Ona neće da prizna.

Stefan: Šta si se istripovo? Ko da je bitno.

Dunja: Što sereš, Todo, ko da nemam para da kupim narandže pa sam morala da ukradem?

Toda: Boli me uvo za tvoje pare.

Ovde je nekoliko stvari važno. Ako je u redu ukrasti voće od komšije, to podrazumeva i jednu vrstu komšijske bliskosti. Takav stav u neku ruku odražava i radničku etiku solidarnosti⁹⁶ prema kojoj se udružuju *oni koji su na istoj strani* kako bi bili jači u otporu prema onima koji (bi da) ih eksploratišu. Sledeći tu logiku, oni koji su na istoj, ugnjetavanoj strani, postaju istovremeno i familijarno bliski. U svetu mladih junaka u kome su Toda i Stefan nerazdvojni drugari, a prema znanjima koja nose "iz kuće", Toda od Stefana očekuje da uvek bude na njegovoј strani. Ovde, međutim,

96 R. W. Connell, James W. Messerschmidt, "Hegemonic Masculinity: Re-thinking the Concept", *Gender & Society*, vol. 19 (December 2005), 117.

vidimo da Stefanova podrška izostaje. Štaviše, Stefan staje na Dunjinu stranu i to tako što napada Todu. Toda pak izuzetno uporno insistira da Dunja prizna da je ukrala narandže. To se opet može tumačiti i kao privrženost radničkoj etici njegovog oca, koja zahteva pravično suočavanje sa problemom i prihvatanje odgovornosti. Upravo priznanjem da ima dovoljno para i da uopšte ne mora da krade narandže, Dunja potvrđuje da je Toda opravdano kritikuje. Time što ne prestaje da ponavlja da Dunja – i to baš ona, koja sada živi negde u Francuskoj – krade, Toda manifestuje svoju sve veću razliku spram nje i Stefana. To je u stvari i *poslednji okidač promene* u njegovom liku. On istrčava iz stana i gvozdenom šipkom razbija “mercedes” Stefanovog oca. Kada Stefan počne da viče na njega, Toda jednostavno odgovara: “Brate, sam si reko da nije bitno šta je čije, pa ja rešio da ti polomim auto.”

U toj sceni vidimo kako se identiteti formiraju višestrukim i istovremenim procesima. Društvena “neprihvatljivost” muškarca koji plače ugroziće automatski i ostale sfere Todine identifikacije, poput, recimo, njegove klasne određenosti. Dakle, radnik ne može biti muškarac koji plače. Baš kao što ga i otac tokom filma na razne načine uči da radnik teške uslove podnosi “muški” i sa njima se suočava pravično i do kraja. Drugarsko zadirkivanje na račun Todine muškosti iniciralo je njegovu završnu promenu u filmu, pa tako i njegovo (konačno) prihvatanje svog radničkog subjektiviteta. Kraj te scene na još jednom nivou reflektuje *svet njihovih očeva u koji su dečaci primorani da odrastu.*

231

Ovde smo govorili o Todinom odrastanju u Boru, na periferiji, u tranzicijskoj Srbiji. Dok on i Stefan pokušavaju da razumeju tranzicijsku kulturu, *primorani* da odrastu u svetu svojih očeva, i starije generacije se prilagođavaju tranzicijskom miljeu. I jedni i drugi “uče nova pravila”, i jedni i drugi “sazrevaju”. Tokom filma se ispostavlja da i tranzicijska kultura i omladinska potkultura u kojoj junaci učestvuju počivaju na izrazito hijerarhizovanim društvenim obrascima. Pa tako umesto da generiše oblike otpora, skejt potkultura stvara značenja koja su u skladu sa miljeom u kome se praktikuje. Dok vožnjom skejta Stefan “ubija” vreme između ostalih obaveza, Toda skejt vozi znajući da nema čemu drugom da se posveti. Sve se svodi na to ko ima privilegiju da vreme “ubija” uvežbavanjem trikova na skejtu. Zato je razumljivo očekivanje da će se Stefan u “svetu odraslih” bolje snaći jer odrastajući on jednostavno reprodukuje hegemonu muškost svog oca, zbog čega već u skejterskoj družini uživa određene prednosti. Raskorak između tranzicijskog kulturnog idealja i realnih mogućnosti kod Tode proizvodi svojevrsnu identitetsku krizu koja je u filmu simbolizovana upravo Todinim samopovređivanjem. Konačno, Todino

samopovređivanje u filmu predstavlja pandan simboličkom nasilju koje njegov otac svakodnevno doživljava kao fabrički radnik u tranzicijskom društvu Srbije.

Pre nego što predemo na analizu *Klipa*, kratko ćemo se osvrnuti na poslednju scenu *Tilva Roša*, koja destabilizuje dotadašnje predstave o Todinom i Stefanovom odnosu i njihovim formativnim iskustvima sa poslednjeg zajedničkog letnjeg raspusta. U završnoj sceni Dunja misteriozno nestaje u brdovitim, zelenim obroncima negde na obodu grada.⁹⁷ Pošto se od nje oproste, Toda i Stefan nastavljaju svojim putem smišlјajući nove skejt i Jackass trikove. Kao da se ništa do tada nije dogodilo – ni njihovi sukobi, ni nerazumevanje, ni ozbiljna materijalna šteta. Načelno, takav kraj odgovara konvencijama *coming-of-age* žanra jer formalno zatvara period poslednjeg srednjoškolskog leta tokom kojeg Toda proživljava svoje mladalačke zablude. U poslednjoj sceni vidimo da je Ljubin “mercedes” popravljen, da se Dunja vraća u Francusku, a Stefan i Toda šetaju jedan pored drugog kao na početku filma. Tobože sve izgleda isto, jedino skriveni Todini ožiljci svedoče o bolnim iskustvima odrastanja tog letnjeg raspusta. Kao da ovaj povratak na prvo bitno stanje stvari ilustruje začarani krug odrastanja u tranzicijskom miljeu. Jer ako u “svetu odraslih” ne postoje pravila, trenutak sticanja zrelosti biće upravo saznanje da pravila nema, pa se tako odrastanje pretvara u jedan proces bez kraja; u svojevrstan sindrom povratka na početak.

232

3. KLIP

Klip je priča o Jasni, tinejdžerki iz siromašnog beogradskog predgrađa. Jasna je takođe reprezentant jedne tranzicijske generacije, to jest podgrupe za koju je karakteristično da odrasta uz turbo-folk muziku. I Jasnin svakodnevni život presudno je obeležen klasnim (materijalnim) pitanjem: iz siromašne radničke porodice, ona pohađa školu u kojoj je većina učenika iz sličnog miljea. Povrh svega, njen otac je ozbiljno bolestan, a porodica nema novca za njegovu operaciju. Zaplet u filmu je ljubavni: Jasna se bori da zadrži svoju *prvu veliku ljubav*. To što se zaljubila u svog na-silnog vršnjaka Đoleta pokazaće se kao glavna provera njene zrelosti, koju ona na

---

97 Misteriozni nestanak u prirodi na kraju filma indikativan je za Dunjinu stereotipnu reprezentaciju. Taj prizor nas navodi na dvostruko tumačenje: ona je “žena zavodnica” koja time što nestaje u prirodi potvrđuje svoju stereotipnu sliku kao prirodnu datost. Drugim rečima, njen misteriozni nestanak potvrđuje da se “priroda” vraća prirodi. Takva reprezentacija je nadasve problematična. Međutim, zbog konvencija *coming-of-age* žanra koji u središte radnje postavlja isključivo jednog junaka, dok su ostali likovi prikazani površno i u funkciji junakovog odrastanja, ovde zapravo nema prostora za kritiku stereotipne konstrukcije jedine devojke u filmu.

kraju neće proći. Njihova veza sastoji se isključivo od seksualnih odnosa. Kada Jasna konačno iskorači iz takvog modela i prizna Đoletu da ga “voli toliko da bi za njega sve učinila”, Đole će joj ljutito prebaciti da je ona samo *igračka za seks* (i to loša). Ta veza, kao i sva njihova komunikacija, zasniva se na odnosu dominacije i podređenosti. To će kulminirati u nasilnom završetku filma: Đole brutalno prebija Jasnu zato što je poljubila drugog momka.

Jasnin uzor su “zvezde” turbo-folk muzike. Taj muzički žanr, koji nastaje u prvoj polovini devedesetih, u vreme takozvane rane tranzicije, razvijaće se kasnije pod uticajima različitih globalnih muzičkih trendova. U filmu vidimo Jasnu kako u sobi pred zamišljenom publikom izvodi turbo-folk pesme i podražava pokrete pevačica na bini. Te pevačice su referenca i u njenom svakodnevnom govoru, što potvrđuje njenu privrženost kulturnim praksama turbo-folka. Stoga Jasnu ovde vidimo kao reprezentanta turbo-folk potkulture. Kao u *Tilva Rošu*, omladinska potkultura i u ovom filmu nosi dvostruka značenja. Ona, s jedne strane, predstavlja svojevrsni simbolički prostor emancipacije, pružajući izvesne oblike eskapizma i jake subjektske pozicije. Međutim, videćemo da je u *Klipu* turbo-folk potkultura pre svega u dosluhu i skladu sa patrijarhalnim miljeom u kojem nastaje.

3.1. Self-recording⁹⁸

233

Za razliku od Ležaića, koji u *Tilva Rošu* kombinuje dokumentarni i kvazidokumentarni materijal, Miloš u *Klipu* dosledno koristi kvazidokumentarnu poetiku. Na slične strategije, videli smo, nailazimo i u jugoslovenskom “Crnom filmu”, gde je dokumentarizam bio znak za društveni angažman. *Klip* jesteigrani film u kome glumci tumače izmišljene likove. Istina, ni ovde ne glume profesionalci: reč je uglavnom o tinejdžerima koji su se pre *Klipa* glumom bavili isključivo amaterski.

Miloš koristi zanimljiv narativni postupak kojim svojoj junakinji omogućava da u formi video spomenara mobilnim telefonom beleži bitne trenutke. Tom “pričom u priči” glavni tok filmskog narativa dovodi se u vezu sa narativnim tokom iz Jasninog “spomenara”. Tako se jednom paralelnom pričom – Jasnim snimcima sa mobilnog telefona – objašnjavaju i tumače događaji iz druge, glavne priče. Kao u kvazidokumentarnim sekvencama *Tilva Roša*, ovde takođe imamo podrhtavanje kamere, neobrađenu sliku i zvuk. Dobijamo privid autentičnih snimaka mobilnim telefonom. Međutim, zbog specifične upotrebe kvazidokumentarnog materijala – kao dosledno sprovedenog postupka kojim se uvode paralelni Jasnini lični zapisi – ti elementi u *Klipu* skreću pažnju na još jednu bitnu stvar: ideologiju

---

98 U prevodu sa engleskog: snimati sam sebe.

kvazidokumentarnog. U vezi sa tim, može se postaviti pitanje: koje elemente Miloš bira kao "dokumente" o Jasninom odrastanju? Zbog čega baš ti prizori u filmu – mahom je reč o vulgarnostima i nasilju – pretenduju na "istinitost" slike o mladima koji se tako predstavljaju? Analiza će pokazati da umesto društvenog angažmana, kvazidokumentarna poetika *Klipa* otkriva rediteljkinu predstavu o vlastitoj superiornosti spram turbo-folk potkulture kojoj su navodno privrženi mladi iz siromašnih društvenih slojeva. Tako će njen pokušaj kritike domaćeg tranzicijskog društva završiti osudom njenih junaka.

"Priča u priči", odnosno Jasnin video spomenar jeste oblik junakinja intiomnog zapisa. Za taj zapis je ključno to što se njime reprodukuje "muški pogled" (*male gaze*) kao model samoobjektifikacije, da bi se tokom priče ispostavilo da je to ujedno i model samoidentifikacije. Time kako sebe snima mobilnim telefonom i šta bira da zabeleži u "spomenaru", Jasna interiorizuje privilegovanu mušku perspektivu. Ta paradigmatska i u načelu erotizovana perspektiva u vizuelnom stvaralaštvu naslanja se na društveno definisanu rodnu razliku koja u medijima, u umetnostima i na filmu kodira slike i prizore.⁹⁹ Feministička teoretičarka filma Lora Malvi (Laura Mulvey), koja uvodi pojam "muškog pogleda", objašnjava kako se u činu "zadovoljstva u posmatranju" reprodukuju polne razlike, što podrazumeva jasnu podelu na aktivnu (mušku) i pasivnu (žensku) ulogu.¹⁰⁰ U takvom patrijarhalnom ustrojstvu vizuelnih kodova žena na filmu predstavlja erotski objekt kako za ostale likove tako i za gledaoce.¹⁰¹

234

3.2. Jasnin spomenar

Jasnino odrastanje predstavljeno je, dakle, posredstvom toposa prve velike ljubavi. Zaljubljenost u Đoleta gurnuće je u brojne nelagodne situacije, kroz koje će ona hteti da prođe kako bi ljubav ostvarila i sačuvala. Motivi za njenu zaljubljenost, neprilike kroz koje prolazi zbog svoje ljubavi, te odnos njenih roditelja kao uzor za ljubav kojoj Jasna teži – sve to zabeleženo je u Jasninom "spomenaru". Ti prizori bi se mogli podeliti u tri tematske celine: prvu je obeležila uvodna scena u kojoj se uspostavlja simbolička situacija – Đoletov *pogled* kodira Jasnino ponašanje; zatim imamo scene eksplicitnog seksa; konačno, tu su prizori Jasninog bolesnog oca u bolnici. Jasnino beleženje stvarnosti mobilnim telefonom može se čitati kao mesto (individualnog) upisivanja i (kolektivne) artikulacije društveno ustanovljene heteronormativnosti. No, da bismo u njenim intimnim zapisima prepoznali hetero-

99 Laura Mulvey "Visual pleasure and narrative cinema", *Film: Psychology, Society, and Ideology*, (eds.) Leo Braudy and Marshall Cohen (New York: Oxford UP, 1999).

100 Ibid., 808.

101 Ibid., 808-810

normativne obrasce, prvo ćemo analizirati načine na koje se heteronormativnost reproducuje u turbo-folk potkulturi.

Podimo od šireg diskurzivnog okvira turbo-folk kulture. U studiji o ženama, naciji i turbo-folku, Marija Grujić piše o načinima na koje ženska izvođenja heteronormativnosti kodiraju odnos između individue i zajednice u popularnoj kulturi:

U središtu ovih konstrukcija nalaze se heteronormativne reprezentacije žena koje su odane vrednostima zajednice i seksualno podređene modelu muškarca, stvorenom na osnovu društveno privilegovane slike o muškarcu u sprskom društvu.¹⁰²

Turbo-folk je najdominantnija zabavljačka praksa na muzičkoj sceni koja je nastala po raspadu Jugoslavije.¹⁰³ "Scenski identiteti" žena koje izvode tu muziku čine osnovu za očuvanje heteronormativnih vrednosti zajednice.¹⁰⁴ Povrh toga, određene konvencije turbo-folk žanra – heteropatos, mladost, lepota i fetišizacija seksualne razlike – reprodukuju ili čak proizvode obrasce srpskog nacionalnog identiteta te obavezne heteroseksualnosti.¹⁰⁵ Nova paradigmatska ženskost je takođe i glavna roba za postsocijalističko tržište kulture, koje se u Srbiji oblikuje pod uticajem potreba konzumenata, ali i društveno-političkog konteksta.¹⁰⁶ Svaka reprezentacija te ženskosti proizvodi i fetišizovano žensko telo:

Kratke suknje, duge i seksi noge, mnogo šminke, gola ramena i polu-izložene grudi bili su fetišizovani označitelji koji su predstavljali 'opšte mesto' ovih video spotova, [...] glavni kodovi komunikacije sa publikom.¹⁰⁷

Zato je razumljivo što se obavezna heteroseksualnost u *Klipu* prepoznaje i u rodnim/društvenim odnosima koji se artikulišu u praksama turbo-folk potkulture, sa kojom se, dakle, Jasna i njene prijateljice identifikuju.

235

¹⁰² Marija Grujić, (PhD dissertation) *Community and the Popular: Women, Nation and Turbo-Folk in Post-Yugoslav Serbia*, (Budapest: CEU, Budapest College, 2009), ii-iii.

¹⁰³ Ibid., 2-3.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid., 170.

¹⁰⁶ Ibid., 165.

¹⁰⁷ Ibid., 178.

3.2.1. Turbo-folk potkultura

Za razliku od skejt potkulture na čije prve oblike nailazimo u kalifornijskoj surferskoj kulturi, turbo-folk potkultura nastala je baš u Srbiji, u periodu koji su presudno obeležili dominantna nacionalistička ideologija i ratni sukobi. Turbo-folk muzika predstavlja hibridnu mešavinu balkanske i jugoistočne tradicionalne muzike sa MTV elektro-dens muzičkom produkcijom. Kako se razvijala MTV produkcija, tako se s vremenom menjao i ovaj žanr. Omladinska kultura koja se vezuje za "turbo-folk scenu" iz devedesetih – na primer, identitetski obrasci gangstera, *fatalnih žena* ili novih bogataša (uspešnih ljudi)¹⁰⁸ – uveliko se razlikuje od današnje. Turbo-folk potkultura koju Jasna praktikuje i demonstrira može se videti kao oblik devojačke *fan potkulture*. U središtu Jasninog simboličkog sistema je slušanje turbo-folk pesama, a te pesme se slušaju ne samo kod kuće već i u klubovima i kafanama u koje ona redovno izlazi i pleše uz takvu muziku.

236

Prema etnomuzikološkinji Ljerki Rasmussen (Ljerka Rasmussen), kategorija kafane u tesnoj je vezi sa kategorijama u kojima dominiraju muškarci – takmičarsko ispijanje pića, međusobno provociranje i pijano lumpovanje.¹⁰⁹ Svaki put kada Jasna i drugarice odlaze u provod mise-en-scène u kafani je isti: mladići piju za barskim stolovima, dok devojke na podijumu i oko stolova izazovno plešu, a ponекад se čak i potuku zbog dečka, odnosno odigraju "predstavu" za tog dečka. Dok zavodnički plešu, devojke izvode fantazije iz tekstova pesama što kod njih pobuđuje zadovoljstvo. Istovremeno, one učestvuju i u formiraju struktura heteroseksualnih žudnji koje su u funkciji "zadovoljavanja" muškaraca. Ugađajući njihovim pogledima, devojke ispunjavaju sopstvene fantazije indukovane zadovoljstvom zbog saznanja da predstavljaju željeni erotski objekt.

Andjela Mekrobi ističe značaj doma za devojačke omladinske kulture:

Šminka je, naravno, služila da bi se nosila izvan kuće, na poslu i na ulici, kao i na igrankama. Ali rituali isprobavanja garderobe i eksperimentisanja sa stilovima frizura i šminkanja predstavljali su aktivnosti koje su se obavljale unutar doma.¹¹⁰

¹⁰⁸ Ivana Kronja, "Politics, Nationalism, Music and Popular Culture in 1990s Serbia", *Slovo*, Vol. 16, No. 1 (Spring 2004).

¹⁰⁹ Rasmussen, Ljerka V. "From Source to Commodity: Newly-Composed Folk Music of Yugoslavia", *Popular Music*, Vol. 14, No 2 (May, 1995).

¹¹⁰ Angela McRobbie, *Feminism and Youth Culture* (Palgrave Macmillan, 2000), 16.

U jednoj od scena s početka filma, Jasna i drugarice se zabavljaju u kući jedne od njih, izvodeći svoje male rituale pred odlazak u kafanu. Scena prikazuje četiri tinejdžerke kako se spremaju za grad – pažljivo biraju garderobu koja će najbolje istaći njihove “seksi delove tela” i u kojoj će izgledati kao “prave zavodnice”. Iz načina na koji brinu o svom izgledu – jedna od njih je zabrinuta zbog toga što joj se u helankama koje je obukla ocrtava celulit – može se iščitati narativ samoobjektifikacije koji je duboko ukorenjen u seksističke i heteronormativne diskurse prisutne u turbo-folk i MTV muzičkim industrijama.^{III}

Seksistički diskursi apeluju na devojčice na takav način da one napisletku iz perspektive “muškog pogleda” konstruišu narative o sopstvenim identitetima: dakle, isključivo kroz fetišizovanje svog/ženskog tela. Na primer, kada u toj istoj sceni teši drugaricu zbog toga što ova misli da ne zna lepo da se našminka, Jasna objašnjava: “Ko ti bre gleda oči? Imaš sise, imaš dupe, imaš sve, šta će ti oči u diskoteći?” O istoj stvari je reč i kada Jasna sama u svojoj sobi izvodi turbo-folk pesme, oponašajući pevačice iz video spotova. U jednoj od uvodnih scena Jasna pева: “Štikle na noge, noge u kola i tetovaža na leđa gola.” Ona prihvata ulogu žene koja *sebe poziva u akciju*, žene koja zna kako da se obuče i izvede poželjnu ženskost (*femininity*) ne bi li zavela muškarca. Već iz tih primera vidimo u kojoj meri je dom bitan element u devojačkim svakodnevnim praksama u filmu. Dom postaje simbolički prostor gde se oblačenjem i izvođenjem ženskih uloga viđenih u turbo-folk spotovima iznova proživljavaju devojačke fantazije.

237

3.2.2. Doletov “pogled”

Turbo-folk pesme i nastupi formiraju ženske subjektske pozicije koje se čvrsto naslanjaju na heteronormativne rodne odnose. Pošto to ide u paru sa temama romantične utopijske ljubavi o kojoj govore tekstovi ovih pesama, a sve to prate javni narativi o pevačicama koje su pobegle sa dna društvene lestvice,^{II2} subjektske pozicije koje se reprodukuju u devojačkim fantazijama nužno su i klasno obeležene. S vremenom, pevačice uspevaju da zauzmu klasne pozicije koje su drugačije od onih

^{III} Današnja globalna popularna muzika oslanja se na fetišizovano žensko telo kao osnovni simbolički resurs za komunikaciju sa publikom. Setimo se, na primer, muzičkih spotova Rijane (Rihanna), Majli Sajrus (Miley Cyrus), Britni Spirs (Britney Spears) itd. Fetišizovano žensko telo postaje dakle norma muzičkog tržišta, što ukazuje na neminovna preklapanja globalnog popularnog žanra sa turbo-folkom i njegovim lokalnim podžanrovima.

^{II2} Olga Dimitrijević, (MA Thesis) *The body of the female folk singer: constructions of national identities in Serbia after 2000* (Budapest : CEU, Budapest College, 2008), 44.

od kojih su krenule. One su sada *zvezde* muzičke industrije. U medijima se pojavljuju fotografije njihovih luksuznih domova, a one same se ne libe da naglase svoj novostečeni “život na visokoj nozi”.¹¹³ Sve to čini da pozicije koje se devojčicama nude za identifikaciju, naročito onima koje kao Jasna dolaze iz niže/radničke klase, budu ambivalentne.

Scena koja otvara *Klip* skreće pažnju na nekoliko stvari karakterističnih za takvu identifikaciju. Ta scena dovodi u vezu Jasnin narativ o poželjenoj društvenoj/klasnoj poziciji – mesto identifikacije sa turbo-folk *zvezdama* – i njenu rodno podređenu poziciju objekta u (hetero)seksualnom odnosu. Vidimo Jasnu naslonjenu na zid, dok okrenuta prema kamери odgovara na Đoletova pitanja. Đoleta pak u kadru ne vidimo pošto je on taj koji snima. Postavljanjem Đoleta kao kamermana/reditelja uvodne scene stvorena je situacija u kojoj njegov “muški pogled” kodira Jasnino ponašanje. Ta simbolička situacija ponavljaće se tokom filma u više navrata tako što će Jasna istim mobilnim telefonom iz uvodne scene snimati samu sebe.

Scena počinje usred Jasnine rečenice, kao da pratimo situaciju koja je otpočela mnogo ranije, pa imamo utisak da sve gledamo iz vojnerske perspektive. Nije jasno kako je telefon dospeo u Đoletove ruke, niti kako su njih dvoje završili sami u mračnoj sobi. Početak zapravo podrazumeva da publika prepoznae obrazac prema kome je *normalno i očekivano* da dečko maltretira devojčicu (otimajući joj mobilni telefon) te da je za devojčicu to privlačno i uzbudljivo:

238

Jasna: Neeemoj.

Đole: Kaži.

Jasna: Šta?

Đole: Šta ‘oceš.

¹¹³ Primer za to je privatni život najpoznatije turbo-folk pevačice Svetlane Cece Ražnatović, koji je s vremenom postao deo njenog “scenskog identiteta”. Ceca je “doživljavana kao neko ko je pripovedao autentičnu priču o sebi, nešto *samo po sebi veliko* – žena sa ukletom, glamuroznom ali tragičnom, sjajnom i očajnom sudbinom – srpska heroina tranzisionih vremena”. Rođena i odrasla u malom srpskom selu, a potom udata za ratnog komandanta optuženog za zločine u jugoslovenskim ratovima – Željka Ražnatovića Arkana – Ceca predstavlja ženu koja je svoju moć i bogatstvo stekla “ponavljanjem i iskorištavanjem hegemonijskih, heteronormativnih kulturnih kodova u srpskom kontekstu”. Marija Grujić, (PhD dissertation) *Community and the Popular: Women, Nation and Turbo-Folk in Post-Yugoslav Serbia*, (Budapest: CEU, Budapest College, 2009), 162-169.

Jasna: Ja sam Jasna, i imam veliku kuću sa bazenom; i vilu; tamo možete da dođete autobusom.

Đole: Šta 'očeš od mene?

Jasna: Šta 'šta hoću'?

Đole: Pa, što si došla?

Jasna: Pa, rek'o si mi da uđem. Ma šta me bre cimaš, koji kurac. Ne volim to.

Đole: Šta voliš?

Jasna: Volim da ga primam. (kikot)

Trenutak pre, saznajemo da Jasnina porodica nema dovoljno novca da joj kupi mobilni telefon, a ovaj koji je Jasna dobila na poklon žele da prodaju ne bi li prikupili nešto novca. Stoga je razumljivo što Jasna u navedenoj igri uloga sebe predstavlja kao bogatu divu. Uloga bogate dive ukazuje i na Jasnin odnos prema turbo-folk "sceni" koja služi kao osnovni simbolički resurs za njene identifikacijske prakse. Uvodna scena daje dakle paradigmatičnu situaciju i uvodi sve ključne aspekte Jasninog odrastanja: identifikacija i eskapizam u čvrstoj vezi sa sadržajem turbo-folk pesama, te klasna anksioznost koja se u filmu ispoljava u različitim situacijama.¹¹⁴

Ta scena uspostavlja i paradigmatičan odnos dominacije i podređenosti koje čine temelj komunikacije između Jasne i Đoleta. Oduzimajući Jasni mobilni telefon i snimajući je, Đole za sebe gradi poziciju moći. S obzirom na to kako ga Jasna gleda i kako se kikoće na njegova nasilnička pitanja, jasno je da ona u stvari žudi za njegovom pažnjom. Tako se Đoletova dominacija dvostruko razvija. Pre svega, on predstavlja dominatnu, nasilnu muškost koja je privilegovana u turbo-folk kulturi. Pošto uživa takav status, on može veoma lako da manipuliše Jasnim očekivanjima. Dijalog iz uvodne scene odličan je primer za to: Đole naglo prebacuje temu sa "zajebavanja" nasilnim pitanjima na Jasnino priznanje da "voli da prima otpozadi". I taj obrazac iz uvodne scene ponoviće se u različitim situacijama, učvršćujući njihov odnos unutar hijerarhijskog diskursa heteronormativnosti.

Ali, ako diskurs heteronormativnosti zapravo nije ništa drugo do diskurs muške moći, onda se njegovi aranžmani mogu pronaći u svakoj artikulaciji muške dominacije. U slučaju navedenog dijaloga, Đoletova dominacija može se prepoznati u činjenici da on sve vreme samo postavlja pitanja. Isto važi i za seks govor (*sex talk*) koji nameće. Pošto razgovor naglo usmeri na Jasninu seksualnu želju,

¹¹⁴ Važno je, na primer, to što se Jasna stidi da kaže prijateljima kako joj je otac teško bolestan i kako njena porodica nema novac za njegovu operaciju. Isto tako, u jednom od prepiranja sa majkom Jasna izgovara: "Neću više ni da pričam sa tobom, uskoro ćeš još da postaneš i čistačica."

Đole će nastojati da Jasnu navede da uradi ono što je seksualno uzbudjuje. Ironično, Jasnino seksualno uzbuđenje služiće samo tome da pobudi žudnju kod Đoleta. Kroz *pounutrivanje* slike o sebi kao seksualnom objektu, Jasna se predstavlja kao pasivna učesnica u heteroseksualnoj aktivnosti, kao ona koja želi “da bude jebana” ili “da prima otpozadi”. Izvođenje (ženske) *pasivne žudnje* ovde služi da inicira aktivnu žudnju kod Đoleta, simulirajući tako njegovu *akciju u njenoj pasivnosti*. Tako čak i kada Jasna jeste seksualno aktivna, Đole ipak zauzima moćniju poziciju jer je on konačni referent i recipijent, podstrekač i konzument heteroseksualne žudnje.

Podstaknut seks govorom, Đole spušta ruku u Jasnine gaće i ponovo je pita šta to ona želi. Ona konačno odgovara: “Jebi me.” Očekivano, posle nekoliko trenutaka on sklanja ruku i prestaje da snima. “Dobra si”, zaključuje zadovoljno. Taj iskaz sadrži nekoliko stvari važnih za mapiranje heteronormativne logike. Reći samo “Dobra si” i postaviti to kao završnu repliku u razgovoru, briše tragove svega što je u tom iskazu ostalo neizrečeno i postavlja Đoleta kao konačnu instancu vrednovanja. Ne kaže se u čemu je Jasna dobra, to jest prema kom vrednosnom sistemu se ona pokazuje kao “dobra”. Time se brišu i tragovi potvrde Đoletove dominacije. On je sebi dao pravo da izriče sud i taj sud zaključuje dijalog. Stvaranje heteroseksualne žudnje u njihovom dijalogu završava se dakle Jasnim neostvarenim zadovoljstvom i Đoletom vrednosnim sudom koji zatvara scenu. Time što je Jasni rekao da je “dobra”, Đole opravdava njenu identifikaciju sa objektom muške žudnje. Pounutrivanjem te vrednosti, Jasna u heteronormativnom okruženju ne samo što postaje vidljiva nego stiče i priznanje.

Uvodnu scenu *Klipa* ne možemo do kraja razumeti bez završne scene u kojoj Đole na žurci prebija Jasnu jer je poljubila drugog dečka. U toj sceni se simboličko nasilje sadržano u pitanjima s početka filma otelovljuje u Đoletom brutalnim udarcima. Indikativno je to što će se u sceni pre ove poslednje Jasna napiti zato što joj Đole ne uzvraća ljubav. Pesma koja ide u pozadini u klubu gde se Jasna napije praktično najavljuje završnu scenu:

Pitaj šta hoćeš. Ja sve priznaću. Ako sam kriva, ja nestaću. Udari me jako, da me zaboli. Možda se i nismo baš uvek voleli. [...] Udari da vidiš od čega sam, stvorena za tebe, kao stena sam, idealno twoja cela sam.

Poslednja scena koju reči ove pesme anticipiraju mora se stoga čitati kroz uvodnu scenu. Odnosi dominacije i podređenosti ovde poprimaju najekstremniji oblik fizičkog nasilja. Međutim, Jasna će posle batina ustati sa poda, teško povređena, i pokazati koliko je *jaka* i *“dobra”* za Đoleta, a scena će se završiti njihovim poljupcem

u krvi. *Krvavi poljubac* je tako konačna afirmacija Jasninog potlačenog mesta koja stiže upravo od Đoleta. To je ujedno i afirmacija patrijarhalnog poretku koji postaje naročito surov u tranzicijskoj Srbiji.

3.2.3. Seks video klipovi

Pored toga što njime snima sebe dok izvodi "seksi" i zavodničke poze u donjem vešu – poze u kojima ima "jebozovno ogromno dupe, što loži [muškarce]" – Jasnin mobilni beleži i njene seksualne odnose sa Đoletom. Te scene razlikuju se po tome ko od njih dvoje drži mobilni. Zanimljivo je da Jasna "režira" samo one snimke u kojima ona za-uzima poze, ljubi se sa Đoletom ili zbog njega plače. Dakle, to su prizori zaljubljenosti, slabosti i samosažaljenja. S druge strane, Đole Jasnim telefonom snima isključivo scene u kojima on dominira. To su scene seksa koje ga prikazuju kao aktivnog učesnika (tako što seksualne aktivnosti kontroliše i usmerava prema svojoj (hetero)seksualnoj žudnji), a pogotovo kao fizički aktivnog u scenama seksa "otpozadi" ili kao osobu koja dominira u igri u kojoj Jasni vezuje povodac oko vrata.

U svim tim scenama jasni su načini na koje heteroseksualnost uređuje društvene odnose. Heteroseksualnost je tu svojevrsna politička institucija čija normativnost održava rodne nejednakosti i žene čini podređenim muškarcima.¹¹⁵ Dva klipa iz Jasninog "spomenara" ključna su za prikaz prinudne heteroseksualnosti kao mehanizma hijerarhijskog organizovanja među tinejdžerima: kada Jasna u školskom toaletu oralno zadovoljava Đoleta i isečak iz scene gde Đole Jasnu "jebe otpozadi".

241

U prvom klipu, Đole snima Jasnu dok ga ona zadovoljava. Znamo da se neposredno pre toga razbesneo saznavši da ga Jasna krišom snima u školskom dvorištu, zbog čega je i napada: "Šta hoćeš?" Kao odgovor na njegovo oštro pitanje dobijamo scenu u školskom toaletu, posle čega Đole (još jednom) naprasno odlaže, a Jasna ostaje da kleći nad wc šoljom. Situacija u toaletu, u nekom izopaćenom smislu, predstavlja za Jasnu uspeh pošto je *konačno* uspela da privuče Đoletovu pažnju. Povrh toga, ona sada ima važnu priču koju će ispričati drugaricama. Odmah po ulasku u učionicu, Jasna će krenuti da prepričava svoj "uspeh" i opisuje lepote Đoletovog penisa. No, onog trenutka kada njene drugarice počnu da je ispituju o iskazanim *veštinama*, o tome da li je uspešno izvela zadatak, priča prerasta u ritual utvrđivanja Jasnine pozicije u hijerarhiji među prijateljicama. Jasna *mora imati dobre veštine* kako bi "potvrdila" svoj (potkulturni) identitet.¹¹⁶ Naponsetku, posedovanje

115 D. Cameron i D. Kulick, *Language and Sexuality* (CUP, 2003), 44-45.

116 Ekstremna "seksualizacija" mladih devojaka nije pitanje isključivo turbo-folk kulture. Naprotiv, ona čini deo šire omladinske kulture, globalno predstavljene na nekim MTV programima i u različitim omladinskim

tih veština u *Klipu* predstavlja i uslov devojačke inicijacije u svet heteronormativnih odnosa odraslih.

Negde na sredini priče, kada se odnos između Đoleta i Jasne donekle stabilizovao, vidimo ih kako vode ljubav u njegovoj sobi. Đole se ponovo nalazi iza kamere, snima čin “otpozadi” i ispituje Jasnu:

Đole: Je l' voliš kad te jebem u dupe?

Jasna: Aha.

Đole: Nisi ni za šta bolje nego da te jebem u dupe.

Kao i u prethodnom primeru, u ovom seks razgovoru ne radi se o stvarnom “jebanju otpozadi”, već o značenjima koja se tim činom prenose. Razume se, i ovaj Đoletov iskaz temelji se na heteronormativnom komunikacijskom kodu, negovanom u višestrukim ugnjetavačkim diskursima nacionalističke i postkonfliktne Srbije. Za analizu tog iskaza važan je i pojam iz studija o nacionalizmu – *Volknation* – koji Nira Juval-Dejvis (Nira Yuval-Davis) uvodi kao ravan nacionalnog reprodukovana. *Volknation* je, naime, genealoška dimenzija nacionalističkog projekta koji se temelji na mitu o zajedničkom poreklu i istoj krvi.¹¹⁷ Za Juval-Dejvis, taj mit konstruiše “najisključiviju i najhomogeniju viziju ‘nacije’”.¹¹⁸ U takvom poretku stvari, žene nose teret “reprodukovanja nacije” i očuvanja njene “čiste krvi”. Drugim rečima, prema tom nacionalističkom obrascu devojke/žene koje su vredne samo da budu “jebane u dupe”, u stvari ne zasluzuju “čast” da postanu majke (nacije). Međutim, iz tog obrasca, kojim se ujedno reprodukuju i *Drugi* jedne nacije, iščitavamo i “beskorisnost” gej muškaraca: umesto biološke reprodukcije sa ženama, oni se “jebu u dupe”. Takvi heteronormativni i duboko nacionalistički diskursi oblikuju rodne odnose u tranzicijskoj Srbiji. Đoletov iskaz upisan je u te tlačiteljske diskurse, dok je njegova namera daleko prostija: poniziti Jasnu kao “nečasnu ženu” ili “pedera”. Naredno poglavljje pokazaće kako se izjave poput ove tokom filma transformišu u fizičko maltretiranje gej dečaka.

242

---

filmovima i televizijskim serijama. Vidi, na primer, satiričnu TV seriju *Shameless* (2011, R: Paul Abbott), film *Kids* (1995, R: Larry Clark), ili MTV reality serijale *Virgin Territory* (2014) i *Jersey Shore* (2009, R: Anthony Beltempo, Sally Ann Salsano).

¹¹⁷ Nira Yuval-Davis, “Theorizing Gender and Nation”, *Gender & Nation* (London: Sage Publications, 1997), 21.

¹¹⁸ Ibid.

3.2.4. Bolesni otac

Treba uočiti kako se scene eksplisitnog seksa naizmenično smenjuju sa sekvencama koje prikazuju Jasnine roditelje: bolesnog oca i majku koja čini sve što može da prikupi novac za očevu operaciju. U tim scenama, Jasna svaki put odbija da pomogne majci, ponaša se kao razmažena tinejdžerka koja uvek ima neka pametnija posla. Pred kraj filma, kada majka konačno uspe da smesti oca u bolnicu, Jasna reši da ode i poseti ga. Dok njeni roditelji razgovaraju, ona ih krišom snima kako se drže za ruke, dodiruju i ljube. Taj klip glasno i nepogrešivo odjekuje kroz Jasnina osećanja prema Đoletu, koja se takođe upisuju u isti "spomenar". Klip iz bolnice prethodi sceni u kojoj Jasna konačno izjavljuje ljubav Đoletu, na šta on bez oklevanja i ljutito menja temu, naglasivši Jasnin nedostatak "veština".

Obe scene su važne za tumačenje Jasninog pogleda na pravila "sveta odraslih". Ona, dakle, prepoznaće ljubav koju dele njeni roditelji i neguju je čak i usred teškog siromaštva i bolesti. Pošto Đole brutalno odbaci njenu izjavu ljubavi, umesto da se od njega odmah udalji, Jasna odlučuje da se *bori za njegovu ljubav*. Ona se upušta u niz neprijatnih događaja ne bi li Đoleta zadržala uz sebe. Prvo mu se suprotstavlja u školskom dvorištu, što završava neuspehom jer shvata da ga se plasi. Na kraju filma, Jasna će pribeci najpoznatijoj "ženskoj strategiji", o kojoj pevaju mnoge turbo-folk pesme: učiniće svog muškarca ljubomornim. Kao i u većini priča o muškoj ljubomori, u čijoj je osnovi ideja da žena pripada *svom* muškarcu, Jasnino ponašanje isprovociraće Đoleta da je brutalno prebije. Čak i pesma koja svira na zabavi dok traje nasilje, ljubomoru uvodi kao element heteropatosa: "Dve su tuđe ruke na meni, osećam se bolesna sva [...] Niko kao ti [moj mali] nema ključ za moje slabosti". Dok Đole tuče Jasnu, pesma ide dalje: "Nisam devojka, ni žena. Krevet mi je pust, k'o stena [...] nisam devojka, ni žena", što može biti posredan komentar o Jasninom odrastanju i mučnom preobražaju iz devojke u ženu. Ta transgresija prikazana je u filmu kao nasilna inicijacija u svet odraslih žena. Kraj filma, slično početku, kroz reči pesme koje se preklapaju sa zvucima batinanja, povezuje odrastanju sa pristajanjem na nasilje.

Nije nezanimljivo zapitati se i zašto je u filmu bolestan baš otac (ako ostavimo po strani jednostavan odgovor da je slučajno tako), a ne majka. Ta bolest prikazuje porodicu čiji je hranitelj bolestan. Pri tom, čerka se odaje "hedonizmu" umesto da brine o porodici u krizi (u jednoj sceni majka će čak reći Jasni kako ona samo uništava porodicu). Prvo što vidimo posle uvodne scene jeste bolesni otac koji pokušava da ustane iz kreveta. Imajući u vidu pornografsku estetiku uvodne scene, jasno je da su dve situacije jukstapozirane da bi se istakao njihov "nesklad". Stiče se utisak i da sama rediteljka formuliše svojevrsnu vizuelnu kritiku ponašanja svoje

junakinje, kritiku koja polazi od izrazito patrijarhalnih vrednosti – Jasna je *loša čerka* koja ne brine o porodici, niti čuva svoju čednost.

Na tom tragu, likovi u *Klipu* konstruisani su kao “skladišta” za sve negativne stereotipe o turbo-folk kulturi: promiskuitetne mlade devojke koje su nezainteresovane za školu; loše čerke; dečaci kao nasilnici i dileri droge; a svi iz redova niže/radničke klase.¹¹⁹ Malo je reći da to oduzima svaki kritički potencijal filmu: tu se ne (pre)ispituju složenosti patrijarhalnog, heteronormativnog društva, niti veze tog društva sa posebnom turbo-folk kulturom i nasiljem unutar nje. Miloš svu “krivicu” za nedostatak moralnih i drugih vrednosti svaljuje na mlade junake u filmu. Konačno, ne možemo a da se ne zapitamo zbog čega Miloš nije prikazala mlade iz “urbane” srednje/više klase koji su takođe deo turbo-folk scene? *Klip* sada u stvari izgleda kao filmski obrazac u kom omladina niže/radničke klase, gotovo neprimetno, istupa kao prezreno *Drugo tranzicijske Srbije*. Poput Đoleta u uvodnoj sceni, Miloš ima privilegiju da stoji iza kamere, otelovljujući dominantnu (klasnu) poziciju i kodirajući sliku *Drugog*. Te tako i sam *Klip* na izvestan način indukuje simboličko nasilje nad mladima o kojima – i u čije ime – govori.

★★★

- 244 Čini se da je tradicionalna “polna razlika” još uvek izuzetno profitabilan fenomen, budući da se u prikazivanju muških i ženskih likova na filmu i dalje ne odstupa od nekih uobičajenih rodnih stereotipa. To je slučaj i sa filmovima kojima se ovde bavimo. U *Tilva Rošu* se Todino sazrevanje temelji na konačnoj spoznaji da je on posle srednje škole primoran da pronađe posao i odvoji se od najboljeg prijatelja koji, za razliku od njega, ima privilegiju da školovanje nastavi u glavnom gradu. S druge strane, Jasnin put sazrevanja prikazan je kao sudbonosna potraga za “pravim” muškarcem, dakle nasilnim dominantnim muškarcem koji će joj *pokazati njeno mesto u svetu*. Drugim rečima, prema stereotipnoj raspodeli uloga dečaci će se boriti za aktivno učešće u “svetu odraslih”, dok će devojčice u tom svetu tražiti utočište i privid sigurnosti.

¹¹⁹ Grujić ispravno zapaža negativni diskurs koji se pojavljuje u debatama o turbo-folku: “[On] je predmet kritike zbog svoje suptilne kulturne diskriminacije identiteta ruralnih i polu-urbanizovanih populacija ili urbane radničke klase. Zato je anti-turbo-folk veoma često kritikovan [...] zbog kulturnog rasizma ‘urbane’ i ‘obrazovane’ elite prema kulturi ‘ruralnog’ i ‘neobrazovanog’ nižeg sloja.” Marija Grujić, (PhD dissertation) *Community and the Popular: Women, Nation and Turbo-Folk in Post-Yugoslav Serbia*, (Budapest: CEU, Budapest College, 2009), 50.

Jasnino odrastanje pokazuje se kao spoznaja da je (heteronormativna) ljubav, poput one njenih roditelja, paradigmatičan odnos na kom se temelje i svi drugi odnosi. I tu se ogleda sva tragičnost njenog odrastanja: ona se miri s nasiljem i nejednakostju, jer veruje da je ta “prava” veza ne samo dovoljna nego i jedina garancija utopijske ljubavi. Zato je u ovom poglavlju bilo važno analizirati kako turbo-folk žanr, i kao muzička pozadina i kao potkulturno polje Jasnine identifikacije, uokviruje rodne odnose u filmu i širi diskurzivni prostor obavezne heteroseksualnosti. Kao u *Tilva Rošu*, na kraju *Klipa* takođe primećujemo određeni povratak na prvobitno stanje stvari. Iako tokom filma proživiljava niz situacija u kojima je Đole ponižava, maltretira i nipoštava, Jasna mu se na kraju filma ponosno vraća. Odrastajući u uverenju da je ljubav muškarca i žene jedino pravilo “sveta odraslih”, te prihvativši nasilno okruženje kao “prirodno” za ljubav prema nasilnom dečku, mlada junakinja kreće se u začaranom krugu u kom ljubav opravdava nasilje i nasilje potvrđuje ljubav. No, ta nadasve univerzalna priča svih duboko partijarhalnih društava, putem turbo-folk kulture ipak nosi i specifičnosti tranzicijskog konteksta, čineći tako *Klip* još jednim primerom tranzicijskog *coming-of-age* filma.

4. NASILJE

Videli smo u prethodnim poglavlјima da u odabranim filmovima nasilje zauzima centralno simboličko mesto. Kao njihov ključan topos, nasilje približava ova dva filma globalnom trendu koji se u poslednjih dvadesetak godina vidno razvija u američkoj i britanskoj industriji filma. Taj trend obeležili su karakteri i sudbine mlađih junaka i junakinja koji se presudno oblikuju učestvovanjem u nasilju: na primer, *Američka istorija X/American History X* (1998, R: Tony Kaye), *Ken Park* (2002, R: Larry Clark, Ed Lachman), *Deca/Kids* (1995, R: Larry Clark), *Gumo/Gummo* (1997, R: Harmony Korine), *Ovo je Engleska/This is England* (2006, R: Shane Meadows) itd. Pored toga, *Tilva Roš* i *Klip* se čvrsto oslanjaju i na trendove u domaćoj kinematografiji. Nasilje se u njoj izdvaja kao centralna karakteristika postkonfliktne Srbije: na primer, *Do koske* (1997, R: Slobodan Škerlić), *Apsolutnih 100* (2001, R: Srdan Golubović), *Rane* (1998, R: Srđan Dragojević) i *Bure baruta* (1998, R: Goran Paskaljević). Međutim, Ležaić i Miloš u svojim filmovima obrađuju topos nasilja unekoliko drugačije od svojih prethodnika, u čijim je delima nasilje tesno i primarno vezano za nacionalizam, rat i kriminal.

245

Nasilje se kod njih tretira kao važan aspekt omladinske reprezentacije koja je u saglasju sa globalnom medijskom kulturom. Bilo da je reč o ritualima inicijacije, potkulturnim identifikacijama ili školskom vršnjačkom nasilju, omladina se u popularnim medijima prikazuje kao aktivno nasilna. Odabrana dva filma pripadaju istoj predstavljačkoj praksi, ali uz jednu bitnu ogragu. Nasilje je tu pre svega važan

deo iskustva odrastanja mladih junaka i funkcioniše kao osnova za prihvatanje i usvajanje "sveta odraslih". I Toda i Jasna su žrtve kontinuiranog simboličkog i fizičkog nasilja. Oni su sve vreme izloženi nasilju. Ali njih dvoje istovremeno i provociraju nasilje ne bi li pokazali koliko su u stanju da istrpe. S vremenom, njihove se provokacije menjaju i tako manifestuju suptilne razlike u razumevanju "sveta odraslih". Da bismo pokazali kako nasilje u odabranim filmovima funkcioniše kao indikator prihvatanja pravila "sveta odraslih", govorićemo o tome šta grupno nasilje znači za odrastanje mladih junaka, te o simboličkom nasilju koje zapravo odražava fizičko nasilje u kom protagonisti pristaju da učestvuju.

4.1. Grupno nasilje

Grupno nasilje je u oba filma tesno vezano za omladinske potkulture. Razume se, dečaci iz skejt potkulture u nasilju učestvuju drugačije nego što to čine mladi priпадnici turbo-folk potkulture; preciznije, motivi su im različiti. Ali, u oba slučaja ista je logika mobilisanja grupe za učešće u nasilju. Dovoljno je da jedan od dečaka počne sa provociranjem ili napadom, da bi mu se ostali istog časa pridružili.

Toda i Stefan učestvuju u lokalnom karaoke programu sa namerom da ismeju taj zabavni događaj tako što će na podrugljiv način otpevati poznatu balkansku pop pesmu. U kratkom nastupu, dečaci ismeju i voditelja, to jest organizatora programa, da bi mu Toda posle priredbe prišao, tobože da bi mu se izvinio jednim posve ironičnim gestom – pruživši mu cveće. I inače Toda namerno provocira ljude za koje zna da će reagovati nasilno. Na Todinu provokaciju voditelj reaguje tako što ga udari pesnicom. Na to svi Todini drugari skaču da se tuku. Međutim, Toda odbija njihovu pomoć i nastavlja da provocira čoveka i dalje mu pružajući isti buket cveća. Na kraju ipak dođe do masovne tuče, a Toda smireno moli prijatelje da prekinu: "Pustite čoveka, bre, da vidimo kol'ko još može da me bije."

Po svemu sudeći, u toj sceni je zapravo reč o još jednom Todinom *Jackass* performansu. Time što ga provocira da ga udara, Toda organizatora ponižava u još jednom smislu – dokazuje mu da se ponaša upravo onako kako ga opisuje odgovarajući stereotip. To što Toda voditelju nudi *cveće pomirenja* podseća i na simboliku političkog gesta tokom studentskih protesta u Beogradu iz druge polovine devedesetih. Tada su studenti davali cveće policajcima u kordonima koji su im prečili put. Tako organizator karaoke programa u domaćem simboličkom poretku označava i nasilnu prošlost tranzicijske Srbije. U užem smislu, pak, on je još jedan od *dominantnih* muškaraca čiju preku narav Toda provocira.

Pošto se ta scena odigrava na početku filma, Todina provokacija je još u funkciji grupne identifikacije. Međutim, nešto dalje u priči Toda će odbiti da

se osveti voditelju karaoka kada ga sa drugarima spazi na ulici. Tom prilikom on odustaje od nasilja. Videli smo da Toda s vremenom postaje svestan svoje marginalne pozicije u tranzicijskoj Srbiji. Zato će njegov identitet početi da se menja, a skejt potkultura više mu neće predstavljati polje osnovne identifikacije. U sceni na ulici on se odvaja od ostatka družine – pre svega od Stefana koji predvodi napad na voditelja – i time potvrđuje svoju društvenu/klasnu izopštenost. Toda tu u stvari odbija da bude nasilnik i tako demonstrira pristajanje na marginalnost, gde se već nalazi njegov otac: u društvu koje favorizuje one koji su za sebe prigrabili privilegije, i jedan i drugi su žrtve simboličkog i realnog nasilja.

U *Klipu* svedočimo scenama grupnog nasilja koje nastaje prema sličnoj logici mobilizacije, ali ga pokreću drugačiji motivi. Đoletove seksističke – neretko i fašističke – izjave često se transformišu u fizičko nasilje nad devojčicama i gej dečacima. Đole i njegovi prijatelji jačaju grupni identitet putem nasilja, napadajući dečake koji “izgledaju gej”. Jedna od scena maltretiranja veoma je indikativna i za grupno nasilje i za dominantni obrazac obavezne heteroseksualnosti. Tokom pauze za ručak, Đole u školskom dvorištu pred svima počinje verbalno da zlostavlja jednog dečaka. On postavlja apsurdna pitanja na koja je nemoguće dati odgovor i tako nastoji da dečaka po svaku cenu optuži za to što mu ne daje odgovor. Postepeno će se i drugi pridružiti tom javnom spektaklu, pomažući Đoletu tako što grubo odguruju dečaka. Đole će u jednom trenutku od njega zahtevati da klekne i da imitira devojku koja oralno zadovoljava muškarca. “Mrdaj jezikom! Tako”, navaljuje Đole dok se ostali smeju i dodatno ponižavaju dečaka. Kao veliko finale spektakla, Đole sa drugovima baca dečaka u školski kontejner za smeće. Sam zahtev da imitira devojku koja treba oralno da zadovolji Đoleta ukazuje na tlačiteljski heteroseksualni odnos putem kojeg se u tinejdžerskom svetu *Klipa* uspostavlja hijerarhija. Bacanje dečaka u kontejner samo je krajnji oblik simboličkog i realnog nasilja koje proističe iz obaveznih heteronormativnih obrazaca. Tako Đole utvrđuje svoju (heteroseksističku maskulinu) dominaciju ne samo nad Jasnom već i nad dečacima koji nisu “dovoljno muškarci” i koje zato treba tretirati kao “devojčice”.

Jasna je u takvim akcijama isključivo posmatrač. Delom, dakle, i saučesnica. U dve scene je vidimo kako sa drugaricama uzbudeno vrišti i skandira Đoletu i njegovim drugovima dok uništavaju učionice. Beleženjem tih događaja, Jasna u svom “spomenaru” definiše/otvara prostor za nasilje. Kao i ostali, Jasna nasilje doživljava kao neophodni element Đoletove muškosti koju će ona prihvati u radikalnom obliku – postavši njegova žrtva. Ako se sada ponovo vratimo na završnu scenu, kada Jasna obilivena krvlju ustaje sa poda i suprotstavlja se Đoletu, Jasnin odnos prema nasilju videćemo u nešto drugačijem svetu. Iako isprva nekoliko puta

pokušava da ga udari, ona će mu na kraju ipak užvratiti poljubac. U toj sceni mi u stvari vidimo junakinjino pristajanje na nasilje: to je čin (potčinjenog) pristajanja na pripadanje “svom muškarcu”, čin *potpune predaje u ljubavi*. Scene grupnog nasilja u *Klipu* služe kao vid Jasnine inicijacije u svet nasilnih rodnih odnosa. Posmatrajući Đoleta i njegove drugove u nasilnim akcijama, Jasna prepoznaje Đoletovu dominantnu poziciju koju je ona “dužna” da “neguje” pošto *ga voli toliko da bi za njega sve učinila*.

4.2. Simboličko nasilje

Simboličko nasilje je u *Tilva Rošu* i *Klipu* neodvojivo od poriva junaka da u drugima provočiraju želju za (fizičkim) nasiljem. Na primer, Jasna uporno insistira da se viđa i sukobljava sa Đoletom i da ima seksualne odnose sa njim, što uvek iznova potpiruje tenzije između njih dvoje. Čak i kada je Đole direktno odbije, Jasna tvrdoglavu istrajava u želji da sa njim ostvari bilo kakav kontakt, pa se tako kontinuirano upušta u nasilne odnose. Đole je sve vreme verbalno zlostavlja, postavljajući pitanja na koja ona ne može da da odgovor a da zbog toga ne bude ismejana i ponižena. Prisetimo se, i kada Đole “režira” njihove seksualne aktivnosti uočljivi su oblici simboličkog i psihološkog nasilja koje Jasna trpi. Svi ti oblici Đoletove dominacije opravdavaju se Jasnim prihvatanjem fizičkog nasilja kao oblika posredovanja ljubavi. Stoga će činjenica da Jasna primarni model hetero-patosa pronalazi u odnosu između majke i oca – koji predstavljaju *nesalomivu* romantičnu ljubav osoba koje ostaju zajedno “i u dobru i u zlu” – delovati ne samo ironično već i duboko tragično. U *Klipu* je dakle omladina nesposobna za privrženost i posvećenost koju vidimo u ljubavi Jasnih roditelja. Naposletku ostaje da se zaključi kako dramatično kontrastiranje generacije roditelja spram generacije dece deluje kao još jedan od načina kojima Miloš omladinu kritikuje kao nemoralnu i iznimno nasilnu.

Sa Todom stvari stoje nešto drugačije. On kod drugih najviše provočira želju za fizičkim nasiljem, što smo videli u scenama sa voditeljem i sa ocem. Todino izazivanje drugih u stvari je sastavni deo njegovih *Jackass* trikova, dok njegovo samopovređivanje prerasta u jedan vrlo intimni ritual. Toda kontinuirano sebi nanosi fizičke povrede i to treba tumačiti u ranije spominjanom *Jackass* ključu – Todino (samo)povređivanje nije ništa drugo do proveravanje sopstvenih granica боли. Od prepoznatljive *Jackass* estetike ovde, međutim, odstupa upravo odrastanje koje se u filmu dovodi u tesnu vezu sa podnošenjem боли. Todino ispitivanje боли pretvara se u ispitivanje mogućnosti da se prihvati “svet odraslih”, svet u kome će i on patiti kao što pati i njegov otac. Stoga se simboličko nasilje u *Tilva Rošu* može videti kao odraz društvenih odnosa u tranzicijskom miljeu, obeleženom masovnim siromaštvom i nezaposlenošću. Tu “pravilo jačeg” postaje osnovni vid društvenog hijerarhizovanja,

a društvene razlike indukuju simboličko nasilje nad ljudima čije pozicije ne omogućavaju društvenu vidljivost niti (prepostavljeni) "jednake šanse" na tržištu rada. Todino samopovređivanje se u tom smislu čita kao simbolički protest zbog "sveta odraslih" u kome je *primoran* da odraste, izgubi najboljeg prijatelja i devojku koja mu se sviđa. S druge strane, njegovo se samopovređivanje može posmatrati i kao oblik pristajanja na nasilje tog istog "sveta odraslih", dakle kao simbol odrastanja na tranzicijskoj margini.

★★★

Kod Ležaića i Miloš nasilje je ključni topos. Oba filma nam prikazuju kako se grupa tinejdžera mobiliše za nasilje. Analizirani primeri pokazali su da je princip mobilisanja uvek isti: pripadnost grupi koja se od nekoga brani ili pak nekoga napada, dovoljan je motiv za učešće u masovnom nasilju. Rekli smo da se tu uspostavlja tesna veza i sa globalnom medijskom kulturom – omladinski filmovi, TV serije i reality serijali poput *Jackassa* – u kojoj se omladina predstavlja kao izrazito nasilna. Ali smo, isto tako, pokazali da grupno nasilje u *Tilva Rošu* i *Klipu* služi iniciranju protagonistu u "svet odraslih", svet društvenih nejednakosti u kom prihvatanje nasilja postaje oblik prisvajanja "prikladnih" i "očekivanih" obrazaca ponašanja. Takva reprezentacija omladine i nasilja zaista odvaja odabранe filmove od dosadašnje postjugoslovenske tradicije, u odnosu na koju se oni sada postavljaju kao *novi* i *dru-gačiji*, te kao primeri jedinstvenog tranzicijskog *coming-of-age* žanra.

249

ZAKLJUČAK: GLASOVI NOVE GENERACIJE

Tilva Roš i *Klip* su priče o odrastanju u tranziciji i zato smo ih ovde tumačili kao dela iz *coming-of-age* žanra. Pored toga što preuzimaju osnovne elemente tog globalno popularnog filmskog žanra, odabrani filmovi koriste i poetiku dokumentarizma, što ih odvaja od većine popularnih *coming-of-age* filmova. Upotrebatom dokumentarnih i kvazidokumentarnih sekvenci oni se zapravo naslanjaju na tradiciju jugoslovenskog Crnog filma, gde je dokumentarizam vid svojevrsnog društvenog angažmana. Zato su za tumačenje odabranih filmova izabrana dva šira konteksta: američki *coming-of-age* žanr i domaće kinematografsko nasleđe.

U središtu *coming-of-age* žanra je sukob između roditeljske generacije i generacije dece. To usmerava interpretativni fokus na specifične omladinske potkulture i identifikacijske prakse mladih. Htela sam da pokažem kako odrastanje u tranzicijskoj Srbiji, obeleženoj rodnim i klasnim nejednakostima, utiče na (re)formiranje identiteta mladih. *Tilva Roš*, u tom smislu, prikazuje mladića čiji se maskulini identitet tokom filma menja u skladu sa njegovim bolnim i neželjenim iskustvima

odrastanja u okruženju presudno obeleženom socijalnim razlikama. *Klip*, s druge strane, predstavlja mladu devojku čija se priča o odrastanju vrti oko zaljubljivanja u nasilnog vršnjaka, što razotkriva duboko patrijarhalne odnose dominacije i potčinjenosti na kojima počiva njen identitet u nastajanju. Uz sve to, bilo je važno istaći da ova filma govore o nasilju kao ključnom elementu odrastanja u tranziciji, što ujedno predstavlja i jednu od distinkтивnih odlika takozvanog tranzicijskog *coming-of-age* filma.

Budući da je ovde reč o "mladim" rediteljima koji snimaju filmove o mladima, već na samom početku smo spomenuli mogućnost da ova dva filma tumačimo kao "generacijske" filmove. No, da bismo ih videli kao takve, moramo odgovoriti na pitanja o postojanju (ili odsustvu) zajedničkih odlika jedne takve (autorske) generacije. Zato nas ovde zanima i to da li Ležaić i Miloš u svojim filmovima ispituju ili kritikuju prošlost starije generacije? Nastoje li da problematizuju postkonfliktne aspekte tranzicijske kulture? Ako ne, koji su im to drugi elementi važni za predstavljanje društva u kome žive i generacije kojoj i sami pripadaju?

Mladi u ova filma rođeni su i odrastaju u tranziciji. Tu omladinu, rekli smo, čine različite potkulturne grupe, od kojih svaka nastoji da simbolički *razreši* sukob sa generacijom roditelja. Međutim, protagonisti ova filma ni u jednom smislu ne preispituju blisku prošlost. Toda i Jasna klasno raslojeno i patrijarhalno društvo prihvataju zdravo za gotovo. Njihova potkulturna pripadnost ne protivi se ni socijalnim nejednakostima, ni heteronormativnim obrascima. Naprotiv, i skejt i turbo-folk potkultura stapaju se sa (neo)liberalnom i nacionalnom ideologijom, čiji diskursi kroz institucionalne strukture svakodnevног života hijerarhizuju društvene odnose u tranzicijskoj Srbiji.

Takov odnos prema tranzicijskom društву uvodi jedan *novi generacijski glas*. Za taj glas "nove generacije" važno je da govori o tekućim društvenim problemima – poput odrastanja u nestabilnim ekonomskim uslovima koji postojeće rodne i klasne nejednakosti dodatno produbljuju. Ova generacija "mladih" autora jasno se distancira od narativa o ratu kao paradigmatičnoj perspektivi u predstavljanju tranzicijske Srbije. Fokus na rodno i klasno obeleženim identitetima, izneverenim tradicionalnim vrednostima, siromaštvu i nasilju filmove "nove generacije" dovodi u tesnu vezu sa kinematografijama u postsocijalističkim istočnoevropskim zemljama. Zbog toga ih možemo svrstati u kategoriju tranzicijskog *coming-of-age* žanra.

Tranzicijska Srbija je u ova filma predstavljena kroz priče o junacima iz redova niže/radničke klase: klasna nejednakost i siromaštvo kao njena najznačajnija odlika u središtu su ovih filmova. Drugo, autori prepoznaju značaj omladinskih

potkultura koje se (re)formiraju pod uticajem globalne medijske kulture. Ali, u filmovima su te potkulture konstruisane kao simbolički prostori u kojima se umesto *dijaloga* sa roditeljskom kulturom reprodukuju društvene nejednakosti roditeljskog sveta. Treće, način na koji autori prikazuju vezu između mlađih i nasilja upućuje na jasno odvajanje od prethodnih dominatnih narativa o nasilju u domaćem filmu: Toda i Jasna izazivaju kako bi (sebi i drugima) dokazali svoj kapacitet za trpljenje i prihvatanje nasilja. Umesto "slavnih", nasilnih i hegemonih tipova muških junaka, ovi filmovi na scenu izvode samosvesne rezignirane dečake i nasamarene devojčice sa oboda tranzicijske Srbije.

REFERENCE

Literatura

Alva, Tony, "The History of Skateboard Culture", <http://skateculturehistory.tripod.com/Scateculture.html>, poslednji pristup 2/4/2015.

Blagojević, Marina (2012): *Rodni barometar u Srbiji*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Buden, Boris (2012): *Zona Prelaska*, Beograd: Fabrika knjiga.

251

Cameron, D. and Kulick D. (2003): *Language and Sexuality*.

Cohen, Phil (2005): "Subcultural Conflict and Working-class Community", (eds) Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe and Paul Willis, *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies 1972-79*, Rutledge & The Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, str. 66-76.

Connell, R. W. (2005): *Masculinities*, Cambridge: Polity Press.

Connell, R. W. and Messerschmidt W. James (2005): "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept", *Gender & Society*, vol. 19, No. 6, December, str. 829-859.

Daković, Nevena, Nikolić, Mirjana (2011): *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, Beograd: FDU.

Demetriou, D. Z. (2001): "Connell's Concept of Hegemonic Masculinity: a Critique", *Theory and Society* 30, Issue 3, str. 337-361.

Dimitrijević, Branislav (2011): (doktorska disertacija) *Utopijski konzumerizam: nastanak i protivrečnosti potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji (1950-1970)*, Univerzitet umetnosti u Beogradu.

Dimitrijević, Nenad (2009): "Zločinački režim, njegovi podanici i masovni zločin", *REČ* no. 79/25, Beograd: Fabrika knjiga.

Dimitrijević, Olga (2008): (MA Thesis) *The body of the female folk singer: constructions of national identities in Serbia after 2000*, Budapest : CEU, Budapest College.

- Doherty, Thomas (1998): *Teenagers and Teenpics: The Juvenalization of American Movies in the 50s*, Boston: Unwin Hyman.
- Flaker, Aleksandar (1976): *Proza u trapericama: prilog izgradnji modela prozne formacije na gradi suvre-menih književnosti srednjo- i istočnoevropske regije*, Zagreb: Liber.
- Gete, Johan Wolfgang (1982): *Godine učenja Vilhelma Majstera*, Beograd: Rad.
- Grujić, Marija (2009): (PhD dissertation) *Community and the Popular: Women, Nation and Turbo-Folk in Post-Yugoslav Serbia*, Budapest: CEU, Budapest College.
- Hebdige, Dick (1979): *Subcultures: the Meaning of Style*, London: Routledge.
- Ilić, Dejan (2009): "Tranziciona pravda kao politika kulture", *REČ* br. 79/25, Beograd: Fabrika knjiga.
- Imre, Anikó (2007): „The Age of Transition”, (eds) Timothy Shary and Alexandra Seibel, *Youth Culture in Global Cinema*, University of Texas Press, str. 71-86.
- Jackson, Stevi (1996): „Heterosexuality as a Problem for Feminist Theory”, (eds) Lisa Adkins and Vicky Merchant, *Sexualizing the Social: Power and the Organization of Sexuality*, Macmillan Press, str. 15-34.
- Jakobs, Jirgen, Krauze, Markus (2000): „Nemački obrazovni roman. Istorija žanra od XVIII do XX veka“, *REČ* br. 60/5, Beograd: Fabrika knjiga, str. 379-398.
- Janković, Zoran (2011): „Za Bor“, *PopBox* internet portal, <http://www.popboks.com/article/8328>, poslednji pristup 2/4/2015.
- Jelača, Dijana, (2014) "Youth After Yugoslavia: Subcultures and Phantom Pain", *Studies in Eastern European Cinema*, 5:2, str. 139-154.
- Jovanović, Nebojša (2011): "Breaking the wave: a commentary on 'Black Wave polemics: Rhetoric as Aesthetic' by Greg deCuir, Jr", *Studies in Eastern European Cinema*, 2:2, str. 161-171.
- Jovanović, Nebojša (2012): "Instant klasik za oprezno čitanje", *Hrvatski filmski ljetopis* br. 70, Zagreb: Hrvatski filmski savez, str. 227-240.
- Jovanović, Pavle (2006): *Tranzicionizam: refleksije o postkomunističkoj tranziciji*, CID Podgorica, Politička kultura.
- Jović, Dejan (2003): *Jugoslavija: zemlja koja je odumrla*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Kolanović, Maša (2011): *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...*, Zagreb: Ljevak.
- Kovačić, Nino (2013): "Bright Black Frames: New Yugoslav Film Between Subversion and Critique, Symposium, 13th Goeast-Festival of Central and Eastern European Film, Wiesbaden, 10 April-16 April 2013", *Studies in Eastern European Cinema*, 4:2, str. 247-250.
- Kronja, Ivana (2004): "Politics, Nationalism, Music and Popular Culture in 1990s Serbia", *Slovo*, Vol. 16, No. 1, 5-15.
- Mayer, Tamar (2000): "Gender ironies of Nationalism: Setting the Stage", (ed) Tamar Mayer, *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, London and New York: Routledge, str. 1-24.
- McRobbie, Angela (2000): *Feminism and Youth Culture*, Palgrave Macmillan.
- Miles, Steven (2000): *Youth Lifestyles in a Changing World*, PA: Open University Press.

- More, Jennifer (2006): "AbsolutJackass: Your Official Source for Johnny Knoxville – Biography", <http://www.absolutjackass.net/bio.html>, poslednji pristup 7/6/2014.
- Moreti, Franko (2000): „Bildungsroman kao simbolička forma“, *REČ* br. 60/5, Beograd: Fabrika knjiga, str. 417-452.
- Mos, Kevin (2002): „Jugoslovenski transseksualni heroji: Virdžina i Marble Ass“, *REČ* br. 67/13, Beograd: Fabrika knjiga, str. 327-346.
- Muggleton, David (2002): *Inside Subculture: the postmodern meaning of style*, Bloomsbury Academic.
- Mulvey, Laura (1999): „Visual pleasure and narrative cinema“, *Film: Psychology, Society, and Ideology* (eds.) Leo Braudy and Marshall Cohen, New York: Oxford UP, str. 833-844.
- Nilan, Pam, and Feixa, Carles (2006): "Introduction: youth hybridity and plural worlds", (eds) Pam Nilan and Carles Feixa, *Global Youth: Hybrid Identities, Plural Worlds*, Routledge, str. 1-13.
- Olssen, Marc (1996): "In Defense of the Welfare State and of Publicly Provided Education", 340, u: Epl, Majkl (2012): *Ideologija i kurikulum*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Pavičić, Jurica (2011): *Postjugoslavenski film: stil i ideologija*, Hrvatski filmski savez.
- Plat, Silvija (2010): *Stakleno zvono*, Beograd: PAIDEIA.
- Prejdová, D. (2005): "Angažovaný film podle Želimira Žilnika", *DO III revue pro dokumentní film*, č. 3, ed.: Slováková, A., p. 231-245. Prevedena verzija: "Angažovani film prema Želiiru Žilniku", <http://www.zilnikzelimir.net/sr/angazovani-film-prema-zelimiru-zilniku>, poslednji pristup 2/4/2015.
- Ramet, Sabrina P. (2002): *Balkan Babel: the disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milošević*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Rasmussen, Ljerka V. (1995): "From Source to Commodity: Newly-Composed Folk Music of Yugoslavia", *Popular Music*, Vol. 14, No 2, str. 241-256.
- Rivkin, Julie, Ryan, Michael (2004): "Introduction: The Politics of Culture", *Literary Theory: an Anthology*, Blackwell Publishing, str. 1233-1234.
- Schielt, Kristen, Westbrook, Laurel (2009): „Doing Gender, Doing Heteronormativity: 'Gender Normals', Transgender People, and the Social Maintenance of Heterosexuality,” *Gender & Society*, Vol. 23, No. 4, str. 440-464.
- Schmidt, Matthew P. (2002): (PhD dissertation) *Coming of Age in American Cinema: Modern Youth Films as Genre*, University of Massachusetts.
- Selindžer, Džerom Dejvid (1995): *Lovac u žitu*, Beograd: Haos.
- Shary, Timothy (2002): *Generation Multiplex: The Image of Youth in Contemporary American Cinema*, University of Texas.
- Storey, John (1996): *Cultural Studies & The Study of Popular Culture: theories and methods*, Edinburgh University Press.
- Velislavljević, Ivan (2011): "Zašto 'novi srpski film' treba ipak shvatiti ozbiljno?", *Zbornik radova Fakulteta Dramskih Umetnosti*, Beograd: FDU, str. 418-420.

- Verderi, Ketrin (2005): *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Vojnov, Dimitrije (2007): "Oblikovanje Novog srpskog filma", *Nova Srpska Politička Misao* internet portal, http://starisajt.nspm.rs/kulturnapolitika/2008_vojnov2.htm, poslednji pristup 2/4/2015.
- Vujanović, Slobodan (2011): „Tilva Roš: dečko koji kao obećava“, *B92* internet portal, http://www.b92.net/kultura/moj_ugao.php?nav_category=389&yyyy=2011&mm=02&na_v_id=491168, poslednji pristup 2/4/2015
- Williams, Raymond (2006): "Analiza kulture", (ur.) Dean Duda, *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturnih studija*, Zagreb: Disput, str. 35-62.
- Willis, Paul (1990): *Common Culture*, San Francisco: Westview Press
- Willis, Paul (2006): "Kultura tvorničkog pogona", (ur.) Dean Duda, *Politika teorije*, Zagreb: Disput, str. 141-156.
- Yuval-Davis, Nira (1997): "Theorizing Gender and Nation", *Gender & Nation*, London: Sage Publications, str. 1-26.

Film:

- Bauer, Branko (1959): *Tri Ane*, Vardar Film.
- Clark, Larry (1995): *Kids*, Guys Upstairs, Independent Pictures (II), Kids NY Limited.
- Clark, Larry, Lachman, Ed (2002): *Ken Park*, Busy Bee Productions, Cinéa, Kasander Film Company.
- Deák, Krisztina (2004): *Miskolci Bonni és Klajd*, Clavis Films.
- Dragojević, Srđan (1998): *Rane*, Cobra Film Department, Pandora Filmproduktion.
- Dorđević, Kosta (2013): *S/Kidanje*, Kinematografska kuća.
- Dorđević, Mladen (2009): *Život i smrt porno bande*, Film House Baš Čelik.
- Đukić, Mina (2014): *Neposlušni*, Kiselo dete, Augenschein Filmproduktion .
- Ekvtimishvili, Nana, Gross, Simon (2014): *Grželi nateli dgeebi*, Indiz Film, Polare Film, Arizona Films.
- Filipović, Stevan (2006): *Šeđtanov ratnik*, Hipnopolis.
- Filipović, Stevan (2010): *Šišanje*, Hipnopolis.
- Gajić, Alekса (2009): *Edit i ja*, Black White 'N' Green Animation Studio, Yodi Movie Craftsman.
- Glinski, Robert (2001): *Czesc, Tereška*, Propaganda Film, Telewizja Polska.
- Golubović, Srdan (2001): *Apsolutnih 100*, Baš Čelik, Antonia.
- Grodecki, Viktor (1994): *Not Angels But Angels*, Miro Film.
- Grodecki, Viktor (1996): *Tělo bez duše*, Miro Film.
- Ikić, Ivan (2014): *Varvari*, SENSE Production, Film Center Serbia.
- Incze, Ágnes (2011): *I Love Budapest*, Duna TelevFIziNT, Filmplus.

- Jovanović, Jovan (1971): *Mlad i zdrav kao ruža*, Dunav Film.
- Kaye, Tony (1998): *American History X*, New Line Cinema, Savoy Pictures, Turman-Morrissey Company.
- Konjević, Milan, Todorović, Milan (2009): *Zona mrtvih*, Talking Wolf Productions, Trees Pictures, PFI Studios.
- Korine, Harmony (1997): *Gummo*, Fine Line Features, Independent Pictures (II).
- Ležaić, Nikola (2010): *Tilva Roš*, Kiselo dete.
- Meadows, Shane (2006): *This is England*, Warp Films, Big Arty Productions, EM Media.
- Miloš, Maja (2012): *Klip*, Baš Čelik.
- Mungui, Cristian (2012): *Dupa dealuri*, Mobra Films, Why Not Productions, Les Films du Fleuve.
- Mungui, Cristian (2007): *4 luni, 3 săptămâni și 2 zile*, Mobra Films, Centrul National al Cinematografiei, Mindshare Media.
- Paskaljević, Goran (1998): *Bure baruta*, Canal (II), Eurimages, Gradski Kina.
- Radičević, Ljubomir (1960): *Ljubav i moda*, Avala Film.
- Rakonjac, Kokan (1967): *Nemirni*, Filmska Radna Zajednica.
- Ray, Nicholas (1955): *Rebel Without a Cause*, Warner Bros.
- Skerlić, Slobodan (1997): *Do koske*, Avala Film, Monte Royal Pictures, Radiotelevizija Beograd.
- Spasojević, Srđan (2010): *Srpski film*, Contra Film.
- Stojanović, Uroš (2008): *Čarlston za Ognjenku*, Blue Pen, Intermedia Network, MEGA-IFILM.
- Todorović, Jovan B. (2009): *Beogradski fantom*, Emote Productions, Tivoli Film Producio, FX Camera.
- Van Sant, Gus (2007): *Paranoid Park*, MK2 Productions, Meno Films, Centre National de la Cinématographie.
- Zečević, Dejan (2007): *Četvrti čovek*, Viktorija Film, PFI Studios, Tivoli Film Producio.
- Žilnik, Želimir (1995): *Mramorno dupe*, Radio B92.
- Žilnik, Želimir (1968): *Pioniri maleni*.
- Žilnik, Želimir (1967): *Žurnal o omladini na selu, zimi*.

255

Televizijski serijali:

- Abbott, Paul (2011): *Shameless*, Bonanza Productions, John Wells Productions, Warner Bros. Television.
- Beltempo, Anthony, Salsano, SallyAnn (2009): *Jersey Shore*, 495 Productions.
- Dolgen, Lauren (2014): *Virgin Territory*, Endemol USA.
- Jonze, Spike, Knoxville, Johnny, Termaine, Jeff (2000-2002): *Jackass*, Dickhouse Producions.

